

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fra Ribe Amt

1980. Bind XXI-3

Udgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt

Historisk Samfund for Ribe Amt

Ekspedition:

Skolebakken 171, 6700 Esbjerg.

Bestyrelse:

Formand: Seminarielæktor *Verner Bruhn*, Tulipanvej 24, 6700 Esbjerg.

Kasserer: købmand *Johs. G. Hansen*, Søndergade 50, 6650 Brørup.

Kassererens gironummer: 6 04 31 94.

Redaktør: Mag. art. *Kirsten Agerbæk*, Sortebrødregade 9, 6760 Ribe.

Borgmester *A. Chr. Andersen*, Grindsted.

Pastor *A. Frandsen*, Malt.

Museumsinspektør *S. Manøe Hansen*, Ølgod.

Lærer *E. Busk Jensen*, Ounbøl, Sig.

Suppleanter:

Skoleinspektør *Sv. E. Tygesen*, Vorbasse.

Skoleinspektør *J. Hedegaard Rasmussen*, Darum.

Redaktion:

Kirsten Agerbæk.

Jens Kusk, Tjæreborg.

S. Manøe Hansen.

Ved eftertryk af Historisk Samfunds publikation bedes kildeangivelse anført.

FRA RIBE AMT

Bind XXI-3

HISTORISK SAMFUND FOR RIBE AMT
1980

*Forsidebillede:
»Æ Buendgoer« i Tjæreborg.
Artiklen side 539-552.*

TRYKT I
VESTKYSTENS BOGTRYKKERI
ESBJERG

Esbjerg Skolevæsen 1905-1914, en detailundersøgelse

Af Ellen Nørgaard

Esbjerg blev grundlagt efter en rigsdagsbeslutning i 1868. Dens grundlæggelse er et af de tidlige forsøg på planlægning og styring af Danmarks økonomiske udvikling. Der skulle efter nederlaget i 1864 skaffes en ny eksport- og importhavn på Jyllands vestkyst. Stedet blev valgt dér, hvor havnemulighederne var bedst, på en skrænt ned mod havet ved Esbjerg gårde i Jerne sogn. Her startede havnebyggeriet. Og menneskene strømmede til. I sidste halvdel af forrige århundrede var der mange, der skiftede bopæl i Danmark, og nogle af dem tog til Esbjerg. Bebyggelsen bag havnen var i begyndelsen planløs og tilfældig. Menneskene kom, forsøgte lykken og rejste måske igen. Der gik år, før nybyggerne først fik deres egen skole, derefter deres egen kirke og siden deres egen læge. Egen kommune blev byen i 1894. Og først i 1899, da byen var på størrelse med ærværdige købstæder som Vejle og Fredericia, blev byen egen købstad.

DEN LOKALE SCENE CA. 1905

Esbjerg havde i 1905, hvor denne redegørelse tager sit udgangspunkt, eksisteret i mindre end 40 år og som købstad kun i 5 år. Det, der i 1860-erne var en samling gårde med mindre end 20 beboere, var nu en by med ca. 15.000 indbyggere. Havnen, der var byens hjerte, havde haft både gode og dårlige tider. Men fra begyndelsen af århundredet var aktiviteten blomstrende. Eksport og import var stadig stigende, og fiskerne havde efterhånden, som deres både blev motoriserede og sejlede længere ud på havet, begyndt at bruge Esbjerg havn.

Bag havnen voksede byen op med gader og veje lige vinkelrette på hinanden som de streger, der var blevet slået på tegnebordet. Kloakering og vandvæsen, brolægning og skolevæ-

sen havde ikke kunnet følge med væksten. Men fra begyndelsen af århundredet - vel efter at byen var blevet købstad - var den ved at komme under kontrol. Et nyt gasværk, et elektricitetsværk og et nyt hospital var under projektering og bygning. Flere skoler var bygget og den nyeste, der var blevet åbnet i 1903, var så stor, at alle klasseværelser ikke blev taget i brug med det samme. Det blev de dog i løbet af kort tid.

Omkring 1905 boede der som nævnt ca. 15.000 mennesker i Esbjerg. Det var i overvejende grad tilflyttere og deres børn. Dette fik betydning for aldersstrukturen. Der var relativt mange børn og voksne og meget få gamle. Den voksne del af befolkningen var beskæftiget ved havnen og i fiskeri, handel og småhåndværk. Indtægterne var relativt lave. Skatteevnen var f.eks. lavere end i andre danske byer af samme størrelse. Og ved kommunevalget i 1905, hvor kun de højst beskattede havde stemmeret, tilhørte så mange gruppen med små indtægter, at socialdemokraterne fik flertal.

Esbjerg gårde lå i et område, der i religiøs henseende var præget af grundtvigianismen. Indre Mission havde greb i mange af tilflytterne, måske allerede før de kom. Et menighedshus blev indviet allerede i 1880, 7 år før byens første kirke, og det blev indviet af Vilhelm Beck. Bølger af vækkelse gik over byen i 1890-erne og et stort nyt menighedshus, et af de største i landet, blev indviet i 1906. Og med vækkelsen fulgte stor aktivitet i sømandsmissionen og ungdomsarbejdet inden for KFUM og K. Esbjergs første sognepræst Chr. Bruun (1852-1935), sognepræst fra 1891-1918, tog aktivt del i det indremissionske liv.

Ved siden af det stærke indremissionske menighedsliv fandtes også en grundtvigsk præget kreds omkring Højskolehjemmet. Her afholdtes mange møder som aftenskolens foredragsaftener, de bevægede diskussionsmøder om oprettelsen af Arbejderhøjskolen, og fra 1910 kirkelige foredrag hver vinter.

Der var således både et aktivt og levende menighedsliv i Esbjerg i begyndelsen af dette århundrede. Samtidig havde

socialdemokraterne mange vælgere. Disse kan derfor næppe have været bevidste tilhængere af partiets antireligiøse linie.

Esbjergs voldsomme vækst, langt større end i andre danske byer, havde givet den navnet: det danske Chicago. Denne vækst stillede store krav til byens økonomiske ressourcer og til de styrende myndigheders - først sognerådets og senere byrådets - evne til at planlægge og administrere. Byens tidlige historie giver indtryk af, at sognerådet arbejdede ihærdigt, men dets medlemmer sloges med uoverskuelige økonomiske problemer, og opgaven var nærmest uoverkommelig. Landkommunernes lånemuligheder var desuden begrænsede, og hverken sognets gamle beboere, der var landmænd eller de nytillflyttede, der var arbejdere, håndværkere og småhandlende, havde som allerede nævnt særlig stor skattemæssig evne. En række forhold kunne sognerådet desuden ikke påvirke. Tidens økonomiske konjunkturer ramte Esbjerg, som de ramte andre danske byer.

Og Esbjerg havde sine egne dårlige tider. En voldsom grundspekulation satte f.eks. ind i 90-erne, og efter den lå både handel og byggeri relativt stille i flere år. Endelig var byrådets medlemmer, der fra 1899 skulle planlægge og administrere byens fremtid, ikke altid enige. Denne uenighed var blevet tilspidset efter 1900, hvor socialdemokraterne var blevet mere talstærke, havde fået deres egen presse og en skarp og energisk leder i J. P. Sundbo (1860-1928).

Særlig tilspidset blev denne uenighed efter 1905, hvor socialdemokraterne som nævnt fik flertal i byrådet og ville indføre, hvad Sundbo kaldte »kommunesocialisme«. Dermed mente han, at kommunen skulle have større magt og f.eks. selv administrere kommunale anlægs- og byggearbejder. Uenigheden i årene efter 1905 samlede sig om, hvorvidt der skulle bygges et nyt kommunalt hospital, hvorledes dette byggeri skulle administreres, hvorledes og på hvilket sted havnen skulle udvides, og hvorledes skolevæsenet skulle udbygges og hvilket indhold folkeskolen skulle have. Byens ændrede

status som købstad, almenskoleloven fra 1903 og folkeskolelovene fra 1899 og 1904, medførte, at skolevæsenet skulle ændres. Og det var på flere områder de lokale skolemyndigheder, der skulle afgøre, hvorledes lovens og centraladministrationens krav skulle opfyldes.

Skolevæsenet havde man allerede kæmpet om i flere år.¹ I denne kamp deltog byrådets medlemmer, og den mest aktive var J. P. Sundbo. Han havde været højskolelærer og pressemand og havde været politisk meget aktiv fra slutningen af 1880-erne. Han var fra 1898 redaktør af den nystartede »Vestjyllands Socialdemokrat«, og han skrev hver dag en leder i sin avis undertegnet Janus, der blev kendt og citeret over det meste af Danmark. Her skrev han om alt fra indenrigs- og udenrigspolitik til litteratur og tyendes dårlige boligforhold. Artiklerne var fyldt med social indignation, med varme på »Småkårsfolks« vegne og med aggressive og mistænkeliggørende angreb på dem, der forhindrede arbejderne i at få deres ret - på »Antisocialisterne«. Han var i perioder medlem af både skolekommissionen og skoleudvalget og har i flere tilfælde undertegnet sager på både udvalget og kommissionens vegne. Mulighederne for at gøre brug af denne magtposition for at få sine synspunkter fremmet var nærliggende, og beskyldningerne for magtmisbrug vanskelige at undgå.

Desuden deltog embedsmændene i kampen om skolen. Lærerne tog stilling til alle spørgsmål, der blev dem forelagt i fælleslærerrådet. A. H. Larsen (1860-1948), den skoleinspektør om hvis ansættelse man havde kæmpet i 1902-03, og som socialdemokraterne ikke ville have, deltog ivrig i debatten dér.

Han var uddannet fra Jelling Seminarium i 1885, havde været ansat ved Middelfart Realskole og var nu skoleinspektør ved Stormgades skole. Han havde bestemte og velovervejede meninger om skolevæsenets udvikling. Han fungerede i perioder som skolekommissionens og/eller skoleudvalgets sekretær og formulerede i denne egenskab de første forslag til nye skole- og undervisningsplaner.

Skolebørn på Torvet ca. 1905. Et par velklædte drenge med tornyster, en barnepige og en pige med pakke under armen.

En anden embedsmand, der havde stor indflydelse på skolevæsenet, var medlem af skolekommissionen og i perioder dens formand, sognepræst Chr. Bruun, der som nævnt stod Indremissionen nær. Han var flittig, engageret og socialt bevidst embedsmand. Han stod bag foreningen »Samaritanen«, der i flere år bespiste dem af byens børn og borgere, der havde behov derfor. Han havde indsigt i og var meget optaget af skolespørgsmålene.

Endnu en lokal embedsmand havde tilsyn med skolevæsenet, provsten. Han var skoledirektionens formand. De forskellige provster forvaltede deres embede med skiftende flid og interesse. Særlig energisk i disse år var H. P. Hansen, der var provst fra 1905-09. Han havde stor indsigt i tidens skolelovgivning, tog klare standpunkter til skolespørgsmålene i sit provsti og fastholdt dem. Og ministeriet gav ham som regel ret. Og skolekonsulent N. A. Larsen kunne til en sag fra Jerne sogn i 1908 knytte følgende bemærkning: »Som de fleste sager, der kommer fra Skads Herreds Provsti, er også denne i god Orden«. ²

I 1905 fik socialdemokraterne som nævnt flertal i byrådet. De besluttede, at det længe diskuterede kommunehospital skulle bygges. Omfanget og placeringen af havneudvidelsen kunne byrådet imidlertid ikke afgøre alene, det skulle besluttes på Rigsdagen. Og skolevæsenets ordning og indhold kunne det som nævnt kun delvis planlægge. Den ret målbevidste socialdemokratiske gruppe kunne således kun delvis få sine mærkesager gennemført uden modstand. Men hverken socialdemokraterne eller deres modstandere, som de tit var gløddende uenige med, synes at have gravet sig ned i en visnepolitik. Den socialdemokratiske gruppe forsøgte samtidig at fremme sager, som stod på de øvrige byrådsmedlemmers eller embedsmænds ønskesedler, også på skolevæsenets område.³ Hvilke sager det drejede sig om, vil blive behandlet i det følgende.

Skolen

Der var i 1905 2.934 børn i undervisningspligtig alder i Esbjerg. De gik i skolerne i Danmarksgade og Norgesgade, skolen i Østergade, Vestre skole og skolen i Stormgade.

De udgjorde 19,2% af befolkningen. Går vi til andre noget ældre, men levende danske købstæder af nogenlunde samme størrelse som Fredericia og Helsingør, udgjorde antallet af børn i undervisningspligtig alder dér henholdsvis 14,6 og 15,2% af befolkningen. Og går vi til en købstad af en helt anden type end de ovennævnte, et gammelt administrativt centrum som Viborg, udgjorde de skolepligtige børn kun 10,7% af befolkningen. Disse tal viser, at Esbjerg på grund af sin særlige karakter som nybyggerby havde - som allerede påpeget - en anden befolkningsstruktur end ældre danske købstæder. Og dette betød, at udgifterne til skolevæsenet pr. voksen skatteborger blev større i Esbjerg end i andre danske byer.⁴ Oplysningerne om udgifterne pr. skolebarn har desværre ikke været til at fremskaffe for alle de ovennævnte byers vedkommende, men de tilgængelige tal tyder på, at udgifterne pr. skolebarn ikke var lavere i Esbjerg i disse år end i de omtalte

byer. Til trods for at skolevæsenet var en større byrde for skatteborgerne i Esbjerg end i andre byer, valgte politikerne således ikke at spare på dette område. Skolerne i Esbjerg var imidlertid sparsomt udstyret og byrådet påholdende. Når udgifterne til skolevæsenet kunne blive lige så store i Esbjerg som i andre byer, skyldes det nok, at så stor en del af udgifterne gik til udvidelser eller nybygninger. Sådanne var ikke i samme grad nødvendige i de andre byer, der havde langt mere stabile befolknings- og børnetal.⁵

I Esbjerg gik 295 af de undervisningspligtige børn i private skoler. Langt de fleste, 211, gik i Esbjerg private Realskole, der fra 1907 også havde gymnasieklasser. De øvrige 80 var fordelt på 5 små private skoler.⁶

Det var således 10% af børnene, der gik i private skoler i Esbjerg i disse år. I Fredericia og Helsingør gik henholdsvis 24% og 12,3% af børnene i private skoler i 1905, og i Viborg gik i 1904 19,5% af børnene i private skoler.⁷ Der gik således færre børn i private skoler i Esbjerg end i de byer, der her er valgt at sammenligne Esbjerg med. Dette skyldes nok flere forhold. For det første var der ikke i en så ny by som Esbjerg gamle privatskoler og desuden ikke det borgerskab, der traditionelt sendte deres børn i privatskole, måske har ikke så mange af nybyggerne forespejlet sig, at deres børn skulle i eksamensskolen, og endelig kan der have været stor tilfredshed i Esbjerg med det kommunale skolevæsen.

Skolebørnene i Esbjerg var fordelt mellem en forberedelsesafdeling, en hovedskole og en lige oprettet mellemskoleafdeling. De første mellemskoleklasser startede i foråret 1905. Borgerskoleklasserne, der havde ført en del af skolevæsenets elever op til borgerskoleeksamen, dvs. en statskontrolleret afgangseksamen, der ikke gav rettigheder eller adgang til gymnasiet, var ved at blive afviklet. Skolegangen var gratis i alle kommuneskolens afdelinger, og der var en mellemskoleafdeling i hvert af de to skoledistrikter, byen var delt op i. Alle de større børn gik i hverdags- og heldagsskole.

Vinterskolen, der var beregnet på de børn, der var ude at

tjene i sommermånederne, var blevet lukket i 1904. Går vi til Fredericia og Helsingør, var skolebørnene i begge disse byer på dette tidspunkt fordelt mellem to forskellige typer af kommuneskoler, friskolen eller den betalingsfri skole, og borgerskolen eller betalingskolen. Desuden var der i begge disse byer en højere almenskole, hvortil man også skulle betale. I Viborg var der også en fri- og betalingskole og en højere almenskole, en statsskole. I disse byer blev børnene således sorteret efter forældrenes økonomiske evner, hvad de blev i langt de fleste danske købstæder. Det blev børnene imidlertid ikke i Esbjerg. Der er ikke i det gennemgåede materiale fundet begrundelse eller forklaringer på, hvorfor skolepolitikkerne i Esbjerg havde valgt at ordne deres skolevæsen på denne måde. Men de må, uanset politisk farve, have været blevet enige om, at den traditionelle opdeling af forældrene i betalende og ikke betalende var u hensigtsmæssig. Folkeskolens undervisningstilbud må være blevet opfattet som et gode, der i samme omfang skulle komme alle børn i Esbjerg til del.

Skolevæsenet i Esbjerg var ordnet anderledes end andre skolevæsenet på endnu et område, nemlig med hensyn til fordelingen af piger og drenge. Medens der i langt de fleste danske købstæder var adskilt undervisning af piger og drenge til langt op i dette århundrede, blev piger og drenge undervist sammen i Esbjerg.

Både byens ændrede status som købstad og skolelovene i 1903 og 1904 stillede som nævnt nye krav til skolevæsenets opbygning og undervisning. Det havde i 1899 i første omgang været nødvendigt at udarbejde en ny skoleplan, der efter lang strid var godkendt af både skoledirektion og ministerium. Den dannede grundlaget for skolevæsenets ordning i 1905, med den var en skolelægeordning indført, og hjælpeklasser kunne oprettes. Denne skoleplan blev ændret, da mellemskoleklasserne og i forlængelse af dem, en realklasse blev oprettet. Skoleloven stillede imidlertid også krav om, at der for alle skolevæsenet skulle udarbejdes en undervisningsplan med op-

lysninger om, hvorvidt der ved skolevæsenet var fællesundervisning eller adskilt undervisning af piger og drenge, om undervisningstiden for den enkelte klasse, skolegangsordningen, undervisningsfagene og deres timetal og de mål, hvortil undervisningen skulle nå i de enkelte klasser. Vejledende for udarbejdelsen af denne plan var undervisningsministeriets cirkulære af 6. april 1900, der indeholdt forslag både for fagenes timetal og indhold. Det var først og fremmest arbejde med udarbejdelsen af denne undervisningsplan, der affødte striden i Esbjerg skolevæsen og Esbjerg skolevæsens strid med myndighederne i de følgende år.

Børnene

Det er begrænset, hvad vi kan sige om hverdagen for de ca. 3.000 børn, der hver dag gik i skole i Esbjerg. Mange af dem blev om vinteren bespist af en privat forening til fattige skolebørns bispisning, fordi som det stod i foreningens annonce i Vestjyllands Socialdemokrat: »Det var den arbejdsstille Tid, der afføder Mangel og Savn i mange Hjem«.⁸ Byrådet ville i 1905 overtage denne virksomhed, både fordi flertallet af dets medlemmer opfattede bispisningen som et offentlig anliggende, men også fordi foreningen manglede penge. Foreningens annoncer havde følgende overskrift: »Mange sultne Børn, - smaa Midler. Giv et Bidrag«. Det viste sig imidlertid efter forespørgsel både i undervisningsministeriet og indenrigsministeriet, at hvis udgifterne til bispisningen blev overtaget af kommunen, kunne bispisningen få karakter af offentlig understøttelse, af fattighjælp. Byrådet valgte derfor at omdanne foreningen og give den støtte. Foreningen udvidede sin aktivitet, den blev senere helt overtaget af kommunen, vinteren 1913-14 blev 793 børn bispist i 99 dage. Desuden fik nogle af de mindre børn, der må have været behov derfor,⁹ morgenmad.

Skolelægens årsberetninger giver indblik i børnenes sundhedstilstand og dermed i deres vilkår. Skolelægen havde startet

sin virksomhed 1.5.1903, og efter at have været i funktion året ud kunne han meddele, at få børn blev henvist direkte til ham. Han havde imidlertid foretaget helbredsundersøgelse af en stor del af dem, og ud fra denne kunne han danne sig et billede af deres almene sundhedstilstand. Hans konklusion var, at 1/3 af dem var svagelige. De havde dårlig holdning, de var dårligt ernærede, de havde øresygsomme og de led af »brystsvaghed«, hvad vel dækkede over både bronchitis og tuberkulose. 3,5% af børnene led af tuberkulose og de blev som regel fjernet fra skolen. Desuden havde alle børnene dårlige tænder. Og endelig havde en del af børnene eksem, navnlig havde de drenge, der om sommeren havde tjent som hyrde-drenge, skorpelignende udslæt.¹⁰

Skolelægens beretninger giver indblik i, under hvilke dårlige vilkår mange af Esbjergs børn voksede op.

Hvorvidt der var flere svagelige i Esbjerg end i andre byer er vanskeligt at sige noget om, da tilsvarende materiale simpelthen ikke foreligger. Oplysninger fra skolelægerne i København, der også var en by i hurtig vækst, tyder på en ret udbredt sygelighed også blandt dette skolevæsens børn, men tallene lader sig ikke umiddelbart sammenligne.¹¹

Antallet af forsømmelser på grund af sygdom var i Esbjerg i disse år noget under 10%, den var det samme i København, medens den var omkring 5% i Helsingør og Viborg, og disse tal kan tyde på, at sundhedstilstanden var noget dårligere i byer med mange tilflyttere. Og bruges sundhedstilstanden som indikator for børnenes sociale forhold, må disse således siges at være noget dårligere i Esbjerg og København end i de omtalte byer.

Esbjergs børns helbredstilstand blev bedre i de følgende år, i lægens årsberetning fra 1911-12 blev kun noget over 20% af børnene betegnet som svagelige, og lægen var godt tilfreds.

Hvorledes de øvrige 2/3 af børnene havde det, kan kun antydes. Langt de fleste af dem gik i træsko om vinteren, der blev stillet uden for klasseværelset. Fra 1905 fik de alle gratis

Skoleudflugt fra Danmarksgades skole til Ribe ca. 1915-20.

skiftesko, hvad de få børn, der havde lædersko, skulle gøre, skulle afgøres af skoleinspektørerne. Børnene legede på gader og veje, der nu var ved at blive brolagte og således næppe gav de samme legemuligheder som tidligere. Boldspilklubben var stiftet, men der var ikke noget klub- og foreningsliv, der omfattede de mindre skolebørn, og der var ikke noget fritidshjem. Skoleudvalget mente, at pladserne foran skolerne burde ligge frie og ikke bebygges, så de kunne anvendes som sports- og legepladser.¹²

Og børnene i Esbjerg synes at have besøgt skolen ligeså jævnlige som børn i andre byer. Forsømmelsestallene er i disse år noget højere i Esbjerg end i Helsingør og Viborg, men det skyldes først og fremmest, at skolebørnene i Esbjerg havde flere sygedage. Antallet af ulovlige forsømmelser var også stort set det samme som i de ovennævnte byer, og årsagerne var skulkeri eller sygdom i hjemmet. Utilfredshed med læreren angives meget sjældent som grund.¹³

Nogle af Esbjergs skolebørn - ca. 10% - havde i 1912-13 arbejde uden for hjemmet, og de havde over 3 timer dagligt i gennemsnit. Dette betød, at flere af dem havde over 5-6

timers erhvervsarbejde dagligt og blandt dem var børn fra 9-12 år. Dette var i strid med den kommunale vedtægt om børns erhvervsarbejde, der blev vedtaget i 1908. Erhvervsarbejde skulle begrænses og forbydes for børn under 12 år. Skolekommissionen ville gerne have indsigt med omfanget af skolebørnenes erhvervsarbejde, og det var pålagt klasselæreren at aflevere en opgørelse herover hvert kvartal.

Nogle af børnene blev bortfæstet i sommertjeneste. De havde indtil 1904 som nævnt haft deres egen skoleafdeling, vinterskolen, hvor de gik hver dag og hele dagen i vinterhalvåret for at indhente den forsømte skolegang. Skolekommissionen fik i 1905, med ministeriets billigelse, vedtaget at børn fra Esbjerg kun måtte udskrives til sommertjeneste til udlandet - altså syd for grænsen - og til andre kommuner, der havde samme sommerskolegang som Esbjerg. Derved skulle der være sikret disse børn samme skolegang som Esbjergs øvrige børn. Denne bestemmelse blev imidlertid ikke altid overholdt. Så skulle der betales mulkt og i de tilfælde hvor forældre, værge eller husbond søgte skoledirektionen om eftergivelse, kan vi få indblik i sagens akter og dermed børnenes forhold. Fælles for disse sager er, at de økonomiske forhold i hjemmet er så dårlige, at barnet *må* i tjeneste. Faderen kan være syg, moderen enlig og antallet af »ukonfirmerede børn« i hjemmet mange. De bortfæstede børn er fra 11-12 års alderen. I et tilfælde blev en pige fra Tjæreborg, en nabokommune til Esbjerg hvor der ikke var sommerskolegang, bortfæstet til Esbjerg uden at gå i skole der om sommeren. Skolekommissionen i Esbjerg gjorde hendes husbond ansvarlig, og han blev idømt mulkt for hele sommerhalvåret, hvilket var et anseligt beløb. Han hævdede imidlertid, at faderen var indforstået med, at pigen ikke gik i skole og ville påtage sig det økonomiske ansvar. Men pigen *måtte* i tjeneste, og da hun var svagelig, var det bedre for hende at komme i tjeneste i byen end på landet, arbejdet i et hus i byen var ikke så hårdt for en 12 års sygelig pige som på en gård.

Disse sager giver indblik i nøjsomme, hårde og til tider trøstesløse opvækstvilkår. Hvor mange børn fra Esbjerg, der voksede op under sådanne opvækstvilkår, er vanskeligt at afgøre, da antallet af sager er ret forskelligt fra år til år, og materialet måske ikke dækkende. Disse børn gik som nævnt i vinterskolen, så længe som den fandtes, og der var ca. 100 børn i denne skoleafdeling ved århundredskiftet.

Den offentlige instans, der forlangte at gribe ind og regulere disse børns forhold, var skolevæsenet. Afskaffe eller ændre forholdene var umuligt. De var en del af og indbygget i tidens erhvervsstruktur. Skolevæsenets indgriben virker i vore øjne begrænset, den bestod i en stadig fastholden af, at skolegangen blev overholdt. Denne indgriben mildnede hverken børnenes nød eller slid. Sundbo formulerede i en anden sammenhæng baggrunden for skolevæsenets og i denne forbindelse først og fremmest skolekommissionens holdning: »Faar Arbejdernes Børn ikke en god Skoleundervisning, vil de ikke kunne gøre sig gældende, naar de i tidlig Alder skal ud i Verden for at bjerge Udkomme og kæmpe for Tilværelsen«. Skolekommissionen forsøgte således ikke først og fremmest at mildne børnenes barndom, snarere at kvalificere dem til livet som voksne.¹⁴

De forhold, børnene i Esbjerg levede under i begyndelsen af århundredet, synes i store træk at have været de samme som i mange andre danske byer i disse år. Børnene her synes at have været noget mere syge end i andre byer. Og en gruppe af dem havde en hårdere, og mere trøstesløs barndom end de andre. Men de delte skæbne med børn fra andre danske byer. Esbjergs skolevæsen sorterede imidlertid ikke børnene i forskellige skoleafdelinger efter forældrenes betalingssevne som i andre danske byer. Og børnene var næsten alle sønner og døtre af tilflyttere og indtægterne var, som nævnt, generelt lave. Disse forhold tilsammen kan have givet børnene i Esbjerg en fællesfølelse, en følelse af, at de alle var i samme situation.

Lærerne

Der var ca. 60 lærere ansat ved Esbjerg skolevæsen i 1905, vikarer og timelærere medregnet. De var overvejende yngre folk. Kun en af dem, N. K. Langvad, grundlæggeren af byens første skole var en ældre mand, 62 år. Han holdt op som lærer i 1906 på grund af sygdom, og provsten anbefalede hans afskedsansøgning med følgende ord: »Han fortjener den bedste Vidnesbyrd for sin Virksomhed ved Esbjerg Skolevæsen, i hvis Udvikling han har haft så væsentlig Del«. ¹⁵

De lærere, der kom til Esbjerg, synes at være kommet fra hele landet og nye kom stadig til. De blev som regel først knyttet til skolevæsenet som vikarer. I ansøgningen til skoledirektionen om flere vikarstillinger i 1906 bemærkes nok så lakonisk, at 3 nye stillinger er nødvendige p.g.a. den store tilgang til kommuneskolerne ved forårsindskrivningen. Lignende ansøgninger og bemærkninger findes for andre år. Vikarstillingerne blev efterhånden omdannet til nye lærerembeder og nye lærere ansat. Der var gået politik i ansættelsen af inspektøren ved Stormgade skole, se ovenfor og Verner Bruhns omtalte artikel. Det er ud fra det eksisterende materiale vanskeligt at afgøre, i hvilken udstrækning der stadig blev taget politiske hensyn ved læreransættelserne. I skoledirektionen, hvis medlemmer ansatte lærerne, synes erfaringerne fra lærernes vikartid at have vejet tungest. De lærere blev fortrinsvis ansat, der blev beskrevet som dygtige, pligtopfyldende, uden disciplinære problemer og hvis elever gjorde sikre fremskridt. Dog fik en enkelt lærer anbefalingen: »Begavet, arbejder med Lyst og Interesse, og er afholdt af Børnene og sine Kolleger«. ¹⁶ Dette udelukker imidlertid ikke, at politiske hensyn blev taget, når skolekommissionen og byrådet indstillede lærerne til stillingerne. Ved en læreransættelse der vakte diskussion på grund af lærerens privatliv, skrev inspektøren til provsten, at han nu ikke mente, at den omtalte lærer var »Sundbokrat«. »Men lærerne her føler sig vist lidt tilskyndede til at slutte sig til den socialistiske Fraktion, i hvert Fald til de har fået fast

Ansættelse«. ¹⁷ - Deres politiske sympatier kunne vel også have andre årsager.

Der opstod i de følgende år en ret kraftig diskussion mellem skolekommissionens flertal, Esbjerg byråd, fælleslærerrådet, skoledirektionen og undervisningsministeriet om, hvorvidt vikarstillingerne skulle omdannes til lærer- eller lærerindeembeder. Skolekommissionen og byrådet ønskede flere lærere end lærerinder, fælleslærerrådet og skoledirektionen fulgte ministeriets direktiv om, at der skulle være lige antal af hvert. Og pastor Bruun opfattede i et brev til provsten byrådets bestræbelse som en »Socialdemokratisk Tendens«. ¹⁸ Situationen blev i en periode så tilspidset, at et embede stod ubesat. Lærerne havde dengang en længere uddannelse end lærerinderne og kunne derfor opfattes som mere professionelle og dygtigere undervisere. Flere lærere ville således sandsynligvis hæve undervisningens niveau. Men lærerne var også dyrere, og det var først og fremmest staten, der betalte lærerlønningerne. Ved at ansætte flere lærere end lærerinder, kunne således skolevæsenets undervisning forbedres, uden at det kostede byen noget ekstra. Dette, og ikke diskriminering af lærerindestanden, må have været baggrunden for byrådets politik.

Lærerne i Esbjerg synes at have haft et relativt godt forhold til deres elever. Antallet af ulovlige forsømmelser kan opfattes som udtryk for elevernes utilfredshed med skolen. Disse er imidlertid nogenlunde de samme i Esbjerg som i de byer, Esbjerg er blevet sammenlignet med i det foregående. Og det fremgår af de forsømmelsessager, der har ført til mulktering, at lærerne har haft forståelse for elevernes tit vanskelige vilkår, som sygdom i hjemmet eller når »Familien var forfærdelig fattig«. Eleverne blev i øvrigt vurderet efter deres opførsel og efter, hvorvidt de passede deres hjemmearbejde og deres skolegang. Og lærerens vurdering blev bestemmende for, hvorvidt mulkten blev eftergivet eller skulle betales.

Der er meget få klager fra forældrene over lærerne, over undervisningen eller over lærernes behandling af børnene. Og

i de få, der findes, vejer lærernes vurdering af eleven og af situationen tungest. Kun én gang i disse år gav skolekommissionen forældrene ret. Det skyldes nok både klagens karakter, en lærer blev beskyldt for at have slået eleven i hovedet, og at inspektøren vurderede læreren som dygtig, men »Barsk og sur«. Skoledirektionen idømte ham en bøde. Skolekommissionens flertal var i disse år modstandere af legemlig revselse, se næste afsnit. Men de kunne ikke afskaffe denne sanktionsform, fordi fælleslærerrådet ønskede at beholde den og fordi den var tilladt ifølge loven. Den ovennævnte sag tyder på, at skolekommissionens medlemmer tog fat på problemet, hvor det kunne lade sig gøre, nemlig ved at begrænse de ikke tilladte legemlige revselse, øretæverne, der i nogle skolevæsner og hos nogle skolelærere sad ret løse.¹⁹ Esbjerg skolevæsenes lærere var i disse år, som det fremgår af det foregående, yngre folk, og de kom fra alle egne af landet. De synes næsten alle at have arbejdet med ihærdighed og entusiasme. Deres arbejde i aftenskolen er et eksempel herpå. Den var blevet oprettet i 1901, fik stadig stigende tilgang og havde senere bibliotekskonsulent Jørgen Banke (1877-1953) som primus motor.²⁰ Et andet eksempel er møderne i fælleslærerrådet. Referaterne herfra tyder på, at Esbjergs lærere var meget engagerede i faglige spørgsmål. Skoleplaner, undervisningsplaner, skolebyggeri, hjælpeklassers oprettelse og nye lærerembeder blev her ivrigt diskuteret, og medlemmerne var langt fra altid enige, blandt andet ikke om mellemskolens oprettelse. En gruppe af lærerne hævdede, at hvis mellemskolen blev indført, ville folkeskolens ældste klasser blive . . . « helt eller delvist Sinkeklasser og Folkeskolen en Fattigskole«.²¹

Fælleslærerrådet udtalte sig om de sager, der blev det forelagt. Det var imidlertid ikke altid, at byrådet fulgte dets indstilling. Men fælleslærerrådet fastholdt sit standpunkt, hvad der bliver nævnt eksempler på i det følgende.

ESBJERG SKOLEVÆSENS UDVIKLING 1905-14 UNDERVISNINGSPLANEN, MELLEMSKOLEN OG FORKLASSERNE

Undervisningsplanen

De nye skolelove, der blev vedtaget ved århundredskiftet, stillede som nævnt krav om, at alle kommuner skulle udarbejde en undervisningsplan for skolevæsenet med oplysninger om skolevæsnets fagkreds, timetal osv. se ovenfor. Skolekommissionen skulle først udarbejde et forslag, der så skulle forelægges for byråd, fælleslærerråd og skoledirektion til godkendelse. Skolekommissionens formand fra 1905 var som nævnt redaktør Sundbo. Kommissionen tog fat og fremlagde efter nogle måneders arbejde et forslag, der i store træk holdt sig inden for skolelovens rammer. Der skulle fortsat være heldagsundervisning og fællesundervisning, børnene skulle undervises af både lærere og lærerinder og alle skulle have engelsk fra 5. klasse. Det nye og det kontroversielle i planen var for det første, at skolekommissionen foreslog, at religionsundervisningen på nogle klassetrin skulle nedskæres til 1 time om ugen, at lærebogen i dette fag skulle afskaffes og at skriftsteder og salmevers ikke længere skulle læres udenad. Desuden skulle lærerne ikke længere kunne give »svedere« eller »udvortes straf«. Skolekommissionen foreslog således at afskaffe tidens mest anvendte og lovlige sanktionsmidler, og forslaget om nedskæring af religionstimerne var udtryk for en kritisk holdning overfor en af samfundets endnu mest fasttømrede værdier. Sundbo tilhørte Socialdemokratiets bevidst antikirkelige gruppe.²² Han skrev f.eks. i Vestjyllands Socialdemokrat i en anden forbindelse, at han ikke troede på »Statsdrift«, hverken i religiøse eller andre åndelige spørgsmål.²³ Og Sundbos parti havde som nævnt flertallet i byrådet.

Forslaget udløste voldsomme reaktioner.

Fælleslærerrådets medlemmer kunne ikke blive enige om bemærkninger til planen, men et flertal foreslog, at antallet af religionstimer skulle være 2 pr. klassetrin. I skolekommissio-

Et lille bybud med bare fødder på Torvet 1903.

nen havde pastor Bruun protesteret imod nedskæringen af timetallet i religion. Det gjorde han både som præst og som embedsmand, fordi han fandt, at det foreslåede timetal var i strid med cirkulære af 6. 4. 1900 og ophævelsen af brug af lærebog i strid med skoleloven af 1856.

Skoledirektionen gav pastor Bruun ret og bemærkede desuden i sit brev til undervisningsministeriet, at religion »... søges delvis sat paa Døren«, medens der blev givet plads til engelsk. Byrådet, der ikke kunne afskaffe religionsundervisningen, forsøgte således at negligere den. Skoledirektionen havde også andre bemærkninger, f. eks. fandt provsten, at der i dansk blev lagt for stor vægt på vers og for lille vægt på samtale og genfortælling. Disse bemærkninger tyder på, at provsten var interesseret i alle skolens fag og ikke bare i religionen og desuden relativt progressiv i sit pædagogiske syn.²⁴

I ministeriet blev sagen sendt til høring hos skolekonsulenten, N. A. Larsen. Han fandt, der var tale om »en principløs Sjakren« med religionstimerne.²⁵ I øvrigt bemærkede ministeriet, at lærebogen ikke kunne afskaffes. Og det kunne ude-

nadslæren heller ikke, fordi » . . . alt, der er iklædt bunden Stil, maa, for at være lært, læres udenad«. ²⁶

Forslaget om nedskæring af antallet af religionstimer vakte også debat blandt byens borgere. Både Sundbo og Bruun indkaldte til møder. Sundbos tilhængere vedtog en resolution mod udenadslæren og til støtte for Esbjerg byråds kamp for »Skolens Frigørelse fra det gejstlige Aag«. ²⁷

Bruuns tilhængere klagede til undervisningsministeriet, og Højskolebladet og Socialdemokraten kommenterede sagen. Det var dog påbudet om brug af lærebog og ikke antallet af religionstimer, der vakte størst opmærksomhed.

Diskussionen om religionsundervisningen blev i første omgang ikke afsluttet. Skolekommissionen bestemte efter tovtækkeri med ministeriet at indføre den nye plan på forventet approbation fra 1908. ²⁸ Dog fulgte man fælleslærerrådets forslag om 2 timer religion om ugen. Der blev imidlertid ikke indkøbt flere eksemplarer af Balslevs lærebog, der var den autoriserede.

Og spørgsmålet blev ikke glemt. Ved kommunevalget i 1909 blev der af Venstre og Indremission uddelt en antisocialistisk valgavis. Den var rettet mod Sundbos enevældige ledelse af »Socialisterne«. Han havde taget initiativet til, at religionstimernes antal var blevet skåret ned og »den kristne Børnelærdom« næsten afskaffet. ²⁹ Diskussionen om religionsundervisningens plads kan have medført, at de socialdemokratiske vælgere, der tilhørte Indremission, vendte Sundbo ryggen og kan således være en af årsagerne til, at socialdemokraterne ikke beholdt deres fulde flertal i 1909.

Da alle landets undervisningsplaner skulle gennemses i 1910, stod man i Esbjerg i den mærkelige situation, at man ingen approberet undervisningsplan havde. En ny plan blev udarbejdet, i følge hvilken der skulle undervises i religion i to timer ugentlig på alle klassetrin. Der fulgte dog en diskussion med skoledirektion og ministerium om, hvorvidt religionsundervisningen skulle bygge på børnenes eller lærernes gennem-

gang af den autoriserede lærebog. Efter ny og omfattende korrespondance måtte Esbjerg byråd opgive i 1913. Formuleringen blev ændret således, at børnene også kom til at gennemgå bogen. Der stod intet i planen om, hvorledes bogen skulle bruges, eller om lektien, salmevers og skriftsteder skulle læres udenad.³⁰

Diskussionen om Esbjergs undervisningsplan i begyndelsen af århundredet var en diskussion om religionsundervisningens omfang, form og indhold. Diskussionen var både en kamp mellem socialdemokratiske og ikke socialdemokratiske vælgere og mellem et genstridigt byråd, skolevæsenets tilsynsmyndigheder, præst, skoledirektion og ministerium. Kampen endte, set fra vore dages ståsted, nærmest uafgjort.

Faget blev ikke nævneværdigt beskåret med hensyn til timetal, men undervisningen nok ændret. Men kampen fik betydning for det lokale politiske og religiøse liv, og måske for socialdemokraternes flertal i 1909.

Mellemskolen

Mellemskolen var som nævnt blevet indført fra 1905 og afdelinger oprettet i begge byens skoledistrikter. Der var, som allerede omtalt, ikke enighed blandt lærerne om, hvorvidt skoleformen skulle indføres. Det var der heller ikke i byrådet, nogle af dets medlemmer fandt, at ordningen var for dyr, og medlem af skolekommissionen pastor Bruun mente, at hvis skoleformen blev indført, ville de bedste børn blive fjernet fra folkeskolen og undervist af de bedste lærere. Desuden ville hele folkeskolens stilling blive »forykket«, når folkeskolens fire første klasser skulle arbejde mod et mål, som lå uden for denne skoleform. De tungnemme ville få følelsen af ikke at kunne følge med og sløves over for skolens arbejde.³¹

Sundbo var på dette område enig med pastor Bruun. I 1910 skrev skolekommissionen et brev til byrådet, hvori den foreslog, at mellemskolen blev afskaffet, og at undervisningen i folkeskolens ældste klasser blev udvidet med sprog og matematik. De børn, der ønskede en mellemskoleeksamen, kunne

fortsætte et år længere i skole, og de der ønskede realeksamen to år. Den nye skoleplan skulle ændres i tråd med dette forslag. Bag initiativet stod skoleinspektør A. H. Larsen, der var skolekommissionens sekretær. Et manuskript i skolekommissionens arkiv, tyder på, at det er ham, der i 1910 fremsatte forslaget og formulerede planen.

Bruun, Sundbo og A. H. Larsen havde kontakten andre købstadsskolevæsner. De havde mødt sympati for forslaget. Og de indkaldte i 1911 med en fornemt trykt indbydelse repræsentanter for købstæders og købstadslignende landsbyers skolekommissioner og skoleudvalg til et møde i København 3.-4. oktober. Skolefolk kunne også deltage, hvis de var valgt. I følge indbydelsen burde mellemskolen afskaffes, fordi den havde en uheldig indflydelse på folkeskolen, og også fordi den ikke var en del af det kommunale skolevæsen. Tilsynsmæssigt var mellemskolen underlagt undervisningsinspektionen for mellem- og realskolen, og dens oprettelse havde derfor medført en indskrænkning af det kommunale selvstyre. Når mødet blev afholdt på dette tidspunkt, var det fordi et forslag til ny tilsynslov i disse år blev fremsat i folketinget.

150 mødte op til mødet i København, der varede i to dage. Sundbo åbnede mødet og pastor Bruun holdt det første foredrag. Her stod de to modstandere således sammen. De 150 fremmødte var imidlertid langt fra enige. Rektor Georg Bruun, en af mændene bag loven om mellemskolen fra 1903, talte mellemskolens sag og karakteriserede skoleformen som en »betydningsfuld social Nyordning«. Man kunne ikke enes om nogen resolution, og deltagerne rejste hver til sit, men aftalte dog at ses næste år. Mødet blev refereret på første side i de lokale aviser, Vestjyllands Socialdemokrat og Esbjerg Avis,³² men Politiken havde kun en lille notits om »Købstadsskolens Mænd«.

Mødet i København gav således intet resultat. Planen lod sig imidlertid heller ikke gennemføre på lokalt plan, da fælleslærerrådet nu ikke ville gå med til mellemskolens afskaffelse.

Forsøget på at afskaffe mellemskolen var udsprunget af

utilfredshed med mellemskolen i Esbjerg, og utilfredsheden må have været stor, siden så uforsonlige modstandere som Sundbo, Bruun og A. H. Larsen kunne samarbejde. De tre var først og fremmest utilfredse med mellemskolen, fordi den »forykkede« folkeskolen til skade for den almindelige folkeskoleelev.

Forklasserne

En af de mest usædvanlige foreteelser i Esbjerg skolevæsens udvikling er oprettelsen af børnehaveklasser eller forklasser i 1912.

Børnehaveklasserne er i løbet af de sidste 15 år blevet indført i langt de fleste danske kommuner. De er et tilbud og deres officielle sigte er pædagogisk, at lette barnets overgang til skolen. Det spørgsmål, som melder sig, når man arbejder med Esbjerg skolevæsen, er, om skolepolitikkerne her havde de samme begrundelser, om skolevæsenet på dette felt faktisk var 50 år forud for sin tid? Ville de politikere, der af økonomiske grunde ikke ville omdanne to inspektørstillinger til overlærerstillinger i de år, ofre så meget på et harmonisk indskolingsforløb? Spørgsmålene har været stillet tidligere, f. eks. i Dansk pædagogisk Tidsskrift nr. 1, 1975, men er aldrig blevet tilfredsstillende besvaret.

Det er f.eks. blevet hævdet, at oprettelsen af forklasserne var et forsøg på at lette den store tilgang til 1. klasserne eller for at undgå at oprette en 8. klasse for de børn, der efter 7. klasse ikke var fyldt 14 år. Ingen af disse begrundelser synes dog særligt sandsynlige, da tilgangen til Esbjerg skolevæsen i disse år ikke var langt nær så stor, som den havde været, og fordi der ved skolevæsenet blev oprettet en halvårlig 8. klasse.

Forklasserne omtaltes første gang i det forslag til ny skoleplan i 1910, der blev udarbejdet af A. H. Larsen, og hvori forslaget til mellemskolens afskaffelse også indgik. Der er ingen begrundelse for forslaget i det materiale, der har været tilgængeligt, og der er ingen diskussion hverken i byrådet eller

Skolekøkkenet på Stormgades skole fotograferet mellem 1903 og 1910.

i fælleslærerrådet. Dette afsnit i skoleplanen blev simpelt hen vedtaget. Den eneste begrundelse for klassernes oprettelse, der har været til at opdrive, findes i beretning fra Esbjerg Skolevæsen for 1912-13 og er skrevet af A. H. Larsen. Han havde været på studierejse til Schweiz, besøgt børnehaver dér og blevet meget begejstret. »Han hævdede, at det både var godt for børnene og for samfundet at gå i børnehave, fordi de ydede . . . Hjælp og Støtte til Børnenes og Ungdommens Opdragelse og Udvikling«. Børnehaverne var intet mindre end ». . . god Samfundsøkonomi«, og de burde indføres fra 4 års alderen. Esbjergs børn burde gå i en toklasset børnehave. Så ville det være muligt ». . . at skaffe en hel Flok af de fattige Smaa børn, der paa Grund af Hjemmets Uformuenhed er henvist til Gaden og daarligt Kammeratskabs Smuds, endog ca. 250 gode, indholdsrige Dage hvert Aar, Dage hvor de var fri for daarlig Paavirkning og Genstand for god, vejledende og opdragende Indflydelse«.

A. H. Larsen hævdede således, at børnehaveklasserne skulle oprettes først og fremmest af hensyn til børnene. I dette hensyn ligger et element af støtte til det enkelte barn i dets til tider

hårde og trøstesløse situation, men der ligger i disse formuleringer også et ønske om styring af dette barns udvikling, så barnet med tiden blev den gode samfundsborger. Jeg tror, det er således A. H. Larsens bemærkninger om »god Samfundsøkonomi« skal opfattes.

Esbjerg Skolevæsen havde i de foregående år indført foranstaltninger, der var til støtte for det enkelte barn. Skolebespisning, skolelægeordning, skoletandlæge fra 1907 og gratis skiftesko er eksempler derpå. Skolevæsenet havde også indført eller forsøgt at få indført foranstaltninger, der viser, at dets ledere og politikere ønskede at styre børnenes udvikling. Reglerne for udskrivning til sommertjeneste og diskussionen om ændring af religionsundervisningen og vedtægten om børns erhvervsarbejde er eksempler på denne bestræbelse.

Baggrunden for oprettelsen af forklasserne i Esbjerg skal således ikke ses hverken som en ren pædagogisk foranstaltning for at lette børnenes overgang til skolen, eller som en økonomisk foranstaltning for at spare på skolevæsenets budget. De blev snarere oprettet for både at støtte børnene og for at styre deres udvikling. Ses forklassernes oprettelse i dette lys, falder deres oprettelse i tråd med skolevæsenets udvikling i øvrigt.

Forklasserne fik en forsigtig start, der begyndte 71 børn det første år. Børnene gik i skole i 3 timer hver dag, og de beskæftigedes med børnehavesysler. De blev undervist af ueksaminerede lærerinder. Sundbo havde stemt imod, han ønskede, at de skulle undervises af en eksamineret.

ESBJERG SKOLEVÆSEN 1914

Der var i 1914 3.658 børn i undervisningspligtig alder i Esbjerg. Af disse gik 3.336 i kommunens skoler, de var fordelt på de samme skoledistrikter, i de samme skoleformer og på de samme skoler som i 1905. Skolerne var dog i de mellemliggende år blevet stærkt udvidet og flere gymnastiksale var blevet bygget. Tilgangen af børn til Esbjerg skolevæsen havde fra 1905 været på ca. 500 eller 17%. Tilgangen af børnene til

kommuneskolerne i Fredericia, Helsingør og Viborg var i denne periode henholdsvis 6%, 0% og 49%. Tallene viser for det første, at tilgangen af skolebørn og dermed også tilflytningen til danske byer varierede meget i disse år og desuden at tilgangen af skolebørn til Esbjerg og dermed tilflytningen til byen ikke længere var enestående.

322 af børnene i Esbjerg eller 8,8% gik i private skoler. De fleste af disse børn gik på den private real- og gymnasieskole, hvorfra det første hold studenter udgik i 1910. I de ovennævnte byer gik henholdsvis 17%, 10,3% og 24% af børnene i private skoler. Nogle færre børn gik således i private skoler i to af de ovennævnte byer, og ændringerne af antal børn i private skoler siden 1905 er større for Fredericia og Helsingørs vedkommende end for Esbjerg. Se ovenfor.

Mellemskolen var blevet indført i de mellemliggende år. Derved var disse byers skolevæsner kommet til at ligne skolevæsenet i Esbjerg, og denne udvikling havde betydning for tilgangen til privatskolen i to af byerne, ikke så mange af borgerskabets børn kom længere i disse skoler. Hvorfor der stadig gik så mange børn i private skoler i Viborg er uklart.³³

Befolkningsstrukturen var dog stadig en anden i Esbjerg end i de omtalte byer. Børnene i undervisningspligtig alder udgjorde knapt 19% af den samlede befolkning i Esbjerg, medens de udgjorde henholdsvis 14%, 16% og 12% i byerne Fredericia, Helsingør og Viborg. Det betød, at udgifterne til skolevæsenet stadig var mere belastende for skatteborgerne i Esbjerg end for skatteborgerne i de øvrige ovennævnte byer. Udgifterne til skolevæsenet pr. barn var dog stadig ikke lavere i Esbjerg end i de andre byer. Tværtimod, den var 75 kr. i Esbjerg, medens den lå noget under for de øvrige byers vedkommende.³⁴

De skoleformer, der var nye i 1905, mellemskolen og realklasserne var nu indarbejdet, i følge A. H. Larsens oversigt over Esbjerg skoles historie fra 1918, gik ca. 30% af børnene over i mellemskolen, men på grund af det sene udskrivnings-

tidspunkt var det først og fremmest mellemklassens børn, der søgte denne skoleform. 40% forlod skoleformen ved undervisningspligtens ophør.³⁵

I 1914 var den nye skoleplan, hvori bestemmelsen om forskoleklasserne stod og ifølge hvilken inspektørembederne endelig blev omdannet til overlærerebmeder med højere løn og kongelig udnævnelse, lige approberet. Og den undervisningsplan, hvori religionsundervisningens omfang og form blev fastlagt, var ved at blive approberet. Et af spørgsmålene i forbindelse med religionsundervisningen havde været spørgsmålet om lærebogens plads. Lærebøgenes brug havde i de foregående år været heftigt diskuteret i Esbjerg, og fælleslærerrådet havde foreslået, at lærebøgerne blev afskaffet og erstattet med læsebøger. Disse skulle understøtte lærerens gennemgang, og de børn, der ville arbejde videre hjemme, kunne få læsebøgerne med hjem. Lærebøgerne var officielt blevet afskaffet i 1911. I 1913 vedtog imidlertid fælleslærerrådet at foreslå, at de blev genindført, da de læsebøger, der skulle erstatte lærebøgerne ikke var anskaffet. Dette forslag satte gang i byrådet, læsebøger blev bevilget. Det spørgsmål, der fyldte sindene i Esbjergs skoleverden i årene efter 1914, var således hverken forklassernes eller religionundervisningens plads, men spørgsmålet om hvorledes skolebøgerne skulle bruges i undervisningen.³⁶

ESBJERG BY OG ESBJERG SKOLEVÆSEN 1905-1914, SAMMENFATTENDE DRØFTELSE

Esbjerg by var i årene fra 1905-14 vokset med ca. 4.000 indbyggere. Dette var en langt lavere tilgang af indbyggere end i de foregående 40 år. Denne befolkningstilvækst kunne sammenlignes med befolkningstilvæksten i andre danske købstæder i disse år. Esbjergs eksplosive vækst var ophørt indtil videre, - byen kunne i større grad end tidligere sammenlignes med andre danske byer.

Årene fra 1905-14 var økonomisk set gode for Esbjerg by.

En gruppe lærere i gymnastiksalen ca. 1910. Jørgen Banke ses som nr. 2 fra venstre.

Aktiviteten på havnen blomstrede, import og eksport var stigende, kutterfiskeriet stadig tiltagende og byens endnu få industrivirksomheder voksede.

Dermed var byen imidlertid ikke blevet en af Danmarks velstående købstæder. Borgernes skatteevne var stadig lavere end i de andre danske byer, gælden på grund af den store bygge- og anlægsvirksomhed større, og de stadige krav til anlæg og institutionsbyggeri af forskellige slags vedvarende, hvad det måtte være i en så ung by. I årene fra 1905-1914 fik byen flere institutioner. Elektricitetsværket var blevet færdigt i 1907 og byen var i lighed med mange andre danske byer i disse år ved at blive elektrificeret. Hospitalet var efter heftig politisk kamp og store byggeproblemer blevet færdig i 1909. En badeanstalt blev opført, en ny kirke, Zions kirke, og et tuberkulosehospital blev bygget. Det store og for byen økonomisk set meget krævende projekt fra 1909 og fremefter blev udvidelsen af Esbjerg havn. Folketinget bevilgede ikke penge til udvidelsen i den udstrækning, esbjergenserne havde håbet. Det dyre havnebyggeri, dårligere tider for kutterfiskeriet og nedgang i

import og eksport på grund af verdenskrigen medførte, at Esbjerg fra 1914 gik dårlige økonomiske tider i møde med arbejdsløshed og faldende befolkningstal.

Byens øvrige udvikling i årene 1904-14 var således i lighed med den beskrevne udvikling inden for skolevæsenet præget af problemer og ret voldsomme diskussioner og samtidig af en række nydannelser. Nok var politikerne og embedsmændene i denne by uenige, men uenigheden førte ikke til visnepolitik. Medens man i og uden for skolevæsenet hæftigt diskuterede religionsundervisningens omfang og form, blev en skoletandlægeordning indført, skolerne udvidet, gymnastiksale bygget, en feriekoloni anskaffet, bogsamlingerne på skolerne fik stadig flere bøger og byråd og fælleslærerrådet kunne som nævnt blive enige om at afskaffe lærebøgerne og erstatte dem med læsebøger.

Jeg vil i det følgende yderligere nævne to eksempler på, hvorledes der blev samarbejdet for at fremme og styrke undervisningen inden for skolevæsenet i Esbjerg. Nogle af de børn, der havde meldt sig til mellemskolen i 1905, forlod som nævnt denne ved undervisningspligtens ophør. Dette blev både skolekommissionen og byrådet meget forbavsede og forbitrede over. De unge, der havde meldt sig til mellemskolen, burde også gennemføre den og ikke forlade den i utide. Ministeriet blev derfor forespurgt, og byrådet måtte acceptere, at der intet var at gøre. Når undervisningspligten var ophørt, kunne de unge ikke længere holdes i skole, og der kunne ikke laves skriftlig kontrakt med hverken de unge eller deres forældre.³⁷

Et andet område, hvor embedsmændene og skolepolitikerne synes at have samarbejdet ret gnidningsløst, var vedrørende spørgsmålet om ulovlige forsømmelser og mulkttering. Antallet af ulovlige forsømmelser var ikke særlig højt, det lå i hele perioden på ca. 0,5% af de besøgte skoledage. Spørgsmålet blev imidlertid gennem hele perioden behandlet med stor alvor af både skolekommissionen, lærere og skoledirektion. Sagen blev i hvert enkelt tilfælde grundigt undersøgt, forældre,

lærer og skoleinspektør blev hørt, og havde eleven forsømt med forældrenes »Viden og Vilje«, blev der idømt bod for ned til to dages forsømmelse. I nogle tilfælde søgte forældrene om at få boden eftergivet, fordi de ikke kunne betale, fordi de ikke havde vidst, at deres barn forsømte eller fordi de simpelt hen havde været nødt til at beholde barnet hjemme. Disse sager giver i lighed med sagerne vedrørende mulktering for forsømmelse i sommermånederne indblik i nøjsomme og til tider trøstesløse opvækstvilkår. I nogle tilfælde er ansøgningerne ikke skrevet af de pågældende forældre, men af andre. I en del tilfælde er de i Sundbos håndskrift og undertegnet af elevens far eller mor.

I begge tilfælde kunne politikere og embedsmænd samarbejde og det, de kunne samarbejde om, var at styrke undervisningen og dermed skolens plads som samfundsinstitution.

Esbjerg skolevæsen blev i årene fra 1905-14 til trods for tilløb, der ikke blev realiseret, som ændringer af religionsundervisningen og afskaffelse af mellemskolen, et velorganiseret skolevæsen, med en fagkreds og et timetal ud over det lovbestemte og med flere sociale støtteforanstaltninger for børnene end i andre danske skolevæsener i disse år. Når dette kunne lade sig gøre, skyldes det nok først og fremmest, at så mange grupper til trods for uenighed havde evne og energi til at arbejde for skolevæsenets udvikling. Og at de til trods for uenighed havde evnen og viljen til at samarbejde. De socialdemokratiske politikere med Sundbo i spidsen ville forbedre skolen, så »Arbejdernes Børn« bedre kunne »bjerge Udkomme og kæmpe for Tilværelsen«, se ovenfor. Men de brugte også skolen som et redskab til at bedre en befolkningsgruppes - børnenes - materielle og helbredsmæssige forhold, og til at påvirke dem ideologisk.

Embedsmændene synes hver på deres måde at have støttet skolevæsenets udvikling.

De var enige med den Sundboske kreds i, at skolen burde styrkes. De kunne også langt på vej være med til, at skolen

blev brugt som et socialt-pædagogisk redskab. Men de protesterede skarpt, når børnene gennem skolen skulle påvirkes ideologisk eller snarere religiøst i en retning, der både var i strid med den gældende skolelovgivning og deres egen overbevisning. Nok kom de fleste initiativer til ændringer og nydannelser i disse år fra den sundboske kreds, men embedsmændene var værdige mod- og medspillere.³⁸

MATERIALE

Trykt materiale:

S. Alkærsg: Esbjerg By og Havn, I-II. 1910-14.

Jørgen Banke: Oplevelser og overvejelser, 1946.

Verner Bruhn: Esbjerg - By og Borger, 1972.

Verner Bruhn: »Reformiver og partistrid«, i Årbog for dansk skolehistorie, 1972.

Esbjerg 1886-1943.

Esbjerg Avis.

Esbjerg By- og erhvervsøkonomiske oversigter 1941-68.

Esbjerg skolevæsens årsberetninger.

Fredericia, Helsingør og Viborg skolevæsens årsberetninger.

Poul Nedergaard: Dansk Præste- og Sognehistorie, 1968.

Dagbladet Politiken.

A. H. Larsen: Esbjerg Skolevæsen i 40 år, 1918.

Sigurd Rambusch: Esbjerg Havn 1868-1968, 1968.

Statistiske Meddelelser, Børneskolen.

Vestjyllands Socialdemokrat.

Valgavis fra 1909, ABA.

Utrykt materiale:

Undervisningsministeriets Arkiv, RA: 1904-15:

Journalsager,

Skoleplaner,

Skoleberetninger.

Skads Herreds provstis Arkiv 1901-34. Landsarkivet i Viborg.

Esbjerg Kommunes Arkiv:

Byrådets forhandlingsprotokol,

Skolekommissions og skoleudvalgs forhandlingsprotokol,

Skolekommissions og skoleudvalgs sager for årene 1904-15,

Sager vedr. Fælleslærerrådet for de samme år.

Byhistorisk Arkiv, Esbjerg:

Fælleslærerrådet 1904-15,
Aftenskolen, div. år,
Skolekommissionssager 1911-12,
Materiale vedr. de forskellige personer,
J. P. Sundbos private arkiv, RA,
J. P. Sundbo, ABA.

1. Se Verner Bruhns artikel i Årbog for dansk skolehistorie, 1972: Reformiver og partistrid. Kampen om Esbjergs Skoleplan 1899-1903.
2. Undervisningsministeriets arkiv. Journalsager, 1908.
3. Det foregående bygger på: Esbjerg 1868-1943, fra 1943.
Sigurd Rambusch: Esbjerg havn 1868-1968, 1968.
S. Alkær sig: Esbjerg havn og by, I - II, 1910-14.
Jørgen Banke: Oplevelser og overvejelser, 1946.
Verner Bruhn: Esbjerg - by og borger, 1972.
Verner Bruhns ovennævnte artikel i Årbog for dansk skolehistorie.
Poul Nedergaard: Dansk præste- og sognehistorie, 1968.
Esbjerg by og erhvervsøkonomiske oversigter, 1941-68 og J. P. Sundbos arkiv i RA.
4. Tallene er udregnet ud fra oplysninger i Statistisk Årbog og Statistiske meddelelser, Børneskolen. Tallene for 1906 er anvendt, da der for dette år både findes oplysninger om børnetal og befolkningstal.
5. Ovennævnte byers årsberetning for skolevæsenet.
6. Skoleberetning fra Skads Herred, 1905.
7. Tallene er udregnet på grundlag af tal fra Statistiske Meddelelser, Børneskolen, 1906.
8. Ovennævnte avis, januar-februar 1905.
9. Skolekommissionens forhandlingsprotokol 1905, ovennævnte avis januar-februar 1905 og undervisningsministeriets arkiv i RA, journalsager 1905.
10. Skolevæsenets beretning for 1903 og de følgende år.
11. Beretninger fra Københavns skolevæsen 1905 og 1906.
12. Skoleudvalgets protokol for disse år.
13. Skolekommissionens og provstens arkiv for disse år.
14. Vestjyllands Socialdemokrat, 23. februar 1907.
15. Provstearkivet for Skads Herred, Pakke: Indkomne breve vedr. Skolesager, Esbjerg 1901-34.
16. Ovennævnte pakke fra provstearkivet.
17. Brev i ovennævnte pakke.
18. Ovennævnte pakke.
19. Provstearkivet for Skads Herred, 1901-34.
20. Aftenskolens materiale, Byhistorisk arkiv. Esbjerg.
21. Fælleslærerrådets materiale for 1905.
22. Provstearkivet, 1901-34, pakke mærket: Indkomne breve, Esbjerg.
23. Ovennævnte avis 15. 2. 1905.

24. Provstearkivet, pakke: Indkomne breve 1901-34, Esbjerg.
25. Undervisningsministeriets arkiv, skoleplaner, Ribe amt, provsti: Skads sogne: Alslev-Nordby.
26. Brev fra ministeriet i provstearkivet, pakke: Indkomne breve vedr. skolesager, Esbjerg 1901-34.
27. Vestjyllands Socialdemokrat 25. 2. 1907.
Undervisningsministeriets arkiv, Journalsager 1907.
28. Skolekommissionssager fra dette år.
29. J. P. Sundbo, ABA.
30. Undervisningsministeriets arkiv. Skoleplaner, købstæderne 1911.
31. Undervisningsministeriets arkiv, Skoleplaner: Ribe amt. Provsti: Skads, sogne Alslev-Nordby.
32. Nævnte aviser 4.-5. oktober 1911.
33. Tallene er udregnet på grundlag af tal fra 1914 fra Statistiske Meddelelser, Børneskolen for dette år. Viborg Statsskoles børn indgår i disse tal, og de ovennævnte byers skolevæsnets årsberetninger.
34. Tallene er udregnet på grundlag af Statistisk Årbog og Statistiske Meddelelser, Børneskolen.
35. A. H. Larsen: Esbjerg Skolevæsen gennem 40, år, 1918.
36. Fælleslærerrådet. Esbjerg kommunes arkiv.
37. Undervisningsministeriets arkiv, journalsager 1908.
38. Det foregående bygger på: Esbjerg 1868-1943, Esbjerg by og erhvervsøkonomiske oversigter, 1941-68. Esbjerg skolevæsnets årsberetninger. Undervisningsministeriets arkiv, journalsager 1908. Provstearkivet 1901-34.

Forkortelser:

ABA: Arbejderbevægelsens bibliotek og arkiv.

RA: Rigsarkivet.

Ellen Nørgaard, 1933., dr. pæd. 1977 på disputatsen: »Lille barn, hvis er du?«. Desuden: »Oversigt over materiale til Esbjerg skolevæsnets historie 1870-1970«, Esbjerg 1979 og adskillige andre arbejder.

Fra Vester Nebel Kirke

Af H. K. Kristensen

Står man ved den smukke lille Vester Nebel kirke, rinder salmelinien »Hyggelig, rolig, Gud, er din bolig« en let i hu. Træder vi indenfor, mindes vi - som i alle kirker - om, at her »går klang af dåbens vand og gravens nøgler«, at Gud og hans hus omslutter menneskelivet fra vugge til grav. Vi glæder os over det smukke velproportionerede kirkerum, hvortil nu det sengotiske, krydshvævede tårnrum er føjet på såre smuk måde og er blevet forsynet med faste, murede bænke langs væggene. Og vi ser på det inventar, som gennem tiderne er bragt ind i kirken for at smykke huset og for at være med til at forkynde Guds storhed og barmhjertighed - og ofte tillige røbe noget såre menneskeligt om giverne. Det er, som om de gamle billeder får øget dragningskraft, hvis man prøver at finde de forestillinger, som bevægede tidligere tiders kirkefolk til at fremstille og betragte værkerne.

Vi vil forsøge at se lidt nærmere på nogle af genstandene, men vil dog først høre, hvad der i ældre tid er nævnt som hørende til herinde. Der er nemlig sket forandringer, og de sker stadig. Smagen (kunsten) og fromhedslivet forandrer sig, såvel som de økonomiske muligheder.

1766 fortæller sognepræsten, hamborgeren Albert Kristoffer Klagenberg, at »under Øllegaards [Øllufgårds] stol staar i taarnet sal. admiral Kaas' første frue uden tvivl i en dobbelt kiste. Over korets hvælving staar *mangfoldige adelsvaaben*, men hvis de er vides ej. I denne liden kirke findes alene *en malet tavle*, som forestiller, hvorledes Jesus aabenbares for Marie Magdalena. Øverst staar: »Haver du baaret min Herre bort, da siig mig, hvor du haver lagt ham«. Jesus siger til hende: »Qvinde, hvi græder du«. - Neden under: »Herren lod mig forsøge megen og stor angest, og gjorde mig levende igen. Ps. 51«. Dernæst: »A^o - 1650 haver erlig og gudfrygtig pige Karen Simonsdatter givet og ladet opsætte denne tavle i Nebel kirke til et

taknemmeligheds tegn for den gode Guds naadige udfrielse af de haarde aandelige anfægtninger, hun paa 10 aars tid haver været med besværet. *Altertavlen* er opsat af fru Christence Krag 1616. Nebel kirke ligger midt i sognet for sig selv. *Prædikestolen* siges at være gjort af en mand i Libstrup.¹

Ikke alt, hvad præsten nævner, kan vi i dag finde i kirken. Det gælder således takketavlen fra den for angst befriede pige. Måske kan man ud fra de gengivne ord af Marie Magdalena slutte, at hun har lidt under en følelse af, at Frelseren var blevet borte for hende. Den 51. salme er da velvalgt, og hendes slutningsord er hentet fra vers 20.

Som allerede antydet, er der heller ikke mere nogen åben begravelse i tårnrummet. I ældgammel tid havde kirkefolket den opfattelse, at det var bedst at blive begravet så nær det indviede Guds hus som muligt, præster og fornemme kunne blive begravet inde i kirken. Det undrer derfor ikke, at herskabet på sognets herregård, Øllufgård, lod indrette en åben begravelse i tårnrummet. Fine folk nøjedes nemlig ikke mere med en grav under kirkegulvet, men ville sætte sig et synligt, vedvarende minde. Admiral *Ulrich Kaas* havde 1719 fået Øllufgård og gods tilskødet af sin far, amtmænd Jørgen Grubbe Kaas. 1720 købte han Brøndum og Vester Nebel kirker af kongen. 1724 døde en lille datter og hans første hustru Sofie Rubring. Kaas har da indrettet tårnrummet til den åbne begravelse for dem. Og sådan stod den til omkring 1850, da rummet ophørte at være gravkammer.

1720 havde Kaas lånt 6.000 rdl. af sin kollega Tordenskjold. Samme år faldt Tordenskjold for Staels skarpe klinge i en duel. Kaas' gæld gik da over til Tordenskjolds arvinger, og i løbet af 20 år voksede posten til 10.537 rdl., og desuden havde pengemanden, justitsråd, senere etatsråd Gerhard H. Lichtenberg 1.000 rdl. til gode på 1. pant. Dette kunne Kaas ikke klare, og 1741 stillede gård og gods til tvangsauktion. Hovedgården købtes af Søren C. Rygaard, Hesselmed, som overdrog den til dens tidligere forpagter Jens Vindfeld.² Derfor

kom admiralen ikke til at hvile ved sin første hustrus side i V. Nebel kirke.

Det kan tilføjes, at der *under koret* findes et forlængst til-muret gravkammer, også indrettet til afdøde fra Øllufgård.

Øllufgård blev først en herregård, efter at adelsmanden *Niels Pedersen Glambek* 1583 ved et mageskifte med kongen havde fået bl.a. 3 gårde i Øluf by og af dem oprettet Øllufgård. I dette gravkammer blev Niels Glambek begravet 1593, desuden var en jomfru Mette Glambek begravet der. O. Nielsen mener, at Glambek ikke var gift, men det er næppe rigtigt, da Niels Brahes skrivekalender for 21. juli 1600 melder: »Fru Maren, Niels Glambeks begraffuels«. Endvidere blev Glambeks efterfølger på Øllufgård, Fasti Staverskov, begravet der og formodentlig også hans enke Christence Krag.³

Præstens oplysning 1766 om, at »over korets hvælving står *mangfoldige adelsvåben*« skyldes nok en misforståelse. Hvælvingen er efter præstens tid blevet overkalket, hvilket kalklag atter blev fjernet for nogle år siden, og da afdækkedes ikke våbenskjolde, men en bladdekoration fra den sildige gotiske tid. Dennes medtagne rester er det vel, præsten har opfattet som adelsskjolde. Desuden findes på korbuen en langt spinklere ornamentik afdækket.

Der er andet i kirken, som minder om de adelige på Øllufgård, også fra tiden, før de blev kirkeejere. De har åbenbart været gavmilde mod deres sognekirke og har vel haft kirketienden i forpagtning. De opnåede også noget ved deres gaver. De fik nemlig lov til at indrette gravkammeret under korgulvet og blive begravet der. Sligt skulle der gerne betales for på en eller anden måde.

Altartavlen er en *renaissancetavle* med nyere malerier af Kristi lidelseshistorie. De er malet af *Jørgen Hansen, Esbjerg*, kaldet »den lille maler«. På et skilt bag på tavlen læser man: »I. Hansen, Esbjerg 1819«. Mærkværdigt nok er nogle cifre forbyttet. Der skulle have stået 1918.

Hr. Klagenberg oplyser, at fru Christence Krag, Øllufgård,

lod tavlen opsætte 1616, hvilket står fuldt ud til troende, men der er unægtelig noget mærkeligt derved. O. Nielsen beretter 1862: »Altertavlen er ny, sort malet med forgyldte bibelsprog og figurer. Den ældre, af hvilken nogle smaa Apostle ere tilbage, havde foruden Bryskernes og Stjerne-Juelernes Vaaben en Indskrift, der angav, at Fru Kristence Krag 23de August 1616 lod den indsætte i Kirken paa sin Bekostning«. ⁴

Den sortmalede tavle må være fjernet 1918, da den gamle tavle atter kom til ære og værdighed.

Det formodede *Bryskeske våben* synes at være en fremmed fugl på vore kanter, og for at løse dets gåder bliver det nødvendigt først at lave et lille sidespring til egnens adelshistorie. Da Niels Glambeks ikke havde børn, der overlevede dem, fik hans brodersøn *Fasti Staverskov* fra Hennegård overdraget Ølulfgård, hvilket skete 1593. Nu vil nogle læsere nok sige: »Jamen, hvordan kunne en broders søn have navnet Staverskov? - Havde adelen ikke faste slægtsnavne, siden Frederik I 1526 påbød, at adelen skulle føre faste slægtsnavne? Rettede man sig ikke efter dette?« - Jo, i reglen, men navnene var nu ikke mere faste, end at der kunne finde forskydninger sted en gang imellem, og det er tilfældet her, og det af en bestemt grund. Den afdøde Niels Glambek var søn af Peder Christensen Glambek til Stubberup i Højen sogn, Vejle amt, og hustru Gunder eller Marine Staverskov. Hun var eneste barn af Oluf Staverskov til Ribe-bispens befæstede gård Brinke, tæt syd for Mølby i Ballum sogn. Da denne Oluf Staverskov var sidste mand af sin slægt, ville navnet altså dø ud med ham, og for at dette ikke skulle ske, havde Oluf (Fastis far) taget sin mors navn. Første gang, vi møder ham, 1536, kaldte han sig kun Oluf Pedersen. Dette år tjente han Ribebispen og blev for øvrigt arresteret sammen med ham, men blev snart fri. Året efter købte han den tidligere bispegård Donneruplund i Give sogn, som kronen havde overtaget ved reformationen, og hvor Olufs tilkommende svigerfar *Palle Bang* synes at have været lensmand i 1512. Palle Bang blev senere lensmand på den

Fig. 1. Adelsvåben (Bryskes)
på V. Nebel kirkes altertavle.
Foto Knud Jensen.

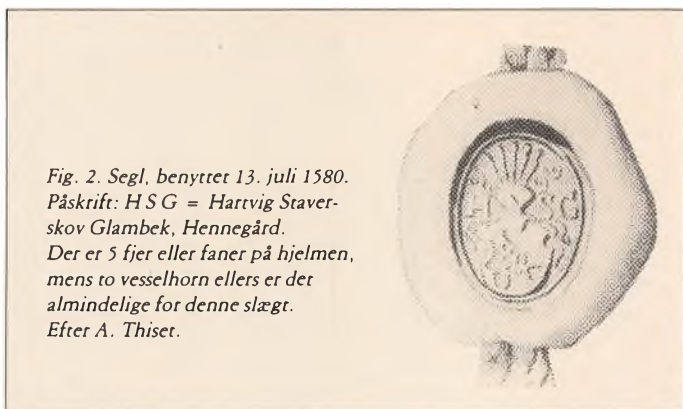
biskoppelige Hennegård og var det også efter sækulariseringen.

Hans datter *Anne Bang* blev gift med Oluf Staverskov, og de blev så ejere af Hennegård. Olufs brødre beholdt alle navnet Glambek, og Oluf såvel som hans tre sønner beholdt Glambekernes våben med tre hvide søblade om en rød rose.⁵ Dette våben ser vi i V. Nebel kirke på den øverste stolegavl på mandssiden, og nedenunder læses: »Niels Persen Glambek 1585«. For at lette overblikket hidsættes en lille slægtstavle:

Peder Glambek, Stubberup † 1554 ~ Gunder (Marine) Staverskov † 1554

Christiern Glam- bek. Stubberup, begr. i Ho kirke.	Oluf Staverskov, Hennegård † 1586. ~ Anne Bang.	Claus Glambek, begr. i Ho kirke.	Niels Glambek, Øllufgård, † 1593, begr. V. Nebel.	Mette Glambek, † 1543, begr. i V. Nebel kirke.
--	---	-------------------------------------	---	--

Hartvig Staverskov, Hennegård og Donslund. † 1605. ~ Birgitte Vind.	Splid Staverskov, Donneruplund.	Fasti Staverskov, Øllufgård † 1607. ~ Christence Krag.
--	------------------------------------	--

Blandt Fasti Staverskogs nærmeste slægt finder vi ingen Bryske. Ingen af denne slægt har nogen sinde haft tilknytning til Øllufgård, og der er heller intet, der tyder på, at der har været nogen tilknytning til kirken.

Hvis et giver-ægtepar satte deres våben eller bomærke på en renæssancealtertavle, finder man sædvanligvis mandens mærke på tavlens højre vinge (til venstre for beskueren) og fruens på den anden vinge. Men sådan er forholdet ikke her. Det er kun ægteparrets mødrene våben, man ser her på hver sin vinge. På spindesiden har våbenet en 6-oddet stjerne over 3 bølgelinjer. Det er Stjerne-Juelernes våben, og det er fru Christence Krag's mødrene våben, idet hun var datter af Mogens Krag og Sophie Nielsdatter Juel til Agerkrog i Tistrup sogn, Glomstrup på Mors og Sønderris i Guldager sogn.⁶ Når fru Christence satte sit mødrene våben på altertavlens ene vinge (og det på spindesidens), er der absolut ingen tvivl om, at hun mente, det var sin afdøde ægtefælles mødrene, hun anbragte på tavlens sværdside. De fædrene våben, Staverskogs og Krag's, må være malet andetsteds på tavlen, men forlængst forsvundet.

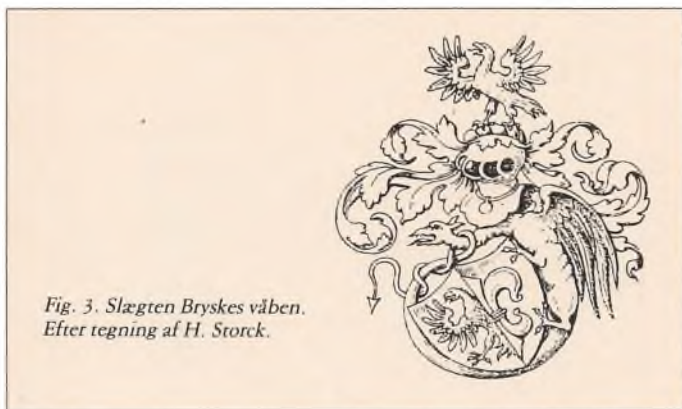

Fig. 3. Slægten Bryskes våben.
Efter tegning af H. Storck.

Lad os se lidt nærmere på det »fatale« *Bryske-våben* (se fig. 3). Det er hvidt, lodret delt og viser en halv sort ørn med gult næb og kløer og i den anden del en halv rød lilje, på hjelmen en sort ørn og omkring skjoldet en grøn drage. Våbnet på altertavlen er også lodret delt og viser ligeledes en halv ørn og en halv lilje samt en ørn på hjelmen.⁷ Farverne er vist opmalet for tit til, at man kan slutte noget fra dem. Alt er ganske vist spejlvendt, men det ses ikke så sjældent, så det bør man nok ikke lægge for megen vægt på. Dragen er udeladt, men det sker undertiden, at små detaljer udelades.

Som nævnt opgives ikke en *Bryske*, men *Anne Bang* som Fasti Staverskovs mor. Hun tilhørte den jyske slægt *Bang*, som Grundtvigs mor og digteren Herman Bang også menes at tilhøre, og som førte en flakt ørn (med to hoveder) i våbenet. Palle Bangs segl findes endnu. Han benyttede det den 14. oktober 1533, da han var medudsteder af et vidne om et forlig mellem Thomas Stygge til Frøstrup og Peder Christensen Glambek til Stubberup. Seglet er noget utydeligt og ikke let at gengive, hvorfor her i stedet for gengives H. Storchs tegning af *Bangslægtens våben*⁸ (se fig. 4). På hjelmen havde *Bang*'erne i reglen to vesselhorn, ikke nogen ørn.

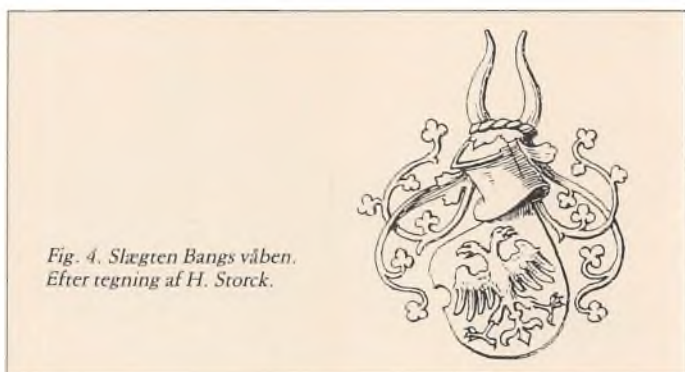

Fig. 4. Slægten Bangs våben.
Efter tegning af H. Storck.

Fru Christence har gentaget våbenet i hele forælderækken på *prædikestolens himmel*. Hun har nemlig mange år senere skænket prædikestol og himmel til kirken. Himlen har 5 opsatser, de 4 gengiver *forældrenes våben*. I den første opsats fra venstre ses de 3 søblade om rosen samt bogstaverne F S F, dvs. Fasti Staverskøvs fædrene, altså Glambek'ernes (fig. 5).

Fig. 5. Parti af prædikestolens himmel med Bryske-våbenet og med F S M, dvs. Fasti Staverskøvs mødrene. Foto Knud Jensen.

Fig. 6. Felt på prædikestolens himmel med Christence Krags fædrene våben og C K F.
Foto Morten Harborg.

Det næste felt har et våben, der fuldstændig svarer til det »fatale« på altertavlen, og her finder vi bogstaverne F S M, dvs. Fasti Staverskøvs mødrene (altså Anne Bangs eller en Bryskes).

Midteropsatsen vil vi gemme lidt. Vi ser på det 4. stykke, der har et våben med 3 sorte krager i hvidt felt og på hjelmen en sort krage (Fig. 6). Det er Christence Krags fædrene og har da også bogstaverne C K F. På den sidste opsats står så bogstaverne C K M og Stjerne-Juelernes våben. - Således har fru Christence forsynet begge sine to store gaver til kirken med sin afdøde mands og sine egne fædrene og mødrene våben.

Hvem var så *Fasti Staverskøvs mor*? Er våbnet, der angives som hendes, et Bryske- eller et forkert husket eller misforstået Bang-våben? Man kunne også spørge: Har Oluf Staverskov været gift 2 gange, først med Anne Bang og senere med en Bryske? Det er mærkeligt, hvis fru Christence ikke har vidst

rigtig besked. Hun tilhørte en begavet, adelsstolt og historisk interesseret slægt.⁹ Det gjaldt broderen Niels Krag til Agerkrog og Trudsholm og dennes søn, Christences nevø, rigsråd Otte Krag, adelens bekendte fører under forhandlingerne om enevældens indførelse, da han hovmodigt spurgte, om der ikke burde være forskel på en herremand og en bonde.

Fru Christence selv arvede på sine børns vegne både Hennegård og Donneruplund efter Hartvig Staverskov og Birgitte Vind. Med dygtighed og en vis pågåenhed, som bl. a. viste sig, da hun imod Ribe kapitels vilje gennemtrumfede et større mageskifte, hvorved hun fik 4 gårde i Hygum, 1 gård i Tjæreborg, 1 gård i Gesing og et bol i Bryndum for noget af sit og børnenes arvegods i det fjernt liggende Hammerum herred. Derved blev det lettere for hende at føre tilsyn med godset, og det gav først og fremmest mulighed for at få bønderne til at yde hoveri til hovedgården, så hun blev i stand til at forbedre og udvide sin herregårds drift. Hun døde vist først i året 1657, for dette år betalte datteren Anna, gift med Kristoffer Hvas, Hennegård, 33 rdl. 3 mark 1 sk. til borgmester Stefan Nielsen, Varde, for hans udlæg ved hendes begravelse.¹⁰ Således blev hun forskånet for at opleve Carl Gustav krigenes og pestens ødelæggelser og rædsler, som forvandlede hendes rigdom til dyb armod.

Trods al interesse, Kragsslægten måtte nære for sin stand, er der dog ét forhold, der kan tyde på, at Fasti Staverskops mor er Anne Bang. Navnet Fasti er egentlig et stamnavn, og Anne Bangs mor, Anne Fasti Thomasdatter, tilhørte denne slægt. Det er da mest sandsynligt, at Anne Bang har opkaldt sin dreng efter sin far og altså givet ham slægtsnavnet som fornavn. Det er langt mindre sandsynligt, at en eventuel Bryske som Palle Bangs 2. hustru opkalder sin søn efter den forrige kones far. Det er vist utænkeligt?

Anne Fastis far var Thomas Fasti, der 1479 og 1513 nævnes til Vennergård i Velling. Hans sønnesøn, der også hed Thomas Fasti og også ejede Vennergård, var gift med Christence Bry-

Fig. 7. Midtertopstykket: Sjælekampen i Getsemane have. Foto Knud Jensen.

ske, der døde som enke 1611. Sandsynligvis har Christence Krag forvekslet de to Thomas'er og deres hustruer og derved kommet på vildspor. Derfor mener jeg, Bryske-våbnet er kommet på tavlen og prædikestolens himmel ved en fejltagelse. Det skulle have været Bangs flakte ørn.

Midtertopstykket på prædikestolens himmel fra 1654 viser et træ og en knælende mand, der beder foran en træstub med et bæger på (fig. 7). Måske skal der nogen fantasi til at forestille sig, at det gælder sjælekampen i Getsemane have. At dette er motivet fremgår tydeligt ved en sammenligning med et arbejde i Sct. Olufs gamle, rige og store valfartskirke i Albo herred i Skåne. Det store kirkehus er fyldt til overflod med pragtfuldt kirkeinventar, blandt detaljerne på højalterets mange passionsbilleder fra gotisk tid findes et arbejde, hvor man ser Kristus knæle bedende foran kalken i en have, disciplene sovende og bag havehegnet skimtes skaren, der vil fange Jesus (Fig. 8). Det er tydeligt nok scenen fra Getsemane have, og det er lige så tydeligt, at arbejdet i Nebel er en stærkt

Fig. 8. Sjælekampen i Getsemane have. Til højre: Judaskyset. I Sct. Olofs kirke i Skåne. Efter Nils Bostrøm.

forenklet fremstilling af det samme. Vor billedsnider har næppe hentet ideen i Sct. Olofs i Skåne. Yderligere er der foran midtstykket anbragt fritstående figurer med marterredskaberne: Pæl, stige, hammer eller kølle og »de tre søm« (eller nagler fra korset).

Selve prædikestolen er overmåde rigt udskåret. Stolen har 5 felter med dydehermer, dvs. piller, der øverst er formet som en menneskelig overkrop og symboliserer dyder. I hvert felt findes under en bue en udskåret billedfremstilling med malet tekst under. Første felt fra venstre har således »Lucas I.« Det hentyder til indledningen af hans evangelium. Her hedder det, at han nedskrev det, »for dig i orden, mægtigste Theofilus«. Man ser Lucas ved nedskrivningen og Theofilus stående. I de andre felter følger hyrderne fra marken, omskærelsen, de hellige tre konger og Simeon og Anna med barnet.

Også »underbaldakinen« ved stolens nedre rand er særdeles rigt udskåret og viser bl.a. pelikanen, der hakker hul i sit bryst for at nære sine unger med sit eget blod, et billede på moder-

*Fig. 9. Smertens krucifix
i Nebel kirke.
De sorte pletter er huller,
hvor træet er ormeædt
eller bortrånnet.
Foto Knud Jensen.*

kærligheden. Det samme motiv findes på underbaldakinen på prædikestolen i Oddum kirke, der ligeledes er overvældende rigt udskåret,¹¹ og ligner V. Nebel kirkes så meget, at den må være fra samme mesters hånd. Billedskæreren har muligvis også hjulpet med udførelsen af prædikestolen i Haderslev. Om han en tid har boet i Libstrup lader sig næppe afgøre, især da vi ikke kender hans navn, men det er ikke usandsynligt.

En kirkestol bærer som nævnt Niels Glambeks navn og årtallet 1585. De andre stole med renaissancens bladværk og sengotisk foldeornament er nok fra omtrent samme tidsrum. Tidligere endte stolegavlens stolper i en ægformig afslutning, men de blev ved sidste kirkerestaurering erstattet med kopier af de forkrøblede gotiske spir, som er så almindelige i sydvestjyske kirker. »Knappen« kaldtes en sådan i gamle dage.

På korvæggen hang et gammelt *krucifix*, der efterhånden var blevet temmelig medtaget. Omkring 1930 blev det derfor lagt op på loftet, hvor det blev yderligere medtaget. Selve korstræet gik til, og det var sin undergang nær (fig. 9). I 1952 blev det taget frem for at blive restaureret samtidig med, at andet kirkeinventar blev istandsat. Konservatormedhjælper Abildgaard Jensen arbejdede med dette i et lokale på loftet hos daværende førstelærer Morten Harborg i den gamle skole. Konservatoren fandt en plade bag på figurens hoved, fjernede den og fandt i et hulrum en lille pakke. Den indeholdt *relikvier* (helgenlevninger), indsvøbt i en linnedklud.¹²

På Nationalmuseet blev det hele nærmere undersøgt, og dets folk har nok spilet øjnene op, da det blev klart, hvad det var. Det var i virkeligheden et enestående fund, et af de ældste vidnesbyrd om en ny teologi og en ny fromhedsretning, båret frem af en ny kunstretning, nøjagtigt dateret.

Nationalmuseet har ved museumsinspektør Fritze Lindahl, været så venlig at sende mig et fotografi af fundet og en beskrivelse af det (fig. 10).

Der var et par små knoglestumper i en linnedklud, en lidt større linnedklud, 4 stumper træ og en cirkulær, irret kobberplade, ca. 5 cm i diameter, med en kobbernitte. Der har været endnu 3 andre, alle ved randen af pladen, så den har været fastgjort til et eller andet. Desuden var der en *pergamentstrimmel*, ca. 13,5 cm lang med følgende latinske indskrift:

»Hoc os de coste s(an)c(t)a(rum) XI milium v(ir)ginu(m) positu(m) hic p(er) mag(ist)r(u)m thucone(m) cantore(m) ripen(sem) anno d(omi)ni m(ilesimo) ccc (trecentesimo) XVIII (octave decimo) in octava ascenc(i)o(n)is d(omi)ni ad honore(m) s(an)c(te) crucis«.

Lektor Bue Kaae, Esbjerg, har været så venlig at oversætte latinen. Oversættelsen lyder: »Dette ribben fra de 11.000 jomfruer er anbragt her af magister Thyge, kantor i Ribe, i det Herrens år 1318 8. dagen efter Herrens himmelfart til ære for det hellige kors«.

Fig. 10. Relikvie, fundet i hovedet af krucifikset. Øverst fra højre to små benstumper, en klud af fint linned, hvori knogledelene lå, to små træstumper, og nedenunder to lidt større, dernæst en kobberplade med 5 cm diameter og med en kobbernitte samt huller efter 3 andre. Nedenunder en ca. 13,5 cm lang pergamentstrimmel med en latinsk indskrift. Nederst et lidt større linnedestykke. 2/3 størr. Foto: Nationalmuseet.

Kantor Tyge fik 1321 sit kantorembede udvidet med provstiembederne i Frøs og Kalvslund herreder samt Mandø. Der menes, det er ham, der senere blev ærkedegn. Han døde 1338. Kristi himmelfartsdag faldt dette år på den 1. juni. Ottendedagen er 8. juni, en torsdag.

Legenden om *de 11.000 jomfruer* eller Ursula synes at have udviklet sig fra en latinsk indskrift ca. 350-450 om, at basilikaen i Köln var bygget på et sted, hvor nogle kristne jomfruer havde lidt martyrdøden. Det blev efterhånden til, at en skøn, kristen, engelsk kongedatter Ursula ikke ville ægte en hedensk fyrste, som hendes far ikke ville give afslag, dog fik datteren 3 års frist. Hun forlangte og fik 10 fornemme kristne kvinder, der hver fik 1000 andre ærbare jomfruer, med hendes egne i alt 11.000. De drog over Köln til Rom. På tilbagevejen blev de i Köln fanget af Hunnerne, der netop havde ødelagt byen (ca. 450). Den 21. oktober dræbte Hunnerne jomfruerne, efter at deres konge forgæves havde søgt at vinde Ursula. - Nogle forskere mener, at de 11 ved en fejlslæsning er blevet til 11.000. Det hele turde være et eksempel på, hvordan en legende fra en lille kerne af sandhed kritikløst kan udvikle sig til det fantastiske. 922 byggedes Sct. Ursulas kvindekloster i Köln. Fra et gammelt gravfelt ved klosterkirken leverede man relikvier til forskellige egne af kristenheden. Vi kan tilføje, at Ribe i middelalderen havde forbindelse med Köln handelsmæssigt - og altså også kirkeligt og kunstnerisk. I Ribe domkirkes store tårn fandtes et kapel, viet til de 11.000 jomfruer.¹³

Den nøjagtige bestemmelse og datering gjorde sit til, at Nationalmuseet fandt, at krucifixet var af så stor historisk og kunsthistorisk interesse, at det fremsatte ønske om, at det blev overladt museet, og det tilbød, at det ville lade fremstille en kopi og overlade den til V. Nebel kirke eller et krucifix af en moderne kunstner, om menighedsrådet ønskede det. Man ville imidlertid nødtigt give afkald på det krucifix, der så længe havde tilhørt kirken. Efter langvarige drøftelser, hvorunder museets repræsentanter havde været i V. Nebel og sognepræ-

Fig. 11.
Ansigtet på krucifixet.
Foto Morten Harborg.

sten i København, endte det med, at krucifixet efter en nødtøftig konservering blev sendt tilbage til kirken og ophængt i den tilstand, hvori det fandtes.

Krucifixets ælde gør det særlig interessant. Selvfølgelig havde man også tidligere haft krucifixer i kirkerne. Oftest var de små, af kobber, bronze eller andet metal og anbragt på alteret eller som dele i de gyldne altre, hvoraf der nok har været flere, end man tidligere har regnet med (se Knud Krogs afhandling om det gyldne alter i Malt kirke i Fra Ribe Amt 1971). På disse krucifixer står Kristus gerne på et lille fodbræt med vandret udstrakte arme, åbne øjne og ofte med kongekrone på hovedet. Det er en sejrende Kristus, der sejrede gennem døden. V. Nebel krucifixet og senere krucifixer er anderledes. Det i V. Nebel er et *smertens krucifix* - *crucifixus dolorosus*. Figuren er godt 1 m lang, legemet hænger i skråt udstrakte arme og vrider sig i svag S-form, hovedet hælder mod

højre skulder, bærer tornekrone, øjnene lukkede, munden svagt åben, lændeklædet ret langt, højre fod lagt oven over venstre og gennemboret med én nagle. Dette krucifix er ikke grundet på studium af pinte og hénrettedes legemer eller på anatomi i det hele taget, men udsprunget af en åndelig fordybelse i Kristi lidelse. Derved er det kommet frem til det fine ansigt, mærket af lidelse til døden (fig. 11).

Middelalderlige teologer grublede over, hvordan Gud åbenbarer sig for mennesker. Man mente, der var en væsenshed mellem Gud og mennesket og naturen. Ved at vende blikket indad mod sig selv kunne man erkende Gud, dog kunne mennesket ikke af sig selv fatte den uendelige Gud. Gud måtte komme mennesket i møde. Da søgte tyske mystikere at drage den lidende Kristus i forgrunden og gennem dyb grublen at nå frem til et møde. Allerede Franz af Assisi var blevet stigmatiseret. Netop i Köln virkede mester Eckehart som mystikernes førstemand († 1327). Mystikerne lærte, som Otto Norn refererer det, »hvorledes man kun ved at kende og elske Kristus i hans lidende menneskeskikkelse kan komme til at skue ham i hans guddommelighed«. Også den hellige Birgitta fra Vadstena skildrer, hvorledes hun under inderlig betragtning af krucifixet medoplevede passionen.

Og kunsten blev tjener for denne filosofi og extatiske religiøsitet. Den havde et budskab at bringe. Det er i forbindelse hermed, at vi må se krucifixet i V. Nebel. Man kan næsten ikke undgå at tænke sig, at kantor Tyge er blevet påvirket af mystikerne i Köln. Han har nemlig ikke blot skænket et krucifix til V. Nebel kirke, men det er uden tvivl ham, der tillige skænkede et ganske tilsvarende til Ribe domkirke, som senere fandtes i Sct. Catharinæ klosterkirke i Ribe. Også det var et smertens krucifix med hovedet som relikviegemme og ligeledes med en pergamentseddel, som oplyste, at det var nogle benstumper af de 11.000 jomfruer, nedlagt 1318, samme år som i V. Nebel. Professor Norn skrev: »Der er stilistisk set så stor lighed mellem krucifiksfiguren fra Vester Nebel og den fra

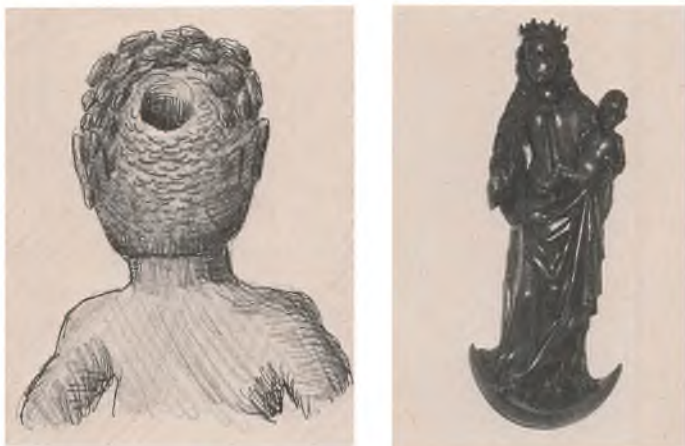

Fig. 12. Detalje af Madonna med barnet fra Darum kirke. Jesusbarnets hoved set bagfra med åbning til relikviegemmet, der oprindeligt har været lukket. Tegning af J. Bruhn. - Ved siden Madonna med barnet.

Ribe, at man ikke vil tage i betænkning at henføre begge snitværker til samme værksted, antagelig i Köln«.

Det skønne Ribe-krucifix blev imidlertid tyvstjålet i 1960, og den gamle kulturby blev berøvet en kunsthistorisk skat. Man er da taknemlig for, at V. Nebel krucifixet er bevaret.

- Smertens krucifix fremstilles i hele det følgende århundrede, og typen er velkendt i hele Vesteuropa.¹⁴

Undertiden dannede man relikviegemmer i form som den indesluttede legemsdel. Heraf slutter Yrjö Hirn, at af sådanne opstod hermer eller buster, som i sit indre gemte en relikvie, og han nævner, at de kuriøse buster i Sct. Ursulas kirke i Köln alle har et stykke kranium under issen. - Sligt henfaldt vor kantor Tyge ikke til. Her tjente det udskårne Kristushovede altså som *relikviegemme*. Det er ikke enestående. Her fra amtet kan vi nævne den smukke Madonna med barnet fra Darum kirke, nu i Varde Museum. Gennem Jesusbarnets isse og videre gennem hovedet ned i kroppen er der boret et 2,1 cm bredt og 28 cm dybt rørformet hul som gemme for en relikvie. Da

Varde Museum købte det, medfulgte en linnedklud, som var fundet dernede, men selve relikvien var gået tabt (fig. 12).

Der findes også pragtfuldt udstyrede kister som relikviagemmer, berømt er Knud den Helliges helgenskrin i Odense. Mere almindelige var de mindre skrin til små relikvier, således den emaljepydede kobberbeklædning af Frøslev-skrinet fra 1100-tallet, fundet i Frøslev mose i Sønderjylland, som nu er blevet så bekendt derved, at sidste års sydslesvigske julemærke gengav tre af dens helgenbilleder. Disse kostbarheder stod gerne på højalteret eller i dets nærhed. Enkelte relikvier bares i kostbare amuletter som det underskønne emaljerede byzantinske kors fra dronning Dagsmars grav i Ringsted.¹⁵

Det mest almindelige relikviagemme var dog en uanselig blykapsel, dannet af en eller flere blyplader, der var ombukket således, at de omsluttede helgenlevningen, der var indsvøbt i et silke- eller linnedstykke. Det var ikke beregnet til at beskues, men til at begraves i hovedalteret. Inden kristendommen nåede hertil, var det blevet således, at kirkens hovedalter, højalteret, var forsynet med en lille *sepulchrum*, en martyrgrav, hvor blykapslen med levninger af en helgen blev nedlagt. Nogle af de første kristne kirker var bygget over martyrs grave. Var graven en sarkofag, brugtes den som bord ved nadveren. Allerede under en romersk biskop indesluttede man i år 270 helgenlevninger i alterbordet, når ikke kirken stod over en helgengrav, der var henflyttet til kirken. Sædvanligvis var kirken viet til den helgen, hvis relikvier den bevarede. Denne blev så kirkens værnehelgen. Det førte til, at kirkemødet i Nicæa 325 forordnede, at hvert alter skulle indeholde relikvier. Hovedalteret blev ikke blot bordet for det, katolicismen lærte om det store messeoffer,¹⁶ men det var, som Yrjö Hirn skriver, »ett omhölja för ett heligt innehåll«. Foruden at følge denne udvikling fandt man støtte i skriften, nemlig i Johannes Åbenbaring 6,1: »Og da det åbnede det 5. segl, så jeg under alteret deres sjæle, som var myrdede for Guds ords skyld og for det vidnesbyrds skyld, som de havde«.

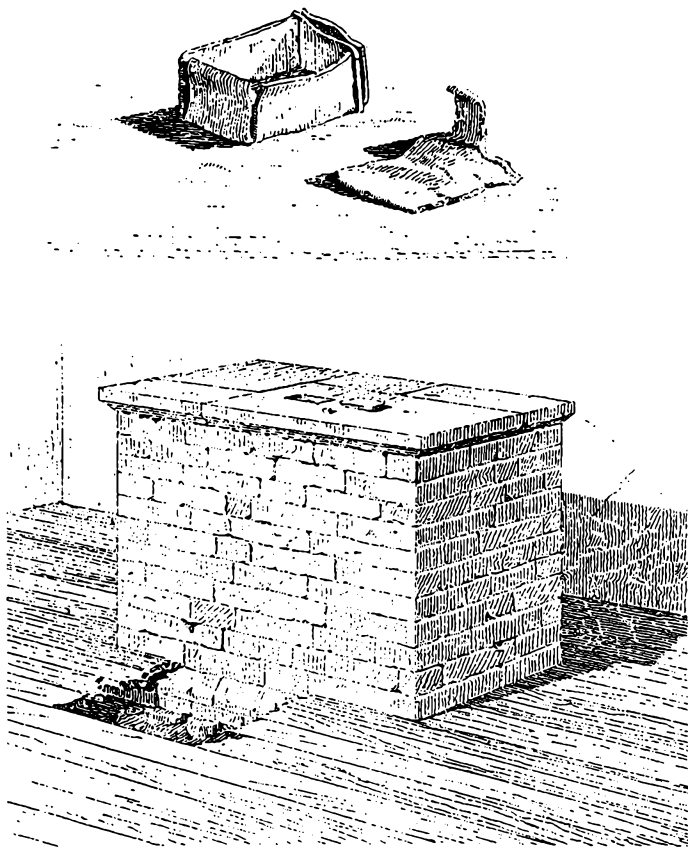

Fig. 13. Relikviegemme af bly samt alterbord med sepulchrum og dæksten i Alslev kirke 1886. Tegning af V. Ahlmann. Efter Helms.

Lige til vore dage har der i bordpladen i Ovtrup kirke været en helgengrav. Pastor Vassard fortæller 1809, at der »var et firkantet hul på et par tommers størrelse, hvori der fandtes en liden kiste af bly i form af triangel (tresidet pyramide) på et par tommers længde, hvorudi fandtes et lidet stykke ben af størrelse som en negl, indsvøbt i linned, som var næsten hen-smuldret«. - Her var intet dokument med oplysning om, hvis hellige ben det var. Da kirken ifølge indberetning til Ole

Worm 1639 skulle være indviet til Sct. Bartolomæus, skulle man regne med, at knoglestykket må stamme fra denne apostel. Imidlertid nævnes »Vor Frue alter« i kirken i en stolestadestrid 1617, så man kunne fristes til at tro, det er en Frue kirke. Det kan det dog ikke være, da der ikke gaves andre kropslige levninger end hår af jomfru Maria, og her var relikvien beviselig ben.¹⁷

Disse højalterbords helgengrave var indrettet næsten ens. Jacob Helms har i sin »Tufstenskirker« fortalt om forholdene i *Alslev*, der har en tufstenskirke (fig. 13). Alterbordet er også tuf, undtagen pladen, der er samlet af flere stykker hugne kampesten. Over helgenraven ligger en lille rektangulær dæksten. Det lille gravkammer har trappeformede vægge, så pladen hviler på trappen. Blyæsken fandt Helms uskadt, men uden helgenlevning. Ifølge sognedegn A. Christiansens fortælling skulle relikvien være »en stor negl af en helgen«, mest sandsynligt har det dog været et knoglestykke.

Ifølge sognedegnen N. Chr. Bergs meddelelser til J. Helms fandt man 1835 i *Farup kirkes* alterbord, der er bygget af mursten, en lille blyæske med et ben i - »som af en finger«. Der var ikke noget skrift. Begge dele blev igen nedlagt i findestedet.¹⁸

1839 blev den gamle gotiske altertavle i *Ansager kirke* erstattet af et maleri. Ved den lejlighed fandt man relikviegemmet med indhold. Kirkeejerinden, frk. Rosenørn til Nørholm, bad sognepresten V. J. A. Ramsing om at aflevere fundet til det senere Nationalmuseum, hvilket han fik historikeren, bibliotekar P. G. Thorsen, til at gøre. Ramsing oplyste: »Den er fundet inde i det opmurede alterbord, uden at der ovenpå var noget mærke eller tegn til, at relikvier deri vare nedlagte. Efter at det øverste lag af sten var borttaget, fandtes den lille æske indmuret i kalk og bemærkedes først iblandt gruset«. - Efter dette blev æsken jo ikke fundet i alteret, men på sekundært leje blandt grus, der var faldet ned, mens man fjernede »det øverste lag«, og det må vel være i dette, bordpladen, den

Fig. 14. Relikviegemme af bly fra alteret i Ansager kirke. Omtrent 1/1 str. Foto Nationalmuseet.

har ligget. »Indmuret i kalk« må vel sige, at der sad kalk fast på æsken, så den har næppe ligget i et sepulcrum, men kan have gjort det tidligere, da alteret åbenbart var blevet repareret i tidlig tid, for inderst har det en kerne af kampesten, men er omgivet af munkesten og al, og afgørende er, at selve den oprindelige bordplade endnu findes, nemlig anbragt i kirkemuren, og den har den sædvanlige helgengrav. Gemmet er en firkantet primitiv æske, en lille blyplade, der kun er sammenlagt (fig. 14). Udvendig på dens bund står »+ V + I + B + V«, antagelig begyndelsesbogstaverne til en latinsk sætning eller hilsen. På den ene kant findes utydelige spor af to linier, der synes ligeledes at være enkelte bogstaver med kors imellem. I æsken fandtes små benstumper, indsvøbt i fint linned.

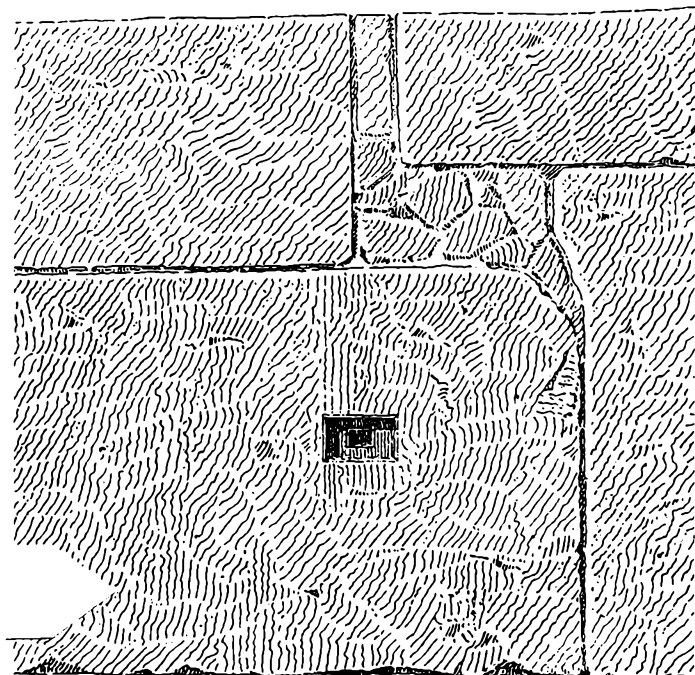

Fig. 15. Udsnit på 1 meters længde af Billum kirkes alterbordsplade, som er dannet af tilhuggede granistykker, helgenraven ses nær midten.

Om forholdet i *V. Vedsted* har sognets historiker C. Andreassen skrevet følgende: »Alterbordet er opført af tufsten og ommuret i året 1708. I en fordybning i alteret gemtes en lille blyæske, hvori lå et par små stykker ben, indsvøbt i en silkeklud. Disse benstumper sagdes at være levninger af kirkens skytshelgen, St. Andreas. Benene gik tabt under kirkebranden (1845), hvorimod æsken henlå på en hylde bag på alterstativet til henimod slutningen af forrige århundrede«.

I *Brøndum* er alterbordet flyttet, men sepulchrum er bevaret i bordpladen, desværre tomt. Dækstenen, en fint poleret porfyr, ligger på sin plads. Museumsinspektør Knud Krogh fandt ved sine undersøgelser i *Malt kirke*, at det oprindelige alterbords forreste trediedel var brudt ned, men at helgenra-

ven havde været der, idet han i jordfylden fandt et brudstykke af en fint slebet 1,3 cm tyk dæksten fra graven. Flere steder, ja vist de fleste, er også dækstenen borte, f.eks. i *Billum* (fig. 15) og *Lunde*, skønt selve graven findes.

Flere altre blev flyttet eller fornyet. Skete det i luthersk tid, må man regne med, at helgengraven forsvandt, i alt fald relikvien i langt de fleste tilfælde. *Sct. Jacobi kirke i Varde* blev flere gange ramt af ildebrande, der hærgede byen, f.eks. 1590, da østpartiet brændte, og 1812-28 var alteret rykket frem i kordøren og prædikestolen anbragt oven over den. Graven må være forsvundet ved en af disse lejligheder. I *Kalvslund, Nr. Nebel, Fåborg* og andre steder er altrene ikke de oprindelige og har intet sepulchrum.¹⁹

I *Vejen* gamle nedbrudte kirke havde sålbænken i korgavlens vindue på skråningen en forhøjning som en afkortet kegle, og i dennes overflade var der hugget et rundt hul, som F. Uldall mente var et eksempel på »at relikvier har været nedlagt udvendig i kirkens mure«. - Det kan dog ikke have erstattet begravelsen af levninger af kirkens værnehelgen i hovedalteret. Nu er man da også tilbøjelig til at mene, at det drejer sig om en søjlebasis, og ikke nogen grav. Sålbænken er anvendt i den nuværende kirke.²⁰

Den katolske dyrkelse af helgenlevninger kunne efterhånden knytte sig til visse *helgenbilleder*.

Ved reformationen blev helgendyrkelsen forbudt som afguderisk. Kun højalteret skulle bevares, »de andre altere« (sidealtrene) skulle fjernes, men »tavlerne eller billeder kunne kirkeværgerne sla på væggen, at de kunne være gode enfoldiges spejl«, dog skulle billeder, der dyrkedes, borttages og brændes. Om selve relikvierne siges der intet. De fik stiltiende lov til at være på deres gamle plads.

Helgendyrkelsen var en vildfarelse. Bønner til og påberåbelse af døde mennesker var ikke kristendom, man skal ikke have en mellemmand for at bede til Gud. Mangfoldige relikvier var falske, og »eventyr i kirken lød«, når der fortæltes

legender. Alligevel skal vi ikke glemme, at dyrkelsen i sin oprindelige kerne rummede en ærbødighed over for gravens store døde, som var gået gennem pinsler og død for deres tros skyld. Også dette gjorde sig vel stadig gældende, når tusinder af kirkesøgende gennem århundreder bøjede sig i ærefrygt og hengivenhed for helgenlevningen, der i senere tider ofte i glemselens og ligegyldighedens mørke blev ryddet bort. Nu bøjer man sig for andre helte.

Efter dette lidt videre blik omkring i vor katolske middelalder, slutter vi ved granitdøbefonten i V. Nebel kirke. Selv om den hører til den almindelige vestjyske type, der er udbredt fra Kongeåen til Thy, har den dog også sine specialiteter. Foroven på kummen ses nogle små kors indhugget, muligvis fra kirkens indvielse eller en genindvielse. På foden har den en udhugget lilje, og i nøjagtig samme udformning ses den udhugget på en vinduesoverligger på skibet, det beviser, at samme mand har hugget fonten og arbejdet på kirkens opførelse, altså at font og kirke er samtidige. På kummen har fonten en frise af hinanden krydsende, nedadvendte, indhuggede rundbuer ligesom ved fonterne i *Billum* og *Lydam*, der er tufstenskirker. Tillige har *Billum* det samme mønster i den vestlige, større del af skibets sydmur, dog med buerne vendt opad.

Der er slægtskab og samtidighed mellem mur og font og mellem de to kirker.²¹ De nævnte krydsende buer viser, at arbejdet er senere end ofte antaget. Ved Historisk Samfunds møde i *Billum* 1979 udtalte arkitekt, redaktør Elna Møller, at dette ornament tilhører tiden med teglstenskirkerne, og at en adelig skjoldefrise med tilhørende navne på *Billum* kirkes triumfvæg kunne gælde kirkens fundatorer. Da skjoldefrisen er dateret til begyndelsen af 1300-tallet,²² må man have lov til at slutte, at bortset fra tårne og våbenhuse, der er sengotiske, har byggeriet for størsteparten af de to kirker overskredet tærsklen fra romansk til gotisk tid. Disse dele må være fra tiden mellem 1250 og 1300.

Mange forskellige tanker og lærdomme, vekslende opfattelse af skriften og vekslende kunstretninger, undertiden parret med mere eller mindre personlig ærgerrighed har bevæget folk til at bringe inventaret herind. Dog har de hver på sin måde haft som det egentlige mål at være med til »rosenkrans om kors at vinde«.

NOTER OG HENVISNINGER:

1. Indberetn. til biskop Bloch 1766. C 4-774.
2. O. Nielsen: Skadst Hd., s. 248 f.
3. O. Nielsen: anf.skr. s. 241 ff. A. Heise i Jy Sml. I, s. 227.
4. O. Nielsen: anf.skr., s. 251.
5. Sst., s. 244 noten. Dan. Adelsårb., 1894. O. Nielsen i Da. Sml. I, s. 325 ff.
6. H. K. Kristensen: Øster Horne Hd., s. 274 f.
7. Sst., s. 107.
8. O. Nielsen: Gl. jy. Tingsv., s. 47. A.Thiset: Da., adelige Sigiler DXX 9, FLVII 56.
9. Fra Ribe Amt 1940, s. 45. H. K. Kristensen: anf.skr., s. 276.
10. O. Nielsen: Skadst Hd., s. 245.
11. H. K. Kristensen: Nørre Horne Hd., s. 513 ff.
12. Meddelelse fra fru Rigmor Lave, Morten Harborg og frue, V. Nebel, samt seminarielektor Verner Bruhn, Esbjerg.
13. Kulturhistorisk Leks. Kinch: Ribe Bys Historie I, s. 564.
14. Otto Norn i kronik i Flensborg Avis 21.10.1966 og i Vestkysten 23.8.1960.
15. Kulturhistorisk Leks. Fritze Lindahl i Nationalmuseets Arbejdsmark 1978, s. 5-16.
16. Messen var og er den katolske kirkes gudstjeneste, i reglen uden prædiken på modersmålet. Den gennemførtes i flere tildels symbolske afdelinger ved alteret og samlede sig om nadveren, nærmest som en ublodig gentagelse af offeret på Golgata. Dens store højdepunkt indtrådte, når præsten opløftede den indviede hostie (brødet, hvori Kristus var tilstede), mens den lille sanctusklokke ringede, og menigheden knælede, for da skete den underfulde forvandling til Kristi legem og blod, samtidig med at Frelseren påny hengav sig som et forsoningsoffer. Derved fik de tilstedeværende og andre, hvis navne præsten nævnede, også afdødes sjæle i skærildnen, syndernes forladelse, dog ikke for dødssynder. Klokken havde navn efter det første ord sanctus (hellig) i lovsangen ved denne højtideligste del af messen, se Fra Ribe Amt 1971, s. 534 ff. Reformatorerne gik skarpt imod læren om messeofret. Den lutherske kirke hævder, at Kristi offer på Golgata er det eneste og henviser til Hebræerbrevet 9.12, og endvidere til, at »i, med og under brødet og vinen«, som man legemligt modtager, møder man Kristus og får del i nadverens nådegave.

17. H. K. Kristensen: Ovtrup Sogn, s. 22. Braun: Der christliche Altar I, s. 610.
18. J. Helms: Tufstenskirker I, s. 150, 180.
19. Meddelelse fra M. Harborg. H. K. Kristensen: Ø. Horne Hd., s. 381. Oplysning fra Varde Museum og Nationalmuseet. C. Andreasen i Fra Ribe Amt VI, s. 343. Provst emer. Kai Schmidt, Esbjerg. Knud Krogh i Fra Ribe Amt 1971, s. 513-47.
20. P. Uldall i Årb. Oldk. Hist. 1894, s. 276 ff. Trap: Danmark IX, 2. s. 998.
21. M. Mackeprang: Danmarks middelalderlige døbefonte.
22. A. Fabritius i Fra Ribe Amt 1956, s. 95 ff.

For fotografier, forskellige oplysninger og anden hjælp takker jeg politiassistent Knud Jensen, Padborg, pens. skoleinspektør Morten Harborg og frue og fru Lave, V. Nebel, Nationalmuseet, lektorerne Bue Kaae og Verner Bruhn, Esbjerg, provst emer. Kai Schmidt, Esbjerg, Varde Museum, museumsinspektørerne Søren Manøe Hansen, Ølgod, og Ole Faber, Varde, frk. Gunhild Jeppesen, Janderup, samt Jørgen Bruhn, Sig, for tegningen fig. 12.

Nogle præstebioграфier fra Brøndum-Vester Nebel sogne i det 18. århundrede m.m.

Ved Bue Kaae

I Brøndum præstegårdsarkiv findes en såkaldt Liber Daticus¹ - en kaldsbog, der indeholder forskellige oplysninger af betydning for de to sogne, der udgjorde og stadig udgør et pastorat.

Den er påbegyndt af den i sjælelig henseende noget florumvundne sognepræst Thomas Huulegaard (1742-1800), der forrest i den lille bog i oktav med sin sirlige håndskrift har prentet: Liber Daticus, efter Kongelig allernaadigst Befaling i Rescript af 1: Febr: 1690 og den der allernaadigst anbefalede Methode, samt paa nye af Hans Høyædle Høyærværdighed Hr: Biskop Tønne Bloch² ved Monitum Syndale Wardense 6tum 1775 gjorde Anordning, for Brøndum og Nebel Sognekald.

Anno 1777. allerunderdanigst indrettet af Stædets
p.t. Sognepræst T: Huulegaard

Dernæst tog han fat på sit egentlige ærinde ved indledningsvis at opregne sine lutherske forgængere i embedet, alt under overskriften:

*Pastores et Præpositi a tempore Reformationis.*⁴

1. Hans Pedersen Gift
2. Jørgen Pedersen - med andet blæk er tilføjet:
Ligger begravet i Brøndum Kirke.

Gravskrift:

Symbol: Georgii Petri: Auxiliante Excelso Ju: O. V. -
Hic dormit Georgius Petri, qui obiit Ripis 9. die Aug:
1585.

Ju: O. V. betyder: Justus omnia vincit.

Oversættelse:

Jørgen Pedersens ledeord: Ved himlens hjælp overvinder den retfærdige alt.

Her sover Jørgen Pedersen, som døde i Ribe 9. august 1585.

3. Peder Jensen Bramming. - med andet blæk er tilføjet: Ligger begravet i Brøndum Kirkes Altergulv.

Gravskrift:

Her hviler hæderlige Mand Hr: Peder Jensen Bramming, Sognepræst til Brøndum og Nebel, som hensov udi Herren d: 2^{den} Aprilis A^o 1624 - Hans Embeds 57 - Alders 78.

Confidite, ego vici mundum.

Auxiliante Excelso justus omnia vincit.

Det som du est, var jeg i Live

Hvad jeg er, det skal du blive.

Mihi heri et tibi hodie. Syr: 48.⁵

Oversættelse:

Stol på, at jeg har overvundet verden

Ved himlens hjælp overvinder den retfærdige alt.

Mihi heri etc. = I går mig, i dag dig.

Tilføjet er med blyant af en langt senere hånd: gift 14. Septbr. 1600 med Kirstine Christensdatter.

4. Jon Madsen⁶ - tilføjet med andet blæk: Har uden Tvivl givet Alter-Taulen til Brøndum Kirke, som sluttes af Inscriptionen paa samme -⁶ Tilføjet med blyant: levede 1639.
5. Peder Jensen Grønholt.
6. Anders Nielsen Seerup
natus Ripis A. 1657 d: 16. Aug: Patre M. Nicolao Georgio Seerupio, Canonico, Præposito et Pastore Primario Ripensi, et Matre Elisa Seuerini f. Welleja. Privatim et publice informatus tyrocinia posuit scholastica, et anno 1676 cum binis fratribus Christiano et Georgio instructus testimonio Rectoris M. Gregorii Fogii ad Academiam transiit,

Liber Liticus,

af den
 Kongelig allerhøiedigst Befaling
 i Rescript af 1. Febr. 1690 og
 den den allerhøiedigst anbefalnde
 Methode, samt paa og af hans
 højeste højereordigste h. Biskop,
 Sønne Rødt og Moritum,
 Synodale Wårdenf. ^{h. 1775} giorte
 Ordning, for Prædium og
 Nebel Regnskald

Nov 1777

alle rindrydningst ind.
 i. indt. af Prædium,
 p. h. Regnskald.

J. H. Huilegaard

ibiq. in excolendis studiis perrexit, donec post edita specimen profectus sui in Examine Philosophico et Theologico publico testimonio ornatus domum se contulit, at partes Hypodidascali in Schola administrandas suscepit usq. ad A. 1681, quo anno Ecclesias in Brøndum et Nebel vocatus et ab Episcopo Lodbergio A. 1682 inauguratus. Deinde A. 1693 constitutus est Præpositus Tribus Schadsensis. Sacerdotio præfuit annos 38 et Præposituræ a 27. Mundo valedixit A. 1720 d. 21. April, nactus annos 63.

Oversættelse:

Anders Nielsen Seerup⁷ er født i Ribe 1657 den 16. august. Hans fader var magister Niels Jørgensen Seerup,⁸ kannik, provst og førstepræst i Ribe, og hans moder var Else Sørensdatter Vedel.⁹ Undervist privat og offentligt lagde han vægt på den lærde rekruttjeneste (altså af at gå i latinskole), og 1676 blev han sammen med sine to brødre Christen¹⁰ og Jørgen¹¹ forsynet med rektor magister Gregers Fogs¹² testimonium sendt til universitetet, og der gav han sig i lag med grundige studier, indtil han, efter at prøve på hans fremgang var aflagt, vendte hjem prydet med offentligt testimonium i filosofi og theologi, og han påtog sig at varetage en lærers gerning indtil 1681, hvilket år han blev kaldet til kirkerne i Brøndum og Nebel og indsat af biskop Lodberg¹³ 1682. Dernæst blev han 1693 udnævnt til provst over Skadst herred. Han ledede pastoratet i 38 år og provstiet i 27 år. Han tog afsked med verden 1720 d. 21. april, 63 år gammel.

7. Hans Pedersen Brylle.

8. Hans Wandal Høyer.

9. Albert Christopher Klagenberg

fød i Hamborg den 26. Julii 1712. Hans fader var Hr: Regiments Qvarteer Mester Hieronymus Christopher Klagenberg; Moderen Elisabeth Ruht. Han begyndte at studere i Rensborg, i sit 15de aar blev han sat i Hamborg

Skoele, kom derpaa til Sorøe Academie som Discipel, hvor Han i 3 Aar frequenterede Skoelen, og blev derefter dimitteret af sal: Sgr: Rector Sneedorph.¹⁴ I sine første Studenter-Aar conditionerede Han, 2 Aar hos Rittmester Thott i Sielland, siden et par Aar tiimeviis i Kiøbenhavn, og endelig 6 Aar hos Sgr: Gehejme-Raad Holger Scheel,¹⁵ som da var Amtmand paa Als. Derefter tog han Exam: Theol: prædikede tydsk for de kongelige Herskaber i 2 Aar, og blev dernest 1746 af Højlovl: Ihukommelse Kong C. 6. kaldet til Præst for Brøndum og Nebel, ordineret 1747 af S. T. hr. Biskop Brorson¹⁶ i Ribe, indsat af sal: Proust Marturin¹⁷ i Jerne 2de Sønd. efter H:3.K. Samme Aar gift med Jfr: Christiana Maria Endorph af Warde,¹⁸ en Datter af sal: Peder Nielsen paa Hennegaard,¹⁹ avlede med hende 7 sønner og 5 Døttre, heraf lever 1 Søn, hr. Holger Klagenberg, kaldet til Præst for Brejninge,²⁰ og 2 Døttre samt Moderen. Han var Præst for Brøndum og Nebel nesten i 30 aar. Døde den 8de Martii 1776. Ligger begravet paa Brøndum Kirkegaard ved Kirkens Østre Ende.-

10. Thomas Huulegaard

natus sum Siellandiæ in villula, nomine Eggaard, d. 8. Julii 1742. Patrem habui Laurentium Huulegaard, juris consultum graviter, doctum, decem abhinc annos defunctum, grandævam colo Matrem, adhuc superstitem, Annam Martham Holgersen, curis fessam laboribusq. curvam. Parentum præcipua fuit cura, animum a puerilibus abductum optimis formare institutis, mihiq. sanctissimam Christi inculcare doctrinam, et, ut ipse Pater optimus Musarum fuerat strenuus cultor, ita et iisdem me consecrare statuit, consecravit etiam, sed maturius justo, nondum enim sextum a tergo reliqui annum, cum me biennioq. majorem Fratrem Oligerum Huulegaard studiis in Schola Roeschildiæ publica dicaret. Nauseam Studiorum statim movit injuria plus quam semel a primo Præ-

ceptore illata, nec docuit Præceptor, sed ferulæ timor, nauseamq. auxerunt res Patris pauperulæ, quæ ne victui quidem quotidiano, nedum libris scholasticis suppetebant, nihilo secius divinâ gratiâ ac Parentis disciplinâ sustultus eo usq. profeci, ut Anno mundi 1758 æt: 16 in album studiosorum referrer, sic volente D^{no} Christiano Schnabel Scholæ Rectore, nunc beato, constanti vero fama omniumq. sermone celebrando. Collegiis et Lectionibus Professorum frequens interfui, Anckersenium autem, Kallium, Munthe, Horrebowium, *ὄν ἐνάγος*, et Kratzensteinium quotidie audivi, et eo quidem cum fructu, ut aō 1759 in examine philosophico Laude dignus judicaretur.

At studiis obstitit res angusta domi, hinc illæ lacrymæ: Hafnia relicta, Slaglosiam petii, Præceptoris in domo Consulis Dⁿⁱ Antonii Smith, Spartam ornaturus. Triennio autem elapso Hafniam iterum me contuli, ubi aō 1764 primam in Philosophia Lauream, in Communitate et Collegio Regio locum sum adeptus. Ejusdem anni d. VI° Aug: Examini Theologico me modeste subjeci, Laudamq. notâ Censorum celeberrimorum b: Dⁿⁱ Petri Holmii et b: Jo. Ottonis Bang reportavi, et paulo post in Collegio Regio Inspector sum designatus. Multos tunc temporis habui disciplinæ meæ alumnos, inter quos ut stella emicuit filia Excellentissimi Herois Dⁿⁱ Henrici de Hielmstjerne, præmatura vero morte abrepta. Nondum exactum erat quinquennium, quo Academicis beneficiis frui licitum est, cum aō 1768 d. 20. Aug: ad juventutem Orphanotrophii Regii, quod nunc Hafniæ floret, formandam vocarer, hoc munere octo functus sum annos, intereaq. temporis exercitationibus homileticis vacavi. Specimen homileticum in Osea cap: 2. v: 20, quod d. 14. Julii 1775 in templo divæ Virginis dedi, laudabile censuit Vir summe reverendus D^{nus} Holmius. Dei tandem ter optimi maximi Regisq. nostri Augustissimi Christiani 7^{mi} gratia vocatus

sum Pastor Ecclesiarum Bryndum et Nebel in Dioecesi Ripensi d. 14. Maji 1776, ad quod munus d. 21. Junii proxime seqvente solemniter sum inauguratus ab Episcopo summe Venerabili et Amplissimo D^{no} Antonio Bloch. Ejusdem anni d. 9. Octobr: Hafniæ in matrimonio duxi virginem Wilhelmine Hedevig Antonette Degn, Filiam Dⁿⁱ Johannis Christiani Degn, a consiliis belli, ex qua filiam filiumq. jam suscepi. Vita mea ærumnarum plena fuit, ac trigesimum octavum nunc agens annum adversâ sensim extenuor valetudine. Dabam e Museo d. 28. April: 1780.

Oversættelse

Jeg er født på Sjælland på et lille sted ved navn Eggård den 8. juli 1742. Min fader var Laurids Huulegård,²¹ alvorligt kyndig i jura og lærd, han er død for 10 år siden. Jeg tager mig af min alderstegne moder Anne Mette Holgersen,²² der endnu lever, træt af bekymringer og bøjet af arbejde. Mine forældres omsorg var meget stor, og ført bort fra de meget gode barneår, der var anvendt til at forme min sjæl og indprente mig Kristi allerhelligste lære, bestemte min meget gode fader, som selv var en ivrig dyrker af muserne, også at indvi mig dertil, og han indviede mig da også dertil, men lovlige tidligt, thi jeg havde endnu ikke lagt mit sjette år bag mig, da han indskrev mig og min ældre broder Holger Huulegård²³ for to år til studier i Roskilde offentlige skole. Uret fra førstelærerens side mere end en gang fremkaldte lede ved studierne, og heller ikke lærte læreren, men frygt for ferlen, og denne lede blev forøget ved min faders fattige forhold, som rigtignok ikke slog til til den daglige kost, endsige til studiebøgerne; jeg nåede ikke desto mindre støttet af den guddommelige nåde og min faders undervisning dertil, at jeg det verdens år 1758 i en alder af 16 år kunne indskrives i studenternes matrikel, i høj grad på grund af den vel-

villige hr. Christian Schnabel,²⁴ skolens rektor, som nu er salig, men bør hædres ved bestandigt ry og omtale hos alle. Jeg deltog hyppigt i professorernes kollegier og forelæsninger, og jeg hørte daglig Anckersen,²⁵ Kall,²⁶ Munthe,²⁷ Horrebow,²⁸ nu blandt de salige, og Kratzenstein,²⁹ og det sandelig med det resultat, at jeg 1759 ved den filosofiske prøve fik bedømmelsen værdig til ros.

Men de trange forhold hjemme hindrede studierne, derfor disse tårer:³⁰ efter at København var forladt, tog jeg til Slagelse, hvor jeg måtte pryde Sparta³¹ som lærer i borgmester hr. Anton Smiths hjem.³² Men efter at tre år var gået, tog jeg atter til København 1764, fik det 1. laud i filosofi, plads i Kommunitetet og i Regensen. Samme år den 6. august underkastede jeg mig i al beskedenhed theologisk eksamen og opnåede laud ved censorernes, de meget berømte salig hr. Peder Holms³³ og salig hr. Hans Otto Bangs³⁴ bedømmelse, og kort efter blev jeg udnævnt til inspektør ved Regensen. Jeg underviste i den tid mange alumner, blandt dem strålede som en stjerne den meget fortrinlige adelsmand Henrik Hjelmstjernes³⁵ datter, der alt for tidligt blev bortrevet af døden. Der var endnu ikke forløbet fem år, i hvilket det var mig forundt at nyde de akademiske privilegier, da jeg 1768 den 20. august blev kaldet til at undervise ungdommen i Det kongelige Vajsenhus, som nu blomstrer i København; dette hverv udførte jeg i otte år, syslede fra tid til anden med prædikeøvelser. Min prøveprædiken over Hoseas kap. 2, v. 20, som jeg holdt i Frue kirke den 14. juli 1775, bedømte den højst ærværdige hr. Holm som rosværdig. Men endelig i høj grad ved den allerhøjeste Guds og vor meget ophøjede konge Christian VII's nåde blev jeg kaldet til præst i Brøndum og Nebel sogne i Ribe stift den 14. maj 1776, i hvilket embede jeg den nærmest følgende 21. juni blev indsat af den højst ærværdige og udmærkede biskop hr. Antonius Bloch.³⁶ Det samme år den 9. okto-

ber blev jeg i København gift med Wilhelmine Hedevig Antonette Degn,³⁷ datter af hr. Hans Christian Degn,³⁸ krigsråd, med hende har jeg en datter og en søn. Mit liv har været fuldt af kummer, og nu i mit 38. år bliver mit helbred lidt efter lidt dårligere. - Jeg skrev dette i studerekammeret den 28. april 1780.

11. Jens Kirkebye

fød Aar 1753 den 13. Januar i Hornstrup Sogn ved Veile. Hans Fader var Niels Jensen Kirkebye, hans Moder Anne Pedersdatter. - Aar 1767 blev han sat i Fridericia lærde Skole, hvor han gennemgik alle Skolens Classer i 7 Aar, blev 1774 demitteret til Kjøbenhavns Universitet³⁹ af Skolens daværende Rector Hansen.⁴⁰ Samme Aar tog han Examen Artium, og Aaret derefter Examen Philosophicum og Philologicum. Conditionerede derefter som Huuslærer i Egense Præstegaard i Fyen⁴¹ i eet Aar, indtil han den 24 Julii 1776 blev beskikket til Collega ved Fridericia lærde Skole, i hvilket Embede han forblev i 10 Aar. Den 16 Januar 1782 erholdt han theologisk Embeds-Examen, og gjorde sig fuldkommen færdig til at modtage Præsteembede. Hans Maiestæt Kongen behagede allernaadigst at beskikke ham til residerende Capellan i Greenaæ den 6 October 1786, derfra til Sognepræst paa Øen Anholt den 17 Februar 1792, og siden til Sognepræst for Brøndum og Nebel Menigheder den 1 November 1799, hvor han døde den 31 August 1824, og er begravet paa Brøndum Kirkegaard, paa den sydre Side af Kirken.

Med mig, hans efterlevende Enke, indgik han i Ægteskab Aar 1787 den 7. September. Jeg tilligemed fem Børn begræder Tabet af en redelig, en trofast Ægtefælle, af en øm, en kjerlig Fader. O, Salige! Dig kan vi nu Intet yde, uden vor Afsavns Ak, vor varme Tak og vore stille Taarer. ·
Brøndum, d: 5 Septbr. 1824.

Karen Sophie Kirkebye fød Clod.

KOMMENTARER

Hvor intet andet står, henvises til Dansk biogr. leks. (Engelstoft).

1. I middelalderen var en *liber daticus* en fortegnelse over de gaver, som en kirke eller et kloster havde modtaget, senere - i protestantisk tid - blev *liber daticus* betegnelsen for en *kaldsbog*, som indeholder forskellige oplysninger af betydning for præsteembedet. (Håndbog for danske lokalhistorikere. Red. af Johan Hvidtfeldt. 1952-56).
2. *Tønne (Antonius) Bloch* (1733-1803), biskop i Ribe 1775-86, i Odense 1786-1803.
3. Overs.: den 6. kirkelige formaning i Varde.
4. Overs.: Præster og provster fra reformationstiden.
5. *Peder Jensen Bramming* (1546-1624), kapellan 1567-85, sognepræst 1585-1624, g.m. 1° Karen N., † den 30. oktober 1599, 2° den 14. september 1600 Kirstine Kristen Hostrups, trolovet den 11. juli samme år. (Wiberg I, s. 235, Peder Hegelunds almanakoptegnelser. Udg. af Bue Kaae 1976, I, s. 349, 353). Han varetog sin broder herredsfoged i Gørding herred Søren Jensen Brammings interesser i den drabssag, som Ribe-rådmanden Anders Sørensen Klynes arvinger havde rejst mod denne. Herredsfogden havde nemlig den 1. maj 1598 såret Anders Sørensen Klyne dødeligt. (Samlinger til jysk historie I. rk. I, s. 265 ff).
 Holger Willadsen har i sin bog *Bryndum Vester Nebel*, 1947, meddelt, at den omtalte gravsten af kirkeejer L. Garner ca. 1815 er blevet flyttet »ind i materialkammeret bag kirken, hvor den nu ligger«. Holger Willadsen oplyser, at der på gravstenen findes symboler som f. eks. en mand med sejrspane i færd med at træde på en slange og et udrundet timeglas.
 Trods ihærdige anstrængelser er det ikke lykkedes min tidligere kollega Verner Bruhn at finde Peder Jensen Brammings gravsten. Ingen i sognet kender noget til den.
6. *Jon Madsen*, sognepræst 1624-ca. 1659; han var provst. (Wiberg I, s. 235).
7. *Anders Nielsen Seerup* (1657-1720) var g.m. forgængerens datter Karen Pedersdatter Grønholt, † København 1738/39. (Wiberg I, s. 235).
8. *Niels Jørgensen Seerup* (1621-85), 1643 rektor i Helsingør, 1646 i Sorø, 1653 sognepræst ved Ribe domkirke, senere kannik, økonom og regnskabsfører for kapitlet, provst i Hviding herred. (Ehrencron-Müller: Forfatterlexikon).
9. *Else Sørensdatter Vedel* (1624-97), datter af Søren Andersen Vedel (1587-1653) sognepræst ved Ribe domkirke, søn af Anders Sørensen Vedel. (Ehrencron-Müller: Forfatterlexikon).
10. *Christen Seerup* (1659-1701), student fra Ribe 1676, 1677 baccalaureusgraden, 1684 sognepræst i S. Borris-Faster, Bølling herred, Ringkøbing amt. (Ehrencron-Müller: Forfatterlexikon).
11. *Jørgen Seerup* (1660-1701), 1676 student fra Ribe, 1677 baccalaureusgraden, 1680 hører i Ribe, 1686 magistergraden, samme år rektor i Fredericia, studerede medicin i udlandet, 1693 rektor i Ribe, hvor han samtidig var læge, 1698 kaldet til København som læge for Christian V med titlen *philosophiæ ac metaphysicæ collegii medici adjunctus*, 1699 professor

- philosophiæ med ascension i det medicinske fakultet, samme år professor philos. et medicinæ, 1700 dr. med. (Ehrencron-Müller: Forfatterlexikon, Børn Kornerup: Ribe katedralskole historie II, 1932, se reg.).
12. Gregers Fog (ca. 1631-93), rektor ved Ribe katedralskole 1665-93. (Ehrencron-Müller: Forfatterlexikon, Kornerup, anf. skr., se reg.).
 13. Christen Jensen Lodberg (1625-93), biskop i Ribe 1681-93.
 14. Hans Hansen Sneedorff (ca. 1670-1742), rektor i Sorø.
 15. Holger Skeel (1699-1764), amtmand over Nordborg og Ærø amter 1730-46, 1748-50 stiftamtmand over Ribe stift og amtmand over Riberhus len.
 16. Hans Adolf Brorson (1694-1764), biskop i Ribe 1741-64.
 17. Maturin Castensen (1669-1747), 1700-47 sognepræst i Jerne-Skast, Skast herred, Ribe amt, 1738 provst for Skast herred. (Fra Ribe amt, 1906, s. 51 ff).
 18. Christiane Maria (Magdalene) Pedersdatter Endorph født på Hennegård, Henne sogn, V. Horne herred, Ribe amt ca. 1728, †1788. (Wiberg I., s. 235).
 19. Peder Nielsen Endorph (tilnavnet efter fødegården Endrupholm, V. Nykirke sogn, Skast herred, Ribe amt). † 1743 (Trap 5. udg., IX, s. 806f.).
 20. Holger Albertsen Klagenberg (1749-92), sognepræst i N. Omme-Brejning, Ringkøbing amt 1780-92. (Wiberg II, s. 356).
 21. Lars Huulegaard (1709-70), prokurator. (Ehrencron-Müller: Forfatterlexikon).
 22. Anne Mette (Martha) Holgersen (1721-89). (Ehrencron-Müller: Forfatterlexikon).
 23. Holger Huulegaard blev 20 år gammel sammen med sin 17-årige broder 1758 dimitteret fra Roskilde katedralskole og indskrevet ved Københavns universitet, de fik som privat præceptor professor Balthasar Johannes de Buchwald. (Kjøbenhavns universitets matrikel III, 1912. Udg. af S. Birker-Smith, s. 180).
 24. Bernhard Schnabel (1691-1754), rektor ved Roskilde katedralskole 1726. (Ehrencron-Müller: Forfatterlexikon).
 25. Hans Peder Anchersen (1700-65), filolog og historiker.
 26. Johan Christian Kall (1714-75), orientalist.
 27. Caspar Fr. Munthe (1704-63), justitsråd, professor.
 28. Christian Horrebow (1718-76), astronom, professor i matematik.
 29. Christian Gottlieb Kratzenstein (1723-95), 1753 professor i experimental fysik og professor medicinæ designatus ved Københavns universitet, 1761 professor medicinæ ordinarius. (Ehrencron-Müller: Forfatterlexikon).
 30. I sin dystre afskedsprædiken som sognepræst for Brøndum-V. Nebel menigheder 1799 nævner Thomas Huulegaard, at han var født i fattigdom og opdraget i armod, at han i sin ungdom surt har måttet fortjene sit brød, og at han har udstået mange sorger og sygdomme. (Ribe Stifts årbog, 1944, s. 33).
 31. Det noget mærkelige udtryk må vel oversættes som, at han levede i stor fattigdom. Sparta fortolket som spartansk livsførelse.
 32. Apoteker Antony Smith blev borgmester i Slagelse 1760, udnævnt til

- byfoged 1781, † 1796 som borgmester, byfoged og herredsfoged for Løve herred. (P. Arnskov: Bogen om Slagelse, 1931, s. 121, 312).
33. Peder Holm (1706-77), teolog.
 34. Hans Otto Bang (1711-64), teolog.
 35. Henrik Hielmstjerne (1715-80), embedsmand, bogsamler.
 36. Jfr. note 2. Thomas Huulegaard var præst i sognene 1776-99, derefter i Hjørlande på Sjælland til sin død 1800. (Wiberg I, s. 235).
 37. Wilhelmine Hedevig Degn (ca. 1749-1810). (Ehrencron-Müller: Forfatterlexikon).
 38. Hans Christoffer Degn (ca. 1724-92). (Ehrencron-Müller: Forfatterlexikon).
 39. 1774 blev Janus Kirkebye 20 år gammel dimitteret fra Fredericia skole og immatrikuleret ved Københavns universitet, hvor han fik E. R. Mølmann som præceptor. (Kjøbenhavns universitets matrikel III, s. 332).
 40. Hans Hansen (ca. 1730-79), 1771 rektor ved skolen i Fredericia. (Ehrencron-Müller: Forfatterlexikon).
 41. 1765-1802 var Erik Hansen Monrath (Monrad) (1723-1802) sognepræst i Egense, Sunds herred, Svendborg amt, g.m. 1° Elisabeth Kirstine Pallesdatter Saabye (1740-88), i ægteskabet var fem sønner og to døtre. (Wiberg I, s. 299 f).
 42. Karen Sophie Clod (ca. 1765-1839). (Wiberg I, s. 235).

Holger Willadsen har i sin bog om Brøndum og V. Nebel sogne en række oplysninger om de efterreformatoriske præster her, men de er desværre uden kildehenvisninger.

»Æ Buendgoer« i Tjæreborg - en opmåling af en gammel gård

Af Jens Kusk

Denne artikel bringes som eksempel på, hvorledes nutidige opmålinger og indgående studier i det historiske materiale kan supplere hinanden og give et godt indblik i en gammel gårds historie. Redaktionen håber dermed at kunne inspirere andre, der interesserer sig for deres gårdes historie, til at gå i gang med lignende studier.

Gennem en lang årrække er der, ved samarbejde mellem Esbjerg museum og Esbjerg byggetekniske skole, foretaget opmåling af en lang række ældre huse og gårde på egnen. Det var Esbjerg Museums mangeårige dygtige formand, nu afdøde snedkermester Niels Thomsen, der fik dette udmærkede samarbejde i stand. Ved dette arbejde er en mængde værdifulde oplysninger blevet sikret for eftertiden.

I en række tilfælde kan arbejdet suppleres med gamle billeder og med selve gårdens historie, så der kan opnås et helhedsindtryk ret langt tilbage.

Et sådant forsøges her gengivet for gården matr.nr. 18^a, Tjæreborg by.

Gårdens historie er mere udførligt gengivet i en »Sognebog«,¹ og der gives derfor her kun et kort resumé:

Gården er en del af den store selvejergård »Fogedgården« på over 18 td. htk. som nævnes 1511 da Hans Eyssen bebor den og er »midlertidig tinghører« (foged). 1520 er det Eske Mortensen, der er her. Selv om han var herredsfoged, var han med i oprøret (Grevefejden) og forbrød sin ejendom. Men han var så velhavende, at han sammen med sønnen Hans Eyssen kunne købe gården tilbage. Skødet er udstedt i Ribe 28/6 1543 og findes endnu i Rigsarkivet.

Selvejerne skulle også svare nogen landgilde til herligheds-

jeren, her kronen. Det er en stor og broget naturalieydelse (som også omfatter ved og kul). Der svares gæsteriafløsning for hele 16 heste. Eske står endnu for gården 1562.

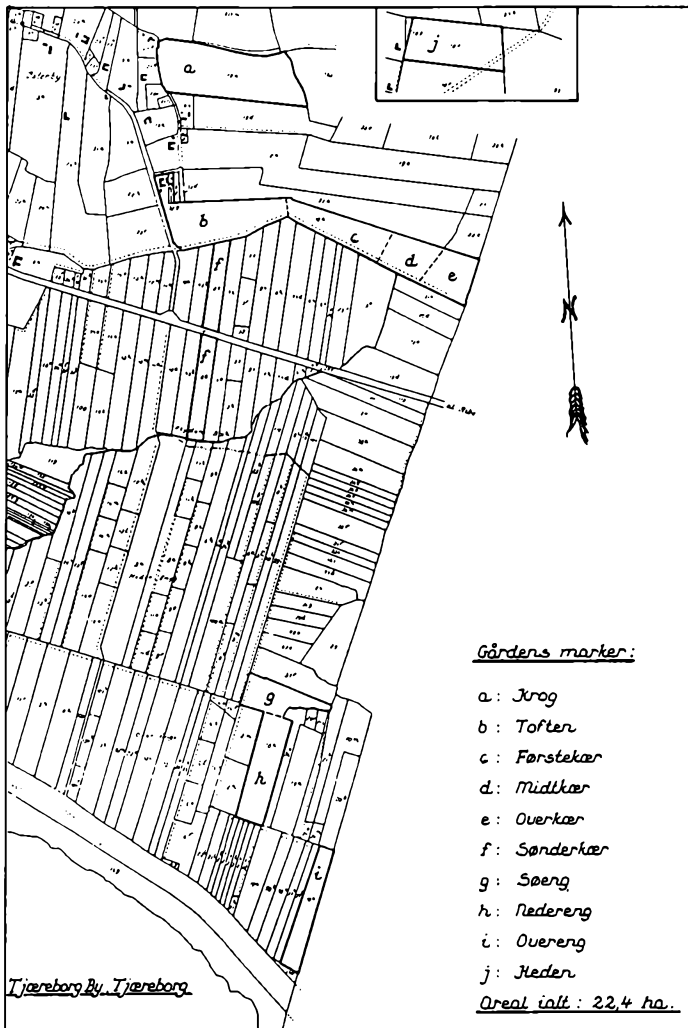
1593 og 1603 er der to ejere, Orbon Hansen og Morten Olufsen, men så bliver Olufsens part delt mellem tre - vist arvinger. Det er C. Pedersen samt Christen og Niels Kallesen. N. Kallesen havde ellers yderligere en af byens gårde i fæste. Han var herredsfoged, og derfor hører vi ofte om ham, f.eks. når en drabsmand han har i »Kongens jern« stikker af og forsvinder. Han må også betale bøde selv - han havde købt korn og »udført på ulovlig havn« - sagtens Roborg?

Da der oprettedes en militz efter Kalmarkrigen, må hele 3 sønner fra gården springe soldat - selvejerne, som Kr. IV ikke kunne lide, skulle levere mandskabet.

1621 udlægges gården til »Adelburs«, dvs. den skulle underholde en øvet soldat.

Den ene halvgård overtages nu af Hans Orbonsen, han var jævnlig i pengetrang og lånte bl.a. 1645 20 sld. af H. Christensen i Lykkegård, der som renter måtte nyde afgrøden af engen» Søsift« - mon ikke det er den »Søeng« som endnu hører til gården her?

Den anden halvgård overtager Jep Hansen. Han drev studehandel, var velhavende og lånte penge ud. Han døde 1635, og enken Eline (Elle Jeps) fortsætter bedriften. Hun må ofte gå rettens vej for at få lånene hjem. Hun får altid restgælden tilkendt, men renter kun hvis det udtrykkeligt er nævnt i pantebrevet. Selv får hun også krav efter krigen og den svenske besættelse, således på tøj, jern, tørv osv. og for tyrepenge af 11 køer - det har hun altså haft. Af skyldig dagløn er en del for arbejde ved »diget i Østerenge« - antagelig er det ved det lave dige, til værn mod oversanding fra havet, som fandtes ved gårdens eng i Østerenge (Overeng) til det dækkedes af det store havdige i 1927? Eline havde børnene Hans, Morten, Peter og Marin. Hans lovbød 1648 sin part i gården, men kort

I. Opmåling af gårdens marker.

efter overtager Morten Jepsen Orbonsens part, og Elines part går til svigersønnen Morten Clemensen.

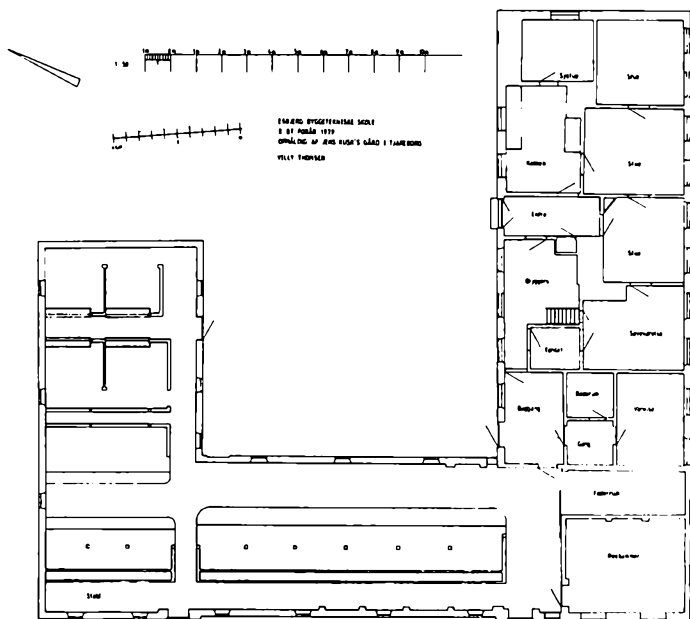
1662 er der følgende selvejere i gården, foruden de to Morten'er, J. Hansen, J. Michelsen og Peter Jepsen - og så aftægtsfolk. Det kunne let knibe at enes, når så mange skulle bo i samme gård. De to Morten'er blev uenige om kålgårdsjorden, men blev dog forligt. Eline blev af sin svigersøn jaget ud af gården, som det hedder i dommen »uden hendes skyld og brøde« - han blev dømt til at betale hende husly og brændsel »efter dannemænds lykke« og desuden 5 sld.

Ved Kr. V. matrikel fik gården htk. 7421 ½, og påtegningen »Bondeskylden« (dvs. selvejet) agter vi efter stedets lejlighed . . . at kunne være 8 td. htk.«. Altså regnedes der med, at selvejet udgjorde halvdelen af gårdens værdi. 1671 får den hårde og hensynsløse Jocum Schack byttet sig til gårdens herlighedsret, og så gik det snart som for de andre selvejere på egnen - de blev fæstere.²

1683 er Morten Clemensen her endnu, mens H. Hansen og N. Olesen har overtaget Olesens part. Ca. 1700 har en ny Morten Jepsen overtaget Olesens part. 1751 er her Oluf Nielsen, S. Sørensen, N. Nielsen og N. Olesen - de er nok sønner af de foregående fæstere.

1757 er her stadig tre gårdmænd: Niels Nielsen (den ældre), S. Sørensen og Niels Olesen. Før 1773 overtager Niels Nielsens to sønner deres fars part. Det er Peter og Niels, de har hver 1/6 af gården.

Ved landboreformen og udskiftningen deles den gamle store gård i 4 lige store gårde med htk. hver 4600. Det er en søn fra den gamle gård, Niels Nielsen (den yngre), som får gården her. Han dør 1793, og enken Karen Thomasdatter køber gården i selveje af Kampmann »Sneumgård«. Hun frasælger en lille lod (htk. 1220), og resten af gården går 1797 videre til sønnen Thomas Nielsen. Dennes søn Niels Thomsen får skøde 1831. Han dør 1843, og enken Ane Andersdatter fører gården videre til sin anden mand Jørgen Pedersen i 1847.

Grundplan af gården 1976.

Men det bliver en søn af 1. ægteskab Thomas Nielsen Andersen (kaldet »Buengord«), som overtager gården 1859 - den lange slægtsrække er endnu ubrudt.

Ved den nye matrikel 1844 får gården htk. 7701 og mtr.nr. 18^a. Det er herefter let at følge fraselgte lodder - de beholder nr. 18, og får blot andet bogstav tilføjet.

Gården ligger sydligst i byens gamle »Nørre Grandelag« (nu kaldet Østerbyen).

De østlige gårde her er fra gammel tid kaldet »æ Buendgoer« (Bondegårde) - endnu kan gamle folk fortælle, at det skyldes, at her boede selvejerbønder. Det har altså været muligt for overleveringen af fastholde en begivenhed i mere end 2 århundreder. Navnet blev senere hængende på denne gård, og Th. N. Andersen kaldtes altid Thames Bundgoer.

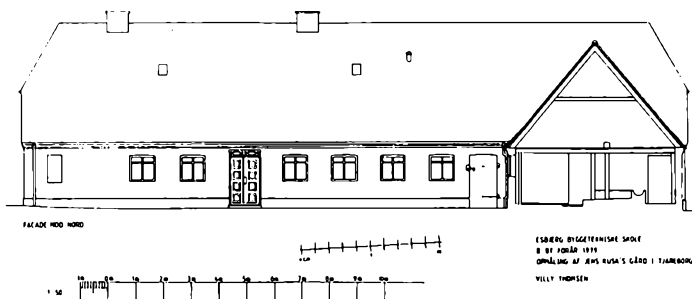
1897 sælger Thomas - hvis forfædre havde haft gården så længe - til Hans Nielsen Jensen (Kusk) fra Allerup. Han lader 1941 gården gå videre til sønnen Jens Kusk.

Bygningernes historie kan følges fra 1871. Th. N. Andersen byggede da en ny gård, hvis bygninger står endnu og udvendig er næsten uændrede. Kun en kort lav østlænge af den gamle gård fik lov at stå. Her var vognport, bageovn, klyn- og hønsesus. Som model for gården brugtes en gård i Allerup (matr. 13^a). Det var den næste ejers fødegård, så huset har nok ikke virket så fremmed for ham.

Det blev ganske solide bygninger. Sylden er en omtrent meterbred - og dyb - rende, fyldt med stampede marksten tilskyllet med sand. Murene er af hjemmebrændte sten (der er aftryk i dem af græsset, hvorpå de tørredes - og af og til af en hånd eller en stor hundepote).

Muren er massiv 1/1 sten - soklen dog 2/1 eller 5/4 sten - og der er kun brugt ler til mørtel. Den gamle gårds korte krumme egespær blev anvendt til hanebånd - der sidder de endnu med deres indhak og pindehuller (man brugte ikke søm). Enkelte døre blev genanvendt, og vinduerne fra den gamle gårds sydfront blev brugt i den nye gårds nordside. Disse vinduer er lidt mindre, og glasset var bulet, grønligt, uklart og kunne skinne som en oliehinde på vand. Nu er de væk. Alle længer fik stråtag og ens halvvalmede gavle, hvor den pæne tandsnitsgesims løb op, og hovedgesimsen løb omkring hjørnet. Gårdspladsen fik fin fagdelt brostenslag med buede rendesten og »fortov« bag tagdryppet.

I vestlængen var den sydlige halvdel stald. Her var 3 kobåse op mod vestvæggen, og en grisesti og et par kalvebåse mod østvæggen. De tre hestebåse og foderloen gik op i stuehuslængen som senere (nu roekammer). Resten af vestlængen og hele nordlængen var lade. Nordlængen havde høj portbue mod vejen i nord, og lav udkørselsport i krogen mod gårdspladsen, hvor slibestenen havde (og har) sin plads. I laden var de kendte

Facade mod nord.

små glugger uden glas, mens stalden fik små firerudede trævinduer. De to stalddøre var som den nuværende »vesterdar« med en kvartdør til ventilation. Vesterdørens tærskel er en lang granitsten med udhugget fals, mens østerdørens tærskel er to store flade kampesten, hvor imellem vand fra pumpen kunne løbe ud i rendestenen. Pumpen havde sin plads ved væggen mellem bryggers og stald - nem at bruge fra både sals og stald.

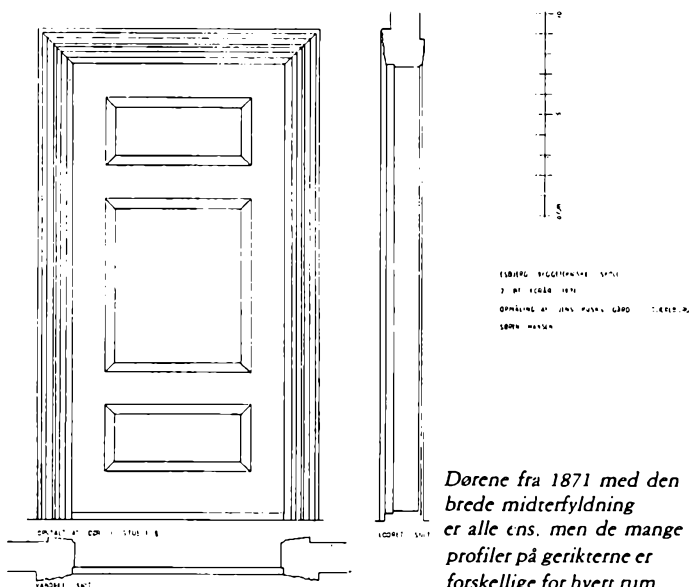
Sydlængen - salsen - har fået et fag tilbygget i 1938, men var ellers udvendig som nu - kun indretningen er ændret lidt. Mod syd var - fra vest - karlekammer, soveværelse, dagligstue, lillestue og østligst storstuen på 3 fag. Mod nordsiden var - fra vest - bryggers, forstue, køkken, spisekammer (3 fag) og et gæsteværelse. Et lillebitte pigekammer ragede fra køkkenet ind i spisekamret. Der var to mægtige skorstene, som hver fyldte et helt fag, mod nord havde de åbent ildsted med »sodstang« og »kielskie«, og fra sydrummene var tilsluttet de to bilæggerovne. Dagligstuen havde fast bænk under vinduerne og fast hjørneskab. Også køkkenet havde fået fast bænk under vinduerne og fast klynkasse for bordenden under tallerkenrækken.

Bryggers og forstue havde gulv af hjemmebrændte kvadratiske fliser, i de øvrige rum var gulve af brede, opløjede brædder, som var malet mørke med kalveblod og ferniseret. Brædderne lå på ledere i et dybt lag strandsand.

OMBYGNING 1897

Det var unge folk, som nu rykkede ind, og det kunne ikke undgå at give ændringer. Det havde nok været den gamle ejers tanke, at murene skulle stå blanke med kalkfuger. Denne fugning var dog aldrig blevet udført, og vejrliget havde gravet sig dybt ind i lertugerne. Så valgte man at vandskure det hele med cementblanding og kalke gråt, dog med hvide gesimser og hvide bånd om skorstenspiberne.

Der blev ikke ændret på stuehuset i denne ejers tid, alt blev omhyggeligt vedligeholdt, men ikke en skærvæg blev flyttet. Men køkkenets åbne ildsted blev tilmuret og der kom komfur - med en jernlåge over, så man kunne kravle ind for at feje skorsten og hente soden ud. I bryggersets ildsted sattes en gruekedel ind, og her anbragtes blot et par løse jernplader på sodstangen - når der fejedes skorsten, måtte man altså finde sig i at lade soden gå ned på en sæk over gruelåget. De to bilæg-gere blev taget ned, de var fra 1700-tallet og havde billeder af

»Gården før 1900. Det nye ejerpar fra 1897 med pigen til højre og karlen med heste og vogn. Læbæltet er nyplantet, og de små trævinduer sidder endnu i vestlængen.

»Salomons dom«. Pladerne kom så i mange år til at gøre nytte som dæksel over de nye slamkummer fra stalden - de var jo så tunge, at småbørn ikke kunne flytte dem og komme galt af sted. Så kom der kogekakkelovn i dagligstuen, og senere - da der blev råd - også i storstuen. Ellers var der ikke mulighed for opvarmning. Soveværelset kunne dog få lidt varme fra døren til stuen, og pigekamret fra køkkenet. Pigekamret havde ikke vindue ud, kun et »indvindue« til spisekamret, og det var ikke efter den nye tyendelovs regler. Pigerne blev da også altid tilbudt gæstekamret - men de betakkede sig og foretrak varmen fra køkkenet. Karlekamret optog det halve af den nuværende foderlo og resten gik som et stort hak ind i soveværelset (nu værelse og bruserum). Der var indgang fra foderloen, og det kunne godt give lidt staldvarme - men vinduet skulle altid stå lidt på klem, ellers gav det fugt. Vi, der har prøvet det, synes dog aldrig, man har haft bedre sovested end den faste seng med rughalmen og de tykke uldne dyner. I stalden skete derimod store ændringer, herfra skulle al indtægt jo komme.

Stalden blev ført igennem helt til nordlængens mur mod vejen. Der blev nu kun én række båse i vestlængen (en stolpe under hver bjælke) men så fodergang og bred staldbro. I nordlængens stykke blev to grisestier og plads til kalve og ungvæg.

Båsene fik murede »tiller«, efter sydlig skik ret høje, så dyrene kunne holdes rene og tage sig godt ud. Ajlen skulle nu ledes til den nye ajlekule, det skete gennem en rende i »æ ødelgrov« som var dækket af en løs fjæl. Så kom der store pæne nirudede jernvinduer i, hvor de tre ruder kunne lukkes op til ventilation. Vinduerne fik buestik og kraftig smig, så der kom godt med lys ind. Fodergangen og de store vinduer vakte opsigt - det var nyt.

Men nu blev laden ret lille, kun porten til gennemkørsel og tærskning samt 4 fag jordgulv blev tilbage - der måtte nu sættes mange hæs.

Ude skete der også ændringer. Møddingen lå syd for stuehuset, og ajlen herfra og fra stalden, løb ned i en dam ved havens sydende. Nu blev der gravet nyt stort møddingsted vest for stalden - dybt så det blev let at muge. Fyldet herfra og fra den nye ajlekule blev sammen med de gamle toftediger (hvor der kom levende hegn) kørt i dammen - så blev der køkkenhave der. Der blev nu lagt markvej langs den offentlige vej i vest, og nu kunne stalddøren blot åbnes og dyrene gå løse til markerne. Mellem markvejen og haven lå roekulen, men stormflod kunne træffe at flytte roerne her, så fik kulen mursider og senere stråtag - det fungerede som roekammer i mange år. I vejhjørnet nord for møddingen byggedes stak-hjelm »æ hessehus« - herfra blev høet blot »fodret ind«.

I haven var tre mægtige frugttræer »Sødæbler«, »Augustæbler« og den store »Gråpære«, som ragede op over »æ manning«. Så var der et træ med »søde blåblommer«, men ellers var haven tilgroet og næsten uden læ.

Nu blev haven anlagt af en dygtig anlægsgartner. Der blev snoede gange med lave bøgehække i ydersiden, og blomsterbede og plænerabatter af særpræget form, med hver sine arter.

Haven ca. 1930. Rødbøgen er større. De gamle, store frugttræer er der endnu, og den slyngede bøgehæk ses til højre.

I det vestlige læbælte »Æ vildtræstykk« kom der underplantning af løgvækster, og her fik bikasserne deres plads. Sådan stod alt med småforandringer til 1927.

OMBYGNING 1927:

Der ændredes intet ved stuehuset, men man måtte have mere plads ude, og der skulle nu tærskemaskine og el. kraft til (el. lys fik man 1918). Resten af nordlængen blev nu taget ind til stald, de nødvendige flere vinduer blev lavet som dem fra 1897. Der kom igen nyt inventar, og det blev en dejlig lang og velordnet stald - men der kom »hamret glas« i det nye vindue for enden af staldbroen, for man skulle ikke kunne overskue det hele fra vejen.

Samtidig blev det gamle »østerhus« fjernet. Bag den pæne kalk var det ret skrøbeligt - delvis opført af bindingsværk, udmuret med blot tørrede (ubrændte) klægsten. Der blev købt en jordstrimmel (matr. 52^f) og sammen gav det plads til en ny lade, og til at udvide gårdspladsen ca. 6 m. Hønsene blev

forvist til sydenden af roehuset, men bageovn, klynehus, cykelrum og karlekammer blev der plads til i den nye lade.

Det var rart nu ikke at skulle have så mange hæs, men det var en ulempe at skulle bære halmen over gårdspladsen. Det ordnedes en årrække med et halmbæserrør over gårdspladsen.

OMBYGNING AF STUEHUS 1938:

Nu skulle atter en ny generation rykke ind, og så blev der indrettet aftægtslejlighed. Storstuen brugtes kun ved gilder, og den mente man nu at kunne undvære (man havde jo fået forsamlingshus bl.a.). Stuen var dog kun på 3 fag, hvorfor der byggedes et fag til mod øst. Midt i de 4 fag byggedes en ny (tredie) skorsten, hvis sider førtes ud til skillevægge. Derved blev mod syd en stue og et soveværelse (de 2 østlige stuer nu). Mod nord blev - af det halve af det store spisekammer og gæsteværelset - en forstue, et lille køkken, et gæsteværelse og et lillebitte spisekammer. Døren til de øvrige stuer bevaredes - der sattes blot en haspe på. I den nye forstue indsattes en kopi af den anden yderdør. I aftægtskøkkenet kom et lille komfur, og de to værelser opvarmedes af en rundtræskamin med ventiler i væggen. En beskeden men hyggelig aftægtsbolig var skaffet.

OMBYGNING 1950 OG SENERE:

Kun til 1943 fik aftægtsfolkene lov at nyde deres gamle dage. En børneflokk var vokset til og 1950 toges »æ aftægt« ind igen. Så blev soveværelset, bryggerset og karlekammeret lavet til hestestald. Det gamle køkken blev bryggers, aftægtskøkkenet blev nu gårdens køkken og udvidet med aftægtsforstuen. En ny forstue blev lavet af det gamle pigekammer og spisekammeret, mens gårdens forstue blev gang og et w.c. Det var ikke nødvendigt at flytte døre eller skillevægge i rummene mod syd, blot blev der sat dør i fra den nye forstue til lillestuen, og det gamle hjørneskab flyttedes til lillestuen (nu den midterste stue). I den gamle hestestald indrettedes det længe savnede

»Æ Vesterdar« med sin kvartdør. Det var herfra, vi så ud i vejret og verden udenfor (som her mis). Stumper af den pæne tandsnitgesims og de ni-rudede vinduer fra 1897 ses.

roekammer, og der kom »tørvasker«. Samtidig fik »æ sals« tegltag, hvorved de halvvalmede gavle forhøjedes lidt, og den pæne buede »arkengaf« over den gamle yderdør fjernedes og døren tilmuredes.

Staldlængerne fik efterhånden eternittag, hvorved gavlvalme og gesims gik tabt på nordlængen. Det grå eternittag klædte ikke de grå mure, og så gik man over til rød kalk, men stadig med hvide gesimsler.

Der er sket småændringer siden. Da man i 1960-erne gik over til traktordrift, blev hestestalden fra 1950 lavet om til mælkerum, bad og et værelse. »Æ østerdar« blev tilmuret, og der blev adgang gennem mælkerummet (baggang), hvor køler og malkemaskine fik plads.

Centralfyrr har afløst kakkelovnene, ligesom el har erstattet komfuret.

Allerede 1897 fik man en fin muret krybbe, hvor vand fra det nye vandtrug kunne ledes over. Nu har vandværksvand afløst pumpen.

Markerne er ikke ændret meget, men fjerneste udlodder blev frasolgt før 1897. Omkring 1920 solgtes halvdelen af den fjerntliggende »hede« (matr.nr. 18^f), resten er matr.nr. 18^c. I stedet købtres »æ sønderkjær« (matr.nr. 8^c), som deltes i to af den nye vej i 1932. Havidiget slugte 1927 en ende af »æ overeng« (matr.nr. 18^c), og en ny motorvej skilte 1965 »nedereng« fra »søeng« og regulerede den sidstes form. »Krog« gik i 1968 i byzone og er nu kun forpagtet. Havens østskel er reguleret ved køb af endnu en jordstrimmel (matr.nr. 52⁸), og haven er omlagt, så den lettere kan holdes.

Det er således muligt at følge gården gennem ret lang tid, og bygningerne over mere end 100 år. Gården ligger yderst på geeostranden ud mod den flade, åbne marsk og havet. Bygningerne ligger altså udsat for vejr og vind. Ved de store stormfloder (sidst 1923) har floden nået murfoden og omringet gården på de tre sider - kun mod øst kunne man gå tørskoet væk. Vi ved ikke, om fortidens bygninger har ligget her, men meget tyder på det - således findes ved gravearbejde gamle bygningsrester. De nuværende bygninger har tjent 3-4 generationer til husly og virke og er, trods alderen, ganske gode og solide - ingen mur er skæv eller revnet.

Men store ændringer er nok på vej. Ved en bygningsvedtægt er have og huse lagt i byzone, men har dog fået betegnelsen »bevaringsværdige«.

NOTER

De gengivne tegninger er signeret af de studerende, der har udført dem.

1. Tvillingsogne af geest og marsk, udg. af et udvalg, bd. 2, Esbjerg 1977, s. 242.
2. Om oberst Jocum Schacks fremfærd mod selvejere, se ovennævnte bog, bd. 1, Esbjerg 1972, s. 135.

Jens Kusk, f. 1913. Landmand. Jens Kusksvej 1, 6731 Tjæreborg. Har redigeret og leveret forskellige bidrag til sognebøgerne om Sneum-Tjæreborg.

Strandinger 1763-85 på kysten af Varde-Hjerting tolddistrikt

Af H. K. Kristensen

Tolderen ved »Varde toldsted udi Hjerting« havde blandt sine mange pligter også den at fortolde visse indstrandede værdier.

Skete der strandinger herude i det farlige område nær Hornsrev, måtte han helst skynde sig til strandingsstedet, i alt fald overvære optællingen af det strandede gods. Tolder Michael Müller fortæller selv herom 1790: »Ved strandings tilfælde har det altid været brug her ved toldstedet, at varerne blev vejede og målt i strandinspektørens og min overværelse ved to mænd«. Da han tillige måtte udføre regnskaber og indberetninger til højere myndigheder, giver *Varde toldregnskaber* kortfattede oplysninger om en del strandinger. På dette grundlag omtales strandingerne i det følgende. (Se i øvrigt Zise 1979, s. 3-24).

1763 strandede skipper *Bengt Siøberg* af *Stockholm* på *Skallingen* med sin snau »*Tre Croner*«, han kom fra *Menton* i det sydøstlige Frankrig og skulle have været til *Hamborg*. Man bjergede 1516 kasser sydfrugter, 108 fustager olie, 32 fade »corsisk« vin, 29 sække smak, 18 par silkestrømper m.m. Det var endnu i merkantilismens tid, da man troede, man ved udførselsforbud og toldbeskyttelse kunne fremhjelpe en dansk industri. Det strandede skulle derfor udføres til *Hamborg*, og der skulle svares udførselstold deraf. Revisionen fandt da, at 26 kasser frugt, 2 fustager olie, 2 fade vin ikke var gået gennem tolden som udført. Tolderen fremlagde da attester om det passerede. Der var bl.a. en fra storkøbmanden, byskriver *Rasmus Øllgaard*, *Varde*, der var strandforpagter. Heri attesteredes, at den manglende frugt, olie og vin var medgået til at fylde de andre fustager og beholdere med. Det var forøvrigt den almindelige fremgangsmåde efter bjergning. Om just al

vinen er fyldt i de nævnte fade turde måske være et spørgsmål! Køberen, kommissionær Fölsch fra Hamborg havde taget silkestrømperne med over land.

11. nov. 1764 strandede *Jacob Bovbjerg, Hjerting*, på *Vejrs forstrand* med sin *skude*, der kom ballastet fra *Hamborg*. Skibet blev sønderslået af søen, og intet blev bjerget. Renteskriveren, der reviderede toldregnskaberne, krævede et tingsvidne om, at det forholdt sig således. Tolder Müller forklarede, at det ikke blev taget, da skibet var skipperens eget og uassureret, da han ved forliset led så stort tab, ville man ikke kræve yderligere omkostninger pålagt ham. Så bortfaldt anken. (Hans skude var på 14 læster og var 20 år gammel).

6. okt. 1767 strandede skipper *Aertjens* fra *Harlingen* med sin *kuf* på *Skallingen*. Den kom fra *Bordeaux* og skulle have været til *Hamborg*. Der bjergedes 179 ubeskadigede oksehoveder fransk vin, 28 oksehoveder med slumper, 3 fade orleans (rød farve) og nok to med lidt i, 3 fade terpentiniolie, 1 fad terpentin, 1 fjerding kaffebønner, helt beskadiget, og 20 sække bomuld, hvoraf de fleste var sønderrevne. Varerne bragtes i forvaring bag lås og lukke. Det var nok også nødvendigt, for, hedder det, det øvrige af ladningen er ganske bortkommet.

I samme storm allerede den 5. oktober indstrandede skipper *Ole Peter Rudebech* af *Åbenrå* (Apenrade) med sin *galease* ud for *Blåvand*. Han kom fra *Frederikshald* (Halden) med brædder, destineret til *Portsmouth*, mestedelen blev bjerget og henlagt under forvaring til nærmere ordre fra befragter. Skibet blev straks slået i stykker, og ingen af skipperens papirer blev bjerget.

Samme dag indstrandede skipper *Andreas Thrane* fra *Sund* ved *Moss* med sin *galease* ud for *Hvidbjerg*. Han kom fra *Moss* og var destineret til *Dunkerque* (Dynkirchen) med norsk tømmer. Der bjergedes 33 tylt 30 fods infferter, 6 tylt 24 fods do., 7 tylt 18 fods do., 13½ tylt og 12 alen 18 fods, 12½ tylt 10

alen 18 fods bord, 230 stk. 17-18 fods do., 400 halve bord, 2 vandrings spær. Nok af skipperens last, som skal have ligget på dækket, 22-24 tylt små infferter 18-30 fod. »Men som skibet ved strandingen var i stykker slagen bag underkahytten, og skibet flød på sin last, så har skipperen såvel forlist toldsedlen som øvrige papirer og klæder. Ladningen er ellers straks ved auktion bortsolgt og i landet forblevet«.

Endnu samme dag strandede på *Kærgård strand* skipper *Carl Otto Bemer* fra *Wismar* med sin ledige *galease*, kommende fra *Hamborg* og agtende sig hjem. Straks efter strandingen solgtes skibet til strandforpagteren (*Rasmus Øllgaard, Varde*).

I samme hårde storm 5. og 6. oktober 1767 inddrev langs forstranden af *Vester Herred* en mængde norsk tømmer uden skib eller folk. Også i *Søren Rygaards* tilhørende strandlen (d. e. *Hennegårds*) inddrev tømmer, dog ikke så meget.

Kaptajn *Thomas Letters* fra *Newcastle* strandede 12. november 1767 på *Skalling sand* med sin *brigantine*, kommende fra *London* på vej til *Hamborg*. Af ladningen blev bjerget noget farvetræ og pundtlædershuder (sålelæder) m.m. Det blev bragt i sikker forvaring og udgjorde 8.115 stk. farvetræ, 54 stk. halve pundtlæders huder, 18 do., 1 fustage beskadigede kaffebønner, 1 do. beskadiget cochenille (det røde farvestof af en skjoldlus) og 1 lispund skibsjern (antagelig afbanket og afbrudt vraget).

1773 strandede kaptajn *Georg Hunnam* fra *Newcastle*, kun lidt blev bjerget, bl.a. 10 tdr. stenkul, der blev i landet.

1776 i august strandede skipper *Dueborg* for *Hvidbjerg* og *Skalling* på rejse fra *Malo* til *Hamborg* med kaffe og sukker. Skibet blev sønderslået og lasten ødelagt.

Den 10. september 1779 strandede skipper *Broer Jacobs* fra *Schillingwanda* med fløjten *Elbartha & Beatha*, den kom fra *Riga* og var destineret til *Amsterdam* med blår, bjælker, sparrer og staver.

Den 29. oktober samme år strandede i *Kærgård strandlen*

skipper *Bernt Harms de Jonge af Pappenburg* med *smakken* de Jonge Paulus, kommende fra *Pillau* og destineret til *Amsterdam* med hvede.

1. november samme år strandede *Jonathan Greel* fra *Boston*, U. S. A., for *Blåvand* med *briggen* Spudwel, kommende fra *Amsterdam* destineret til *Boston* med købmandsvarer.

Fregatten *Aurora*, ført af kaptajn *William Lowdon*, *Liverpool*, strandede den 1. november 1781 ud for *Blåvand* på en rejse fra *Archangelsk*. Der bjergedes 14 jernkanoner, 220 kugler, 258 fade talg, 1202 tdr. tjære, 53 tønder med slumper, 260 tdr. beg, 6 tdr. slumper, 59 tdr. tjære og tønder i staver, 234 stænger jern, 4200 stk. bastmætter. - Der bjergedes endnu mere, for skipper *Sonnich Mortensen* fra *Sønderho*, der 1783 angav på tolden i *Hjerting* at ville sejle de nævnte kanoner og kugler i sin jagt til *Hamborg*, opgav tillige 4 »svingbytser« (svingbasser, små, drejelige skibskanoner) og 4 skibsankre, som også var fra *fregatten* »*The Rising Aurora*«.

For øvrigt fik tolder *Müller* besvær nok med denne englænder. Der var bl.a. bjerget en kasse med støvler. I 1783 spurgte toldrevisionen, hvordan det var gået med støvlerne. *Müller* svarede: »Kaptajn *Lowdon* som en i sig selv selvrådige mand blev efter kammerets nådigste ordre (givet) frihed at tage rådighed over sin her strandede lastning, (siden) var det ej muligt at tilholde ham sine pligter, og angående disse støvler da foregav, (at) han og styrmanden brugte og sled dem i de 2 år, de var her, som også nok kan være muligt, da det ikke kunne udspørges, at han solgte deraf, og derfor umuligt at frembringe den oplysning om dette stranderi, som burde, da han hverken agtede øvrigheden eller nogen, men gjorde, hvad han lystede«.

Samme vinter 1781 strandede for *Blåvand* skipper *Martin Carl Welda af Ohteride* med *smakken* *Jan* og *Lauryns*, kommende fra *Stettin*, bestemt til *Amsterdam*. Der bjergedes 32 fyrbjælker, 1337 planker, 4085 stk. pibestaver og bundstykker, 400 trænegler, 1 kuffert med 30 stk. sengelagner, 7 stk. sribet

tøj, 1 sort fruentimmerkjole, 1 pakke med 4½ alen klæde og 5¼ alen rask, 1 pakke semslæders sko.

4. november 1782 strandede *smakken* Larica Amalia på Grærup strand. Skipperen Jørgen Pieters fra Før var på rejse fra Newcastle til Hamborg. Man ilandbjergede 60 kurve engelsk kronglas, der blev også bjerget kul og noget vrug, som blev solgt til forbliven her i landet, således 960 tdr. stenkul.

1783 indstrandede for Børsmose et vragskib uden folk, men med tømmer og planker: 572 stk. 2 toms 4 alen, 139 stk. 2 toms 6 alen, 38 birkebarkuner (naturligt runde, lange grene eller tynde slanke stammer, hvoraf der kunne afsaves stykker til nagler, trin osv.).

En skipper Christian Tetterow var også strandet dette år. Af lasten var bjerget 15 skok (à 60 stk.), 36 stk. pibestaver, 19 skok 24 stk. oksehovedstaver, 104 skok tøndestaver m.v.

Den 12. juni 1784 indstrandede og sønderloges en engelsk brig *Seraphim*. Der bjergedes 746 silkeklude, 1 anker rødvin, som blev udført til Hamborg 9. oktober samme år. Der var bjerget en sælskinds kuffert med 2 par hvide bomuldsstrømper, 1 flaske foer med 10 firkantede flasker. Dette blev overdraget strandforpagter Øllgaard, Varde, og han sælger »dette, de druknede og strandede søfolks ejendom, ved auktion, dem til bedste«.

»2. september 1785 inddrev fra havet 11 oksehoveder fransk vin, der en måned efter opfyldtes i 9 oksehoveder og solgtes ved auktion.

11.-12. maj 1789 strandede for Oksby kaptajn Mochay fra Greenoch (Greenwood, U. S. A.?) på en rejse til Hamborg. Bl.a. bjergedes 42 fade tobaksblade, der ved auktion blev solgt for 922 rdl. Derefter solgtes 3 fade til Hamborg for 97 rdl. Der var endnu mere, men delvist fordærvet.

Kirkestævne

Af Harald Nielsen

Fra ældgammel tid var det forordnet, at præsten skulle give oplysning til befolkningen fra prædikestolen om visse ting, der vedrørte sognet (tillysning fra prædikestolen).

Den 8. oktober 1824 kommer der en forordning fra Kanceliet, der siger: »Præsterne maa ej lyse paa Prædikestolen for noget som ikke billigen dertil henhører, og som den Christen Kirkes Bøn ikke udkræver, men kand paa Landsbyerne skikkeligen efter Kirketjenesten paa Kirkegaardene forrettes«.

Endvidere siger forordningen: »Da vi have fundet, at den hidtil brugelige Oplæsning af Anordninger og Tillysninger om verdslige Gjenstande fra Prædikestolen maa have en forstyrrende Indflydelse paa den andagtsfulde Stemning, som den offentlige Gudstjeneste gaaer ud paa at opvække, saa have vi anseet det fornødent at gjøre Forandring i de udi foranførte Henseende hidtil gjældende Lovbestemmelser. Thi byde og befale vi . . . at samme for Fremtiden skal aldeles bortfalde . . .« Og så meddeles det, at bekendtgørelserne efter gudstjenesten skal oplæses på kirkegården af kirkesangeren uden betaling.

Kirkegårdene kunne også benyttes af sognefogederne til oplæsning af kundgørelser. Disse bekendtgørelser af kirkesangere og sognefogder gik hånd i hånd. De mest verdslige sager tilkom det Øvrighedspersoner at oplæse (sognefogden). Han tilkom betaling herfor.

Det kunne undertiden føre til sammenstød mellem sognefoged og kirkesanger og myndighederne.

Fra Slesvig berettes om, at en skolelærer havde besværet sig over, at sogneforstanderskabet havde nægtet ham betaling for ved kirkestævne at have oplæst tre bekendtgørelser angående bortaccordering af noget mur- og tømmerarbejde ved en skole samt om bortsalg underhånden af noget tag fra samme skole. Indenrigsministeriet svarede, at når sogneforstanderskabet havde valgt at lade de nævnte bekendtgørelser ske ved skole-

læreren i stedet for ved sognefogeden, måtte det iflg. Kanceliets skrivelse af 30 maj 1826 være forpligtet til at yde ham de i bekendtgørelsen af 22. maj 1824, § 47 fastsatte betalinger.

Der har været sognefogedprotester mod, at kirkebylærerne tog sig betalt ved at gå sognefogederne i bedene. Her i Starup sogn blev bekendtgørelserne samtidig med oplæsning af sognefoged eller kirkesanger opslået i en kasse, der var ophængt ved indgangen til kirkegården (fig. 1). Disse bekendtgørelser var mangfoldige (om årensning, bortløbne kreaturer m.m.) foruden mere officielle ting.

Ved århundredskiftet var der en sognefoged her i Starup (Vester Starup sogn), der tilråbte kirkegængerne, når de kom ud fra kirken:

«Hov! Tøv lidt, a hår noved a ska sej!»

Så kom der meddelelser om bortløbne kreaturer, årensning, vandsyn, skatter etc.

I nabosognet Fåborg læste sognefogeden alle kommunale meddelelser op og sluttede med at sige: »På sognerådets vegne« (og så formandens navn).

I ældre tid var det en regel, at der var en person i kirke fra hvert hjem, men var der ingen i kirke fra et bestemt hjem, var

det naboens pligt at lade meddelelsen gå videre: »Dæ bløv ly ve æ kjerk te æ bæk ska synes den 10. september«.

Da jeg i 1929 kom hertil, fandtes kirkestævnekassen stadig, og sognefogeden læste bekendtgørelser op. Det var tilsyneladende blevet hans opgave alene.

Ved præsteskiftet i 1936 er kassen blevet inddraget. Denne ejendommelige kasse (fig. 2) har siden da ligget på et loft nær den gamle skole.

Den er lavet af en husflidsmand og er 47 cm lang og 36 cm bred (se billedet).

Der levede ved århundredskiftet en meget agtet og æret mand her i sognet. Han hed Peder Kristian Hansen. Han var karetmager og gårdmand og levede 1830-1921. Alt tyder på, at det er ham, der har lavet kassen.

- Jeg har forespurgt på Landsarkivet i Viborg, om disse bestemmelser fra 1824 stadig er gældende vedrørende kirkestævner. Der siger man, at både Karnovs Lovsamling fra 1961 og Aug. Rossens kirkeret fra 1960 behandler kirkestævner som en i hvert fald endnu eksisterende institution.

Kirkerettens seneste udgave fra 1976 synes ikke at behandle problemet, så det er altså ikke så ligetil at fastslå, hvornår kirkestævnet er ophørt at være til.

Kirkesangeren havde pligt til at lyse til kirkestævne, men sognefogden havde pligt til at offentliggøre, hvad offentlig myndighed pålagde ham. Det må være bortfaldet ved kommunalreformen, der afskaffede sognefogderne.

Kirkesangerens funktion på kirkestævne omtales imidlertid endnu i forbindelse med kommentarer fra 1972 til Valgmødeloven af 15. maj 1963.

At holde kirkestævne synes altså stadig at være en lovlig indretning.

Niels Harald Nielsen, 3.10.1902. Pens. amtsskolekonsulent, forhen førstelærer i Starup. Hovborgvej 3, Tofterup, 7200 Grindsted. Har skrevet: Fra den kommunale skolevæsen i Ribe amt 1870-1970. 1974. Desuden adskillige artikler i bøger, blade og tidsskrifter.

Et angreb på Sønderside under Kejserkrigen og angrebets ledere

Af H. K. Kristensen

Kærgaard Birks tingbog for 11. januar 1639¹ har et indført stokkenævnt af ikke ringe interesse. Det lyder:

»Christen Madsen i Lundtarp² i dag for tingsdom begærede og tilspurgte mænd og folk, så mange, som da tilstede var, om de ville velgøre og meddele ham deres sandheds vidnesbyrd, hvorledes det haver sig tildraget med ham i fjendernes tid anlangende den store skade og afbræk, ham er vederfaret i adskillige måder. Så fremkom disse efternævnte [her følger 24 personers navne, nemlig 14 fra Ho, 4 fra Bredmose, 1 fra Mosevrå, 5 fra Oksby, 1 fra Føynæring³ og 1 fra Sønderside] i dag for tingsdom, vond hver med oprakt finger og Helligånds ed, at dennem er hver fuldwitterlig i Guds sandhed, at udi fjendernes tid 1629, da velbyrdig *Corfitz Ulfeld* var med Kgl. Majestæts folk for Sønderside lie [= leje] opkommen og gjorde fjenderne afbræk, og desimidlertid boede forne Chr. Madsen på Sønderside, og samme tid blev angiven for fjenderne, at han skulle have været med kongens folk og var årsag til, at kystens folk fik samme skade, og for den årsag tog fjenderne ham og hans hustru fangen og udplyndret hans hus med al dis indhavende borttagen, og derefter [kom] forne Christen Madsen løs fra dem igen, da klaget han sig meget for hans breve og qvittanser, der den tid var blevet ham forkommen og borte med alt andet hans gods, eftersom der intet blev beholden af hans gods i huset samme tid dennem tilgode, hvorudover [han] deraf haver bekommen en mærkelig stor skade. Stod forne mænd og folk med Christen Madsen til veder mål stung, der dette stokkenævnt blev indtegnet.

Christen Madsen tog stokkenævntet.⁴

Begivenheden, der vidnes om, foregik under Kristian IVs deltagelse i trediveårskrigen, da Danmarks lange nedgangsperiode begyndte 1626 med det tabte slag ved Lutter am Barenberge. 1627 blev det til en hovedkuldts flugt mod nord for hans hære, hans tyske ryttere rasede som vilde dyr, så det kort efter hed, at de »sig straks fast over ganske Jylland haver udspredd, den største part af adelen samt præster, borgere og bønder

forrøvet og frataget deres rørende formue samt våben og værge, så vidt de har kunnet overkomme, dem, som sig ikke godvilligen ville lade berøve, ihjelslagen, ægtemænds hustruer og børn udi mændenes og forældrenes åsyn voldtagen, og sig således forholdet som vore argeste fjender«.

- Jyske lensmænd blev ligefrem opfordret til at slå de tøjlesløse soldater ihjel. Jeg har dog ikke fundet beviser for, at disse grusomheder er blevet udøvet i den vestlige del af vort amt.

Efter disse flygtende ryttere kom rigets egentlige fjender, Wallensteins horder, der besatte hele Jylland. Det hjalp vel noget, at de var under kommando, hvad ikke kunne siges om Kristian IVs flygtende og plyndrende skarer.

Hvem er den Corfitz Ulfeldt, der foretager aktionen?

På den tid var der to velbyrdige unge mænd med dette navn, to fætre, som begge gjorde sig navnkundige. Den ene var den Corfitz Ulfeldt, vi alle kender, som senere blev rigens hofmester og Kristian IVs svigersøn, men ham kan det ikke være, da han 1628-29 opholdt sig i Padua for at studere.

Det må da være den anden Corfitz Ulfeldt, der netop er en af dem, der bekræfter sangens ord om, at »Vort fødeland var altid rigt på raske orlogshelte, der anså tapperhed for pligt og skjalv ej, når det gjældte«.

Han var født ca. 1600, nogle år før fætterten, antagelig på slægtens herregård Selsø i Sjælland. Faderen var rigsråd og rigsadmiral Mogens Ulfeldt, og moderen var Anna Munk, som på grund af en »bedrift«, vi kun kan gisne om, vakte ægtemandens vrede i den grad, at han med kongens tilladelse indespærrede hende på Selsø. Faderen døde 1616, men Anna Munk forblev i fængslet til 1623, da sønnerne gav hende fri. Men Kristian IV, der ellers selv begik adskillige »bedrifter«, beordrede hende i fængsel igen. Et par år før faderen døde, havde han sendt sine tre sønner, der da kun var drenge, til universitetet i Marburg, og senere var de i Herborn og Basel, og de kom først hjem efter faderens død.

1624 fik de atter en opsang af kongen: de drev deres ung-

domstid hen i hjemmet, de skulle snarest tage til fremmede steder og uddanne sig! Corfitz afhændede da slægtsgården, og så er han vel gået i fremmed krigstjeneste, indtil »Kejserkri-gen« drev ham hjem. Broderen Christian havde imidlertid fået lov til at tage sin mor med til sin gård Tvis kloster. I 1628 lykkedes det at skaffe moderen hendes fulde frihed.

Paul G. Ørberg, der indgående har skildret Corfitz Ulfeldts levned i Fra Viborg Amt 1972, skriver, at hvad Corfitz Ulfeldt foretog sig under den danske del af krigen, derom tier kil-derne.⁵ Her giver Christen Madsens stokkenævn nogen ny op-lysning: Ulfeldt var leder af en lille deling af Kgl. Majestæts folk på et lynangreb mod Wallensteins folk ved Sønderside i foråret 1629.

Selve datoen nævnes ikke, men vi kan nogenlunde regne os til den. Freden blev undertegnet af Wallenstein og Tilly i Lybeck den 27. maj 1629, og den 29. maj forlod de sidste fjender Varde. Om vinteren sejlede man ikke, da blev skibene lagt i vinterleje og aftaklet. Normalt begyndte skibsfarten i marts-april. Af Ho-skipperen Søren Raschs optegnelser frem-går det, at i årene 1816-1830 satte han 8 gange sit skib i vandet i marts, 5 gange i april og kun én gang den 27. februar (1821). I reglen gik det et par dage eller flere med istandsættelser og forberedelser, så først derefter tog man til søs.⁶ Antagelig er angrebet da sket i marts-april. Det passer udmærket med, hvad vi ved, der da skete lidt længere mod syd.

Da Wallenstein erobrede Jylland, havde han måttet gå forbi vore to fæstninger ved Elben, Krempe og Glückstadt. Krempe blev dog i 1628 efter langvarig belejring erobret af Tilly, mens Glückstadt trods nød og mangel forblev på vore hænder. Her-til må Ulfeldt være kommet og trådt ind i forsvaret. Komman-danten, den engelske oberst Charles Morgan, gik i april 1629 efter kongens ordre til angreb på det vestlige Slesvig. Han erobrede Nordstrand og gjorde landgang på Vestkysten. Det er i forbindelse hermed, man må se Corfitz Ulfeldts aktion.

Sønderside var ikke blot egnens største fiskerleje, men tillige

en ladeplads og handelsplads, hvortil der var knyttet skibsfart til Holland, Elb-egnene og Norge.⁷ Fjenden har åbenbart frygtet landgang på slige steder, hvorfor de havde vagthold ude ved egnens »havne«. Det fremgår af Varde bys regnskaber, idet byen nemlig har måttet levere øl til disse poster. Man måtte sende til *Strandby*, hvor »øversteløjtnanten« en tid i august måned havde ophold, ja, endog »fyrsten af Haderslev« (formodentlig den kejserlige generalvagtimester Frants Albrecht af Sachsen-Lauenborg), der havde fået anvist Haderslev amt til sit underhold. Endvidere var der vagter i *Hjerting*, *Sønderside* og *Lønne*. Sønderside havde åbenbart den største vagt, for gentagne gange måtte Varde sende 1 tønne øl til de tørstige soldater derude.⁸

Året efter fredsslutningen blev Ulfeldt gift med Else Andersdatter, enke efter den berygtede Anders Lindenov. Hun ejede Bonderup i Merløse og senere Skovsgård i Tapdrup, men fragik arv og gæld efter Lindenov. Også Ulfeldt havde der hårdt økonomisk i disse år. Efter broderen Christian, som faldt i krigen 1627, havde han arvet Tvis kloster, men både den og Krogsdal i Ulfborg herred måtte han pantsætte. Da udnævnte kongen ham 1633 til orlogskaptajn, og med iver kastede han sig over de opgaver, det pålagdes ham at løse. Han kontrollerede besejlingen af Elben for at sikre, at en Elb-told blev betalt, og senere hvalfangsten på Spitsbergen (Svalbard), hvor en bugt, »Ulfeldts Bay«, længe bar hans navn. 1640 førte ham et gesandtskab til England og led på denne rejse meget af storm og modgang. I slaget på Kolberger Heide var han Pros Munds viceadmiral. I det senere slag under Lolland, hvor Pros Mund stod ene med sin lille afdeling over for den frygtelige overmagt af den forenede svenske og hollandske flåde og blev fuldstændig knust, skød Ulfeldt det svenske »Svarte Arent« i sænk, men blev så beskudt, at hans skib bordedes, og hårdt såret med det ene lår knust af en fjendtlig kanonkugle faldt han i fangenskab, hvor han døde to dage efter, den 15. oktober 1644.⁹

Om selve angrebet på Sønderside giver stokkenævnet ikke

mange oplysninger. Man »gjorde fjenderne afbræk«, og Christen Madsen »havde været med kongens folk«, hvad der vel vil sige, at han havde vejledet dem og vist dem fjendens opholdssted, og han må vel have haft forbindelse med dem i forvejen. Om det er blevet til kamp, eller om tyskerne var flygtet forinden, ses ikke. Nogen større styrke har her ikke været, og der har Ulfeldt sikkert heller ikke haft. Hvad det vil sige, at Chr. Madsen var årsag til, »at kystens folk fik samme skade« er ikke klart. Man kan ikke se, hvem der giver dem skaden, om det er de danske tropper eller fjenden. Ulfeldt har selvfølgelig ødelagt fjendens anlæg og måske afbrændt de huse, hvor de havde bolig, selv om det gik ud over fiskerne, eller hvem der nu var, som ejede husene. Men det kan også tænkes, at da Ulfeldt var rejst af sted - det var jo kun et kortvarigt commando-raid - og da fjenderne kom tilbage igen, har de ikke blot ladet deres repressalier gå ud over Chr. Madsen, men de kan også have omfattet andre. At det er gået hårdt ud over Chr. Madsen, og at det har kostet ham en væsentlig del af hans formue er jo tydeligt nok.

Hvem var da den stedlige hovedmand?

Det er sikkert ham, der 1631 er foged på Frøstrup, da han optræder på ejeren Mogens Kaas' vegne og godkender en vej i Lønne tæt ved Landsø. 1623 hed fogeden på Frøstrup Mads Madsen,¹⁰ og det er måske Christen Madsens fader.

12. september 1638 døde herredsfoged i Vester Horne herred og birkefoged i Kærgaard birk *Christen Gregersen i Lundtarp*, og en måned senere døde hans enke Kirsten Pedersdatter.¹¹

Lundtarp hørte under kronen, og lensregnskabet 1638-1639 viser, at netop da fæster Christen Madsen gården, idet en post melder, at han gav 60 Rdl. i indfæstning.¹²

Da fæstegårde på den tid, lige så vel som selvejergårde, næsten altid overtoges af afdødes søn eller svigersøn, hvis ikke der var en enke, der kunne føre fæstet videre, kan man vel antage, at Chr. Madsen er Chr. Gregersens svigersøn. Hans kone hed netop Anne Christensdatter, og deres søn hed Chri-

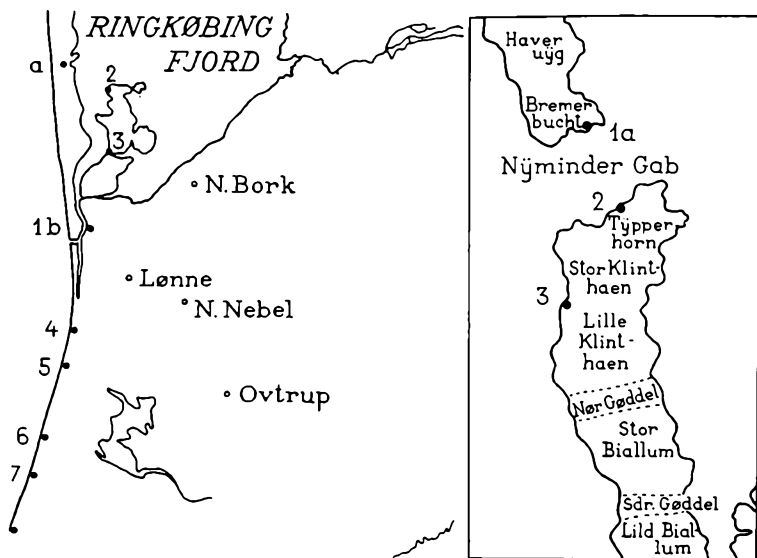
sten Christensen, hvilket gør antagelsen i høj grad sandsynlig, da sønnen åbenbart er opkaldt efter morfaderen. Yderligere troværdigt bliver det, når man opdager, at Chr. Madsen har afløst Chr. Gregersen i begge hans embeder. Han har dem 1639. Det fremgår af tingbøgerne. Han har vel også vikarieret for svigerfaderen under dennes sidste sygdom. Har han været ridefoged eller bestyrer på Frøstrup, har han allerede den gang måttet sætte sig ind i juraen for at kunne klare en sådan stillings mange retssager.

Forinden han blev herredsfoged, og vistnok også mens han var det, har han åbenbart drevet handel. Mange herregårdsforpagtere drev studehandel, og det gjorde fogderne vel også. Som nævnt havde ægteparret 1629 et hus i Sønderside, selv om han måske allerede dengang var foged på Frøstrup. Der foregik megen sejlads fra dette leje, så der var livlig forbindelse både med Holland, Glückstadt, Hamborg og Norge. Ligesom borgerne i Ribe og Varde opkøbte fisk og behandlede dem for at sælge dem som tørfisk på bl.a. de nævnte fremmede steder, har han muligvis gjort det samme, og det var rart at bo nær »havnen«, når skibene kom med varer. - Endnu 1664 havde Johan Corneilisee i Amtsterdam 80 Rdl. tilgode hos ham.¹³ Det vidner om hans forbindelser dernede.

Ellers kan vi ikke følge denne handel, men vi ser ham senere som herredsfoged drive handel, når lejlighed bød sig. I juni 1643 kom en norsk skipper, Peder Bertelsen, med en ladning tømmer, men sejlede fast »på en sande ved Klinthørn« (nuværende Store og Lille Mjøl mellem Værn og Tipper).

For at lette skibet så meget, at det atter kunne flyde, kastede han en stor del af tømmeret i havet, der så ville skylle det ind på stranden, der var deller (brædder), barkuner (lange træstykker), 4 tylt fyrresparrer, 5 favne »bredved« (brændeved?), 12 snese »boendstaager« (bundstager) m.m. Tømmeret drev ganske vist i land ud for Klinthørn, men det blev desværre ikke liggende der så længe, at skipperen kunne hente det. Mange kystboere var effektive til »at malke den blå ko«.¹⁴

Peder Bertelsen måtte indrømme og erklære, at dette »træ

Kort over Nymindesøen. T.v. det nutidige, halvøen inde i fjorden er Værnet og Tipperne, t.h. denne halvø 1680. 1a og 1b Nymindesøen, flyttet af hensyn til geologiske forandringer. 2. Tipper. 3. Klinthaen. 4. Høge. 5. Hennebys fiskerboder. 6. Tudal. 7. Tudhul. (Efter H. K. Kristensen: *Gl. sydvej. Fiskerlejer*).

er mig imod min vilje borttagen, og ikke mig igen måtte leveres«. Derfor solgte han træet til Chr. Madsen, der straks betalte skipperen, og fik skriftlig fuldmagt til »samme træ at annamme og indfordre i mindelighed eller ved retten og den sag i alle måder at gøre sig så nyttig, som han kan.¹⁵ Chr. Madsen har ment, at han som birkefoged har kunne skaffe sig det forsvundne tømmer, som han selvfølgelig ikke har givet den fulde pris for. Tangen (idag Tipperhalvøen, se vedføjede kort) hørte dengang til Lønne sogn og dermed til Kærgård Birk.

Efter den næste krig, Torstenssonskrigen, spurgte Chr. Madsen i 1647 »menige herredsmænd, som i dag tilstede var« (på tinget), om de ville kundgøre, hvordan han havde opført sig under krigen såvel som før og efter, og hvis nogen havde noget at klage over, om de da ville tilkendegive det. Tingforsamlin-

gen, en større mængde, svarede da, »at de vidste ham intet at beskyldte end ære og godt, og det som en ærlig og oprigtig dannemand og herredsfoged egner og vel anstår både i fjendens tid som før og efter«. - Allerede året før havde han fået et tilsvarende vidnesbyrd fra Kærgård birketing.¹⁶

Så vidt man kan skønne, havde folk også grund til at give ham et godt vidnesbyrd, selv om disse her er holdt i de sædvanlige vendinger. Hans domme synes retsindige, egne tilgodehavender venter han temmelig længe med at inddrive ad rettens vej, og han er heller ikke bange for at række folk en hjælpende hånd. Da således fæstningsvolden på Riberhus under Torstenssonkrigen 1644 skulle sættes i stand, udlagde han betalingen til arbejdets udførelse for adskillige. Den lød på 2 mark til 1 sdl. pr. gård.¹⁷ I oktober 1646 måtte han stævne de sidste af dem, han havde betalt for, for at få sine udlagte penge igen.¹⁸

1640 fæstede han den halve N. Nebel konge-korntiende, men måtte flere gange gå rettens vej for at få tienderestancer ind. 1646 efter krigen måtte han endog stævne 19 Nebelsognere. I 1651 er der folk, som skylder for både 4 og 10 år. Forøvrigt udstedtes der 8. februar 1640 et kongebrev, der bl.a. bestemte, at når Chr. Madsen døde, måtte sognepræsten i Lydum og Lønne, som dengang var ét pastorat, fæste denne halve tiende. Endvidere var Chr. Madsen kirkeværge i Lunde. Vi ser, at han indkræver landgilde af kirkens ejendom.¹⁹

Hans gård, Lundtarp, var en god gård, der 1688 blev taxeret for godt 6¾ td. hartkorn. I 1649 er Christen Madsen bange for, at kongen vil afhænde gården, og herredsfogeden ønsker ikke at komme under herremænd, og desuden bestod hans løn i gårdens landgilde, og den lønning ville han nok nødig have ændret. For at få regeringen på andre tanker, ønskede han at fastslå, hvor uundværlig gården var for kronen. På herredstinget tog han da et tingsvidne af 24 dannemænd, der bevidnede, »at den gård i Lundtarp, Chr. Madsen, herredsfoged, nu ibor, er beliggende noget nær nordligst i Riberhus len, mellem Riberhus og Lundenæs len og har altid været, så længe de kan

mindes, mand efter mand en gæstegård for Kgl. majestæts bud (folk) og lensmandens folk, og i forn^e tider haver altid været boende i forn^e gård Kgl. majestæts herredsfogder og delefogder, mand efter mand, og endnu i forn^e gård bor forn^e herredsfoged Chr. Madsen, og at de ikke kunne synes forn^e gård kunne mistes fra kronen uden skade«. - De 24 mænd afgav endnu et vidne, nemlig at da Chr. Madsen overtog gården for 10 år siden, var den meget bygfældig, så han måtte »nedtage det, som ikke faldt neder og af ny opsætte«. ²⁰

Han slap med skrækken, først efter hans død skete der mærkbare forandringer i ejerforholdet, og dog kom gården ikke ganske bort fra kronen. Den udlagdes nemlig til rytter-gods.

1652 havde Chr. Madsen et fælt uheld, hvorom han tinglæste: »Kender jeg Christen Madsen i Lundtarp og giver hermed tilkende, at mit sædvanlige signet udaf sølv er af mit hus blevet bortstjålet eller mig fordulgt, hvorfor jeg samme signet undsiger, såvel som om nogen skelmske breve kunne nu her efter findes, som min hånd ved signetet ikke findes hos skrevet, dog hvis breve og brevdomme til ting ved lov og ret er passeret undtagen, da vider jeg sådanne breve såvel den for en falskner, som sådant brev i rette bær, så jeg og mine arvinger vil hermed have samme signet for os herefter kasseret, såvidt haver jeg med egen hånd herunder og til vidnesbyrd og bekræftelse med sønner med egne hænder underskrevet».

For øvrigt røber tingbogen 1654 en interessant skik på herredstinget. Den viser, at herredsfogden havde en bestemt myndighed, som vist ellers alene tilkom lensmanden. Netop dette, at Chr. Madsen tager et stokkenævne om forholdet, lader ane, at visse herredsfolk ikke har fundet det rigtigt. Tingbogen melder følgende:

»Christian Madsen i Lundtarp var i dag et sandfærdigt stokkenævne begærende af efterskrevne dannemænd, som her i dag på tinget tilstede var, om det ikke er dennem fuld vitterligt, at både han og hans formænd herredsfogder her i herredet ikke altid haver haft den mulighed i deres fraværende forhindring eller svaghed at måtte forordne

en lovfast forstandig dannemand af sandemænd eller en anden af kongens tjenere til at holde ting for dem, så og udstede ved ham, vurdering af lav forfalden bo og gode efter forfølgningens indhold. Så fremkom Peder Jepsen i Kammesgård. . (med flere). . og svor, at herredsfogderne havde altid haft denne myndighed«. ²¹

Chr. Madsen oplevede endnu en krig og blev atter mishandlet og udplyndret. Det var under Carl Gustav krigene, da han fik stor indkvartering af svenskerne med deres officer Daniel Krixmand. Han blev slået og truet på livet, så han måtte rømme hus og hjem i mere end 24 uger. Og hvordan der så ud ved hjemkomsten, kan enhver regne ud. Men ikke nok med det, for derefter fik han indkvartering af vore »hjælper«, de kejserlige, med så mange folk og bæster, at de brugte alt hans korn, gammelt og nyt, og af, hvad der var tilbage af besætningen fortærede de bl.a. 3 nød (ungkreaturer), alle får og svin, og de tog også af husgerådet. Tømmer og træværk havde de brækket løs og benyttet til brændsel. ²²

Alt dette var nok for meget for hans kone. Kun få uger efter fredsslutningen døde Karen Christensdatter, og den 23. juni 1660 blev boet efter hende registreret. ²³

Chr. Madsen gifter sig påny. Karen hed den udvalgte, hendes efterhavn kendes ikke. Det var ingen herlighed, hun gik ind til. Der var nok et rigeligt indbo, men gammelt og medtaget. Der var ganske vist flere ting, som ellers ikke fandtes i et bondehjem. Selvfølgelig var der en reces og en lovbog, og der var klædeskab, kandeskab og bogskab med flere bøger. Der var delvis panelerede vægge, forholdsvis mange »skiver« (borde), kister og skrin, der fandtes også flere stole end ellers i bondehjem på den tid. Der var et »contor«, dvs. et mindre skab, oftest af fint udenlandsk træ, der var en sølvkande, som må have været skjult under krigen, og der var et gammelt sejerværk. Der kan også nævnes en gammel kårde(»koer«) og en madkurv, som nok har fulgt fogden til de talrige tingsstævner.

Men udsæden havde ikke nået den størrelse, som angives i

matriklen 1661. Der var 4 skabede heste, hvoraf de to døde ved denne tid, endvidere var der kun 2 køer, 2 kvier, 1 stud og 1 kalv samt 2 får.

Manden havde dog penge til gode, bl.a. 12 Rdl. hos en adelsdame, men han skyldte langt mere bort. Og gælden blev ikke mindre i den korte tid, det andet ægteskab varede.

Christen Madsen døde allerede i januar 1664, åbenbart 12. januar, da skiftet »30. dagen« holdtes 12. februar. På sygelejet var han helt klar over, hvad der forestod. I skiftebrevet hedder det: »Om den sal. mands livklæder blev berettet, at han udi levende live skiftede dem mellem hans børn, eftersom han på det sidste ikke fornum andet end dødsens visse advarsel«.

Klæderne var nok ikke det eneste, han skiftede og ordnede. Det fremgår klart, at både han og familien vidste, at boet var insolvent, og at man skulle søge at opnå akkord med kreditorerne, at svigersønnen Laurids Pedersen skulle have gården, som han åbenbart havde drevet den sidste tid. Det ses bl.a. af følgende indførsel: »Hvis (hvad) rugsæden sig belanger såvel som en ko og en blå kvie og en skimlet mærplag derpå fremlagde Laurids Pedersens hustru (med) sal. Christen Madsens hånd udgivne håndskrift, som han havde solgt til Laurids Pedersen og derfor var rigtig forbetalt«. Her nævnes intet om beløbets størrelse, eller hvor disse penge var blevet af. Ingen i forsamlingen protesterede. »Contoret« havde fogden foræret sin »svoger« (dvs. en slægtning ved ægteskab, her vistnok svigersøn), nemlig Mads Pedersen i Ribe, og enken undtog en gammel seng, hun selv havde bragt med ind i gården, »hvilken ikke blev sat formedelst den sal. mand selv havde givet hende den til hendes aftægt i hans velmagt«. Der må altså være aftalt en aftægt.²⁴

Det er interessant at sammenligne de to registreringer, den ved hans første kones død i 1660 og ved hans egen død 1664. De skabede heste er alle forsvundne og erstattet med 5 værdifulde friske heste og et føl, også kobestanden er forbedret, sejerværket er bragt til reparation i Varde, men sølvkanden var

pantsat for 10 rdl., skønt den var 20 rdl. værd, og gælden var forøget med nye lån, og bl.a. med »børnepenge« (arvebeløb) og rest af mødrene arv. Skiftet efter Chr. Madsens første kone må være opgjort på den måde, at der da var en ikke ringe formue at dele. Men alle gældsposter var nok ikke kommet med. Der var også et par »håndskrifter«, hvor herredsfogden havde lovet at inddrive beløb på 50 rdl. og 9 sdl., og lovet, at hvis han ikke fik pengene, ville han selv betale, og nu krævedes pengene af boet.

Borgmester Staffen Nielsen i Varde havde staldet et par stude for afdøde og krævede 10 rdl. i foderpenge, flere tjenestefolk havde løn til gode, en endog for 3 år. I alt var der 51 forskellige krav. Kun et enkelt blev ikke godkendt, en Ribe-mand, Jens Mortensen, krævede 40 rdl. for udlæg ved en dom, men man fandt, »han ikke videre kunne tilkomme end 10 rdl. til kost og tæring«.

Boet var som nævnt insolvent. Enken havde fragået arv og gæld på de tre tingdage efter dødsfaldet ved sin lavværge Jens Pedersen i Hebo, og da faderen var død, ilede en søn til Viborg landsting, hvor han kaldtes »erlig og velagt karl Christen Christensen i bemeldte Lundtarp«. Han indvarslede alle arvinger og kreditorer. Endvidere lejede man bud til fjerntboende kreditorer, f. eks. til Korsør, hvor borgmester Caspar Christensen Brandt havde 50 rdl. til gode. Disse foranstaltninger var antagelig alle tilrettelagt af den døende herredsfoged.

Ved skiftet gik alle kreditorer ind på akkord og eftergav 2/3 af deres tilgodehavende, og Laurids Pedersen, der så overtog gården, lovede at betale den sidste trediedel til påske 1665.

At det var krigenes ulykker, hvoraf de første ramte Christen Madsen efter angrebet på Sønder side, som forarmede ham, kan der næppe være tvivl om.

Lundtarp fik senere navnet Karlsgård. Et uklart sagn ville vide, at den engang havde været en herregård. Afdøde gård-ejer Chr. Nielsen (mtr. nr. 7, Sønder tarp, Karlsgård) opløjede i årene kort efter århundredskiftet nogle mursten og

bopladsrester på sin mark. Her var nok stedet for Lundtarp, stedet, hvor herredsfogderne havde boet og virket. Sagnet og folkemindet havde gjort dem til herremænd.

NOTER OG HENVISNINGER

Fortkortelser: Kærgd. tb. = Kærgård birks tingbog, V. Vester Horne Herreds tingbog = V.Hd. tb.

1. De første blade af tingbogen mangler, og man har ment, den var fra 1638 (jfr. Fort/Nut. XV, s. 88), men den gælder 1639. Det ses bl.a. af, at bogen for tingdagen 12. april nævner »Langfredag holdet ingen Ting«, og det var i 1639, at langfredag faldt den 12. april, ikke 1638.
2. Nu Søndertarp, Lunde sogn.
3. Føynæring var en del af det store fiskerleje Sønderside.
4. Kærgd. tb. 1639, 11.11.
5. P. G. Ørberg: »Et kighul til Danmarkshistorien fra Tapdrup kirkes gravkælder« i Fra Viborg Amt 1972, s. 7-33.
6. Se H. K. Kristensen: En dansk bondeskippers historie. Bondeskipper Søren Rasch' optegnelser 1792-1848, 1977.
7. Se H. K. Kristensen: Gamle sydvestjyske fiskerlejer, 1965 s. 77-102.
8. Jens Olesen i Jy. Sml. 2. rk., IV, s. 499-506.
9. Se P. G. Ørberg: a.a.
10. Kærgd. tb. 1631, 10.6., 1623, 10.10.
11. Gravsten i Lunde kirkes våbenhus.
12. Riberhus lens regnsk. 1638-39 (Indfæstning og sagefald), Kærgd. tb. 1639, 31.5. H. K. Kristensen: Lunde Sogn, s. 63.
13. Skiftet efter Chr. Madsen 1664, 19.3 VHD. tb.
14. Se Fra Ribe Amt 1972, s. 64ff.
15. Kærgd. tb. 1634, 16.6.
16. VHD. tb. 1647, 10.4., Kærgd. tb. 1646, 18.9.
17. Svenskerne havde i 1644 Riberhus besat fra 5. januar til 29. juli, da de overgav sig til danskerne, og atter fra 12. november til 30. december, da de nedsabledes af ærkebiskop Frederiks tropper (senere kong Frederik III) under et stormangreb. Under begge besættelser istandsatte svenskerne befæstningen, og de har altså krævet, at bønderne i lenet skulle gøre arbejdet.
18. Kærgd. tb. 1646, 16.10.
19. Riberhus Lensregnsk. 1640 (Indfæstn. og sagefald), Kærgd. tb. 1646, 24.4, 1650, 22.3., VHD. tb. 1662, 31.5.
20. VHD. tb. 1649, 30.6.
21. VHD. tb. 1654, 25.2.
22. VHD. tb. 1661, 19.1.
23. VHD. tb. 1663, 28.3.
24. VHD. tb. 1663, 4.4, 1664, 19.3., 3.10.

Warmingfamilien og Mandø 1841-1844

Af Søren Mulvad

Det kan somme tider være rørende at se, med hvilken trofasthed en slægt bevarer mindet om en egn, som den har forladt, måske for mange år siden. Det er i hvert fald tilfældet med efterkommerne efter sognepræst på Mandø Jens Warming, som endog kun virkede på øen i ganske få år, fra 1841 til 1844, hvor en heftig lungebetændelse rev ham bort fra hustru, børn og embede. Imidlertid må han have omfattet øen med en vis interesse, eftersom han følte sig foranlediget til at nedskrive en beskrivelse af øen, som samtidig var en korrektion til en beskrivelse, der var skrevet 40 år tidligere af en pastor A. Bruun, og som udkom i 1806.

En søn af den tidligt døde præst, professor, dr. phil. Eugen Warming opbevarede samvittighedsfuldt sin fars notater, og lod dem gå i arv tillige med sine egne betragtninger over øen. Han blev selv født der umiddelbart efter sin fars tiltrædelse, men måtte følge sin moder derfra efter faderens død. Sine personlige iagttagelser har han suppleret ved læsning i sin families breve, hvoraf en lille del omhandler tiden på Mandø. I øvrigt vendte han gentagne gange tilbage dertil, bl.a. i 1889 da han sluttede sig til Botanisk Forenings ekskursion langs Slesvigs kyst. Besøget på øen 1889 fik for øvrigt til følge, at Eugen Warming fik interesse for at studere landdannelsen og plantebælterne i marsken. En lille afhandling i Naturhistorisk Forenings Videnskabelige Meddelelser 1890 blev frugten af hans undersøgelser.

Om Mandø skriver professor Eugen Warming:

». . . Fader blev præst her 1841 (30. jan.), han var bondesøn fra Råhede,¹ på Slesvigs kyst lige overfor, og man har sagt mig at han først tog dansk juridisk eksamen, men senere blev student (1821) og theologisk kandidat (1829). Fader skal have været musikalsk, han spillede violin og fløjte, og nogen poe-

Udhus

Køkken	Sovekammer	Studerekammer	Gæstekammer
Dagligstue			Storstue

Præsteboligen på sognepræst Jens Warmings tid. På huset er nu opsat en mindetavle til erindring om Eugen Warmings fødsel dér.

tisk gave var der også, om end ikke stor. Som udsprungen af bondestanden må han have haft let ved at omgås med Mandø - dengang måske kun 100² - beboere, og at han var elsket af sine sognefolk, har jeg ofte hørt nævne . . .

Min fader erindrer jeg ikke i levende live. Hans grav ligger tæt ved det sydøstlige hjørne af den lille kullede kirke. Af et brev dateret »Mandøe den 6. april 1845« ser jeg at morbroder³ i dette forår må have været på Mandø at hjælpe moder. Han beder pastor Krarup om at skaffe hende udbetalt af amtsstuen nogle hende tilkommende penge, som den flere gange har nægtet at udbetale.

I øvrigt skriver han, at pastorerne Feilberg⁴ og Olivarius⁵ »formene at der intet nådesår⁶ gives på Mandø«, og ligeledes at »enkepensionen kunne afgøres indbyrdes, men jeg ønsker dog hellere at provsten med to præster bestemme den. I dag har pastor Olivarius holdt sin indtrædelsesprædiken og i eftermiddag tilbød han at købe og købte derfor flere ting af Marie⁷, som hun solgte ham for billige og godtkøbspriser. Vi synes meget godt om ham og troer ej at tage fejl af, at han er en brav og god mand.

For længere tid siden har min søster tilsendt dig en tyrkisk tobaksdåse, har du fået den? Hermed følger dit portræt. Marie beder dig modtage det. Det ligner særdeles godt, men det vil

med hver dag ligne dig mere og mere, eftersom du bliver ældre, og derfor ønsker hun dig et langt liv for at det ganske må finde dig liig. Hilsen og venskab.

Din J. W. C. v. Bülow«.

Mandø selv besøgte jeg en gang senere med min hustru⁸ og udvidede mine studier af marskdannelsen. Aldrig glemmer jeg den herlige stille midsommeraften, da solen var gået ned, og himmelen stod så strålende lys i vest, og vi så ved 11-tiden kørte derfra, (man må jo altid benytte ebben), det var en vidunderlig kørsel gennem det stille vand, i et tussmørke, der undertiden knap tillod os at skelne den næste riskost. Langt i nord så vi de mange lys skinne fra Esbjerg.

På dette sidste besøg gjorde jeg bekendtskab med en forbedring, der er sket siden Faders tid: Nu kommer der gående post, vadende gennem vandet ved ebbetiden, hver dag. Dengang var postgangen højest uregelmæssig, og det siges at brev-samleren i Vester Vedsted havde lov at åbne og læse alle brevene, for så, hvis der var nogen meddelelse af særlig betydning, f.eks. for en af skibskaptajnerne, at meddele dette ved blus eller på anden måde. Den skik at læse de breve som posten bragte er for øvrigt næppe uddød, i alt fald havde man i 1889, da Vilandt havde meldt min ankomst til øen, fuld rede på, at »nu kommer vor gamle præsts søn«, før adressaten selv vidste det. Men måske var det et brevkort, som han havde sendt.

Ved mit besøg på Mandø 1921 (14. juni) kom jeg mærkelig nok til at spise middag i den gamle præstebolig, - der nu er udvidet ved tilbygning i begge ender. Men konen i huset (fru Claudi Hansen) har en moster, der boede tæt ved, en gammel pige, Karen Pedersen, der den 10. november 1921 bliver 81 år. Hun har vist som barn leget med mig, og hun kunne forklare mig, hvorledes værelserne lå i den gamle præstebolig . . . vel omtrent som her tegnet. - Karen er nu den eneste kvinde på Mandø, der bærer den gamle nationaldragt, og vi (Marie Prytz, Louise og jeg) måtte over og se hendes fine kisteklæder«.

*Den gamle præstebolig på Mandø. Her fotograferet efter en tilbygning.
Foto: Eug. Warming.*

Turen fra fastlandet til Mandø beskrives således:

»Da vi kom til havet, var ebben lige indtrådt, vandet gik tydelig på skummet udad. Vi kørte lidt ud, følgende den række riskoste, der viser hvor vejen er, standsede engang, når vi syntes, at nu ville vandet snart nå op over vognens bund. Så nåede vi ud til det sted, hvor der var to rækker riskoste. Jeg gik ud fra at dette måtte være det dybeste, som var betegnet således, og siger til kusken: »Nu er det vel bedst at vente lidt her, vandet vil ellers gå for højt op, hestene går jo næsten i vand op til kroppen«. Vi holdt stille en lang stund, måske en halv time, så siger jeg til kusken: »Nu kan vi vist vove at køre videre, vandet er jo faldet et godt stykke«. Vi kører videre, og for hvert skridt går det højere opad. »Men hvordan er dette?« udbryder jeg, »vi har jo holdt stille lige på det dybeste«.

» - Ja, det har vi nok«.

» - Ja, men De må jo kende vejen«.

» - A hårdt vær her far!«

Risene var her sat i to rækker, fordi der var lidt blød bund til siderne for den med sten og ler dannede »amtsvej« imellem dem«.

Sognepræsten Jens Varmings optegnelser har mere almen karakter, dog kan man læse mellem linjerne, hvordan præsten føler med øboernes fattigdom og trange kår, og på sin egen stilfærdige måde fordømmer han den indbyrdes undervisning, som kong Frederik VI indførte i hele landet.

»At Mandøe tilligemed alle øerne på vestkysten af Slesvig har været landbundet hersker ikke nogen tvivl, når man vil spørge historien til råds og når man finder uforgribelige spor af fordums skov og mose mellem Mandø og fastlandet

1634 i den store flod gik det daværende Mandø under, og af de 7 mand som frelstes, blev det nuværende beboet og bebygget, derfor skal også navnet skrives Mandøe og ikke Manøe. Den består altså nu af to øer, nemlig Gl. Mandø, hvor beboerne 1634 havde deres by og deres bolig, men som nu består af udskiftede englodder, hvor øens meste hø avles, og Ny Mandø hvor de 7 frelste mænd fra 1634 fæstede bo. Siden den tid har indvånerens antal - efter den sidste folketælling - forøget sig til 240.

Klædedragten ligner meget amagerens, og dette så vel som flere navne, f.eks. Cornelius, Jef, etc. synes at vidne om, at beboerne oprindeligt muligt kunne være af hollandsk herkomst.

Øen, som har lidt over 9 tdr. hartkorn, ligger omtrent 2 mil sydvest fra Ribe købstad. Den beskyttes på vestkanten af høje sand- eller klitbjerge, der årlig beplantes med halm og som fredes på det omhyggeligste, når det da ikke skal kaldes ufred, at børnene stundom går op at afplukke det visnede halm, for deraf at sy nogle nydelige stråhatte, der kan holde prøve ved siden af enhver anden stråhat.

På østkanten er fladt land, som i mange år årlig har lagt og lægger noget til, og ligesom stræber efter at nå fastlandet. Det nye tillæg kalder beboerne Andel, og græsset og høsten derfra er så fedt at de ligner det ved havre. Dette nye, såre betydelige, tillæg er uskiftet, men det skiftes hvert 3. år med alle mål af beboerne efter enhvers hartkorn. Med dette tillæg har Ny Mandø nu 1 ½ fjerdingvej i længde og bredde.

Gl. Mandø er næppe halvt så stor. Fra dennes østre kant kan havet strømme lige ind til byen, når det ikke kan få luft på fastlandet. Imidlertid har man i år^o oprejst et såkaldt toftdige mellem havet og byen, som forbyder havet at skade kornet og en betydelig engstrækning.

Gl. Mandø, der som sagt er beboernes egentlige hølade, ligger omtrent 3 bøsseskud nordvest for Ny Mandø og har ingen beskyttelse hverken mod havet eller mod flyvesand, der ligesom en tyk snefog ryger hen over den tørre havgrund og lægger sig stundom i et tykt lag på engene.

Desforuden hører endnu til Mandø en stor og udmærket englod ved Ribe og Nørre Farup marskenge, der går ud til havet.

Sagnet der er forplantet gennem generationer, og har den største sandsynlighed for sig, fortæller at denne englod, hvis frugter man kun med meget besvær kan afbenytte, er på følgende måde blevet Mandøs ejendom:

Dronning Dagmar strandede eller forliste på en sørejse i nærheden af Mandø. Beboerne stødte straks fra land og reddede hende tillige med hvad der forøvrigt var inden borde. Hun var så vel tilfreds med deres mod og beredvillighed, at hun tilbød dem, at de måtte begære en nåde af hende, og de forlangte da, at hun ville skænke dem lidt mere engjord, såsom sagde de, at deres eng og høbjergene var såre utilstrækkelige. Og dronning Dagmar skænkede dem da bemeldte hølade med den forjættelse at øgler, slanger eller firben eller giftige og glubende dyr ikke skulle gæste nogen tid deres ø. Og så vidt jeg ved har hun holdt ord indtil dato. Der findes ikke andet utøj end et par rotter og 5 à 6 eskvadroner mus. Taler skolelæreren i skolen om slanger og hugorme, om muldvarpe, om frøer, harer, ravn osv., osv. så står børnenes forstand stille. Thi som bonden mange steder næppe kommer uden for hans sogn, ja, ej engang har sat foden over mange af sine sognebrødres dørtærskel, således går det også med ungdommen på Mandø, de hænge blot fast ved deres fødeplet med liv og sjæl.

Følger de endelig med fader eller moder til fastlandet, da interesserer alle de fremmede omgivelser dem slet ikke. De følger i almindelighed blot med som i en lysttur, og for at hjælpe fader og moder at forrette ærindet.

Præsteboligen, 1718 bygget, tilhører sognet, og præsten har ikke en eneste skillings udgift for samme, enten i indløsning, eller fornøden årlig reparation. Den ligger midt i byen og består af 9 fags salshus, og har foruden køkkenet en dagligstue, et sovekammer, enorstue og to små gæstekamre samt to små spisekamre. Køkken,orstue kan man næsten bruge til alting. Det søndre gæstekammer, der har lidet over to skridt i længde og bredde, er egentlig bestemt til studereværelse og arkivgemme, men kan også bruges som et slags klædeskab. Det nordre værelse, hvor der også er arnested, bruges som pulterkammer, og stundom som pigens sovekammer. 7 fag stald og ladehus tilhører præsten selv.

Præsteboligen har til sønder og nør to små haver, som er indhegnede med plankeværk af sognets beboere, og skal årlig vedligeholdes af samme. Til præsteboligens 10 tønder hartkorn¹⁰ hører et såre stort terræn af marskgræsnings mark, der ombyttes hvert 3die år, og da øen har 9 tdr. hartkorn, og 3 gange 9 er 27, så følger det af sig selv, at den hartkornsejer, der har boet på Mandø i 27 år har besiddet alt, hvad der er uskiftet på øen. Grunden til denne ombytning er den, at jordbundens godhed og havets indflydelse er ikke overalt den samme.

Ved denne lejlighed er fruentimmerne landmålere, og sikre landmålere. Den omtalte Andel, der årlig mod østen nærmer sig fastlandet, som det med al sin bestræbelse ikke kan nå, er øens fedeste høslet. Dagen før man slår græsset af, tager de (fruentimmerne) blot deres alenmål, eller 3 alens stang med sig og afmåler det nøjagtigt. Det som på de 3 à 4 forskellige pletter skal udgøre furen eller vise, hvor rebet skal gå og ligge, betegnes med små afrevne græsklatte, der lægges dér, hvor

Professor, dr. phil., Dbge., Dbmd. Eugen Warming. Efter maleri, formodentlig P. S. Krøyer.

rebet skal gå, og uden for hvilke hø- eller græsklatte sletteren ikke må gå. Denne Andel skal præsten selv lade afslå og bjærge. I samme øjeblik det er afslået, køres det af vogne op på bankerne formedelst fugtigheden og havets farer, og det bliver kun udmærket godt hø, når det i forvejen får en dygtig regnskyl for at trække noget af det salte ud af det, ligervis som man må lægge saltede fisk i blød for at de kan være velsmagen og ikke have for meget salthed hos sig . . . Præstens egentlige høslæt er på Gl. Mandø. Der skal beboerne både slå græsset og hjembjærge høet, med den udgift at der efter gammel skik og brug leveres sletteren 9 à 10 kander brændevin og en fjerding øl«.

Herefter følger en nøje opgørelse af præstens indtægter med den bemærkning at »Præsten får fisk, byg og penge og har ikke en skillings udgift til skat, undtagen for Mandø Hølade, som han viseligen lejer ud til en højere pris end skatten er« samt hans opgørelse over sin løn som skolelærer med følgende be-

mærkning: »Jeg vil nu ikke tale om, at skolelæreren for de fattigere børn må tabe eller eftergive sin ret.

Den indbyrdes undervisning kan og bør ikke anvendes her, ikke fordi alle tabeller næsten er ødelagte, men fordi når skolelæreren vil gøre sin pligt, da kan han udrette meget mere på anden måde«.

»Den almindelige næringsvej her er fiskeri og søfart. Hvad fiskeriet angår, da er samme meget besværligt, og synes i de sidste åringer betydeligt at have aftaget. Det store fiskeri består i hvillinger og torsk, en del hvaler, hajen og den flyvende fisk tilligemed langen.¹¹ Det lille fiskeri består i harn (?) og den kostbare bakskulde.

Det store fiskeri er egentlig de hjemmeværende mandfolks guldgrube. Mandfolkene er rigtignok kun få og alderstegne i fisketiden, men de er ufortrødne i deres tunge arbejde, selv de ældste iblandt dem. Hvorfor just gamle og alderstegne mænd skal til dette tunge arbejde, hvor de i kulde og storm må sejle 4 à 5 mil ud i havet eller skibsførerne, styrmænd eller matroser er bortrejst i forvejen, omtrent 24 à 27 i tallet for at pløje havets bølger for brød, og fruentimmerne må da sørge for huset og marken. Og når en skibsfører, styrmand eller matros er blevet træt af havets møje, kommer han gerne hjem . . . for at tage sin aftægt på en skikkelig måde.

Jorden er i det hele taget frugtbar. Man sår lidet eller intet rug, omtrent en tønde inde ved byen, fordi havet forbyder det. Man sår derimod en mængde byg, hestebønner og havre. Og kom engang over til det lille ejland, når de stolte hestebønner, byg og havre florerer og skønt du vel ser høbjerge og -dale, men ikke vil finde indsøer og skove, vil du dog mest om sommeren finde dig så overrasket af den yndige ø midt i havet, at du over alt det seværdige glemmer din egen plet. Og lader bikuben her vederfares ret, thi her er både arbejdsbier og vandbier (?) . . .«

Såvidt optegnelserne. Om ikke de fortæller nye træk af Manøs historie, så giver de i hvert fald et sympatisk billede af den sognepræst, der skriver om sin menighed og dens kår, og føjer således en smule til den udførligere beskrivelse af øen i Fra Ribe Amt 1927.

Om Eugen Warming kan berettes at han nåede at blive professor i botanik ved Københavns Universitet, samt direktør for Botanisk Have. Han rejste en tid til Brasilien som docent for den da berømte, men nu tilsyneladende næsten glemte P. W. Lund, og bidrog med væsentlige afhandlinger til den brasilianske floras beskrivelse.

NOTER:

1. Søn af Jens Lauridzen Warming fra Varming og hustru fra Stavnager sst.
2. Det rigtige antal var omkr. 240 personer.
3. Jens W. C. Bülow i Nørup.
4. Pastor Nikolaj Laurentius Feilberg, far til H. F. Feilberg i Askov.
5. Pastor Olivarius efterfulgte pastor Warming på Manø.
6. En bestemmelse fra 1539 som giver en præstee enke andel i embedets indtægter i en vis tid efter mandens død.
7. Pastor Jens Warmings enke, Ane Marie f. Bülow f. 22/11 1800 i Kolding.
8. Johanne Margrethe Jespersen f. 25/4 1850 i Århus.
9. Dvs. 1843.
10. Må være en fejlskrivning for 10 tdr. land, da hele øen kun har 9 tdr. hartkorn.
11. Det er *Molva vulgaris*, en torskeart, som kan veje op til 25 kg.

Søren Mulvad, f. 1948, Varming, 6760 Ribe. Lærer, leder af lokalhistorisk arkiv i Seem sogn. Har tidligere oversat Jacob A. Riis: »The Old Town« udg. af Historisk Samfund 1979 under titlen: »Min gamle by«.

Andreas Nørgårds »Livserindringer«

Andreas Pedersen Nørgård har skrevet hjemstavnsbogen: »Træk af Seem sogns hjemstavnshistorie« som udkom i 1945 og blev genoptrykt 1976.

Andreas Nørgård blev gift med Simine Simonsen fra Varming, sammen med hvem han drev »Elmegård« i Varming. I ægteskabet var der 5 børn, hvoraf den eneste søn, Niels, videreførte gården. Andreas Nørgård døde i aftægtsboligen »Bakkehuset« i Varming, fra hvis vinduer han dagligt kunne følge livet i »Elmegård«. Her affattede han sine livserindringer, der foreligger håndskrevne i et kladdehæfte i en noget mere omfattende form end den her meddelte, for en del deraf skønnes ikke at have almen interesse, da de dels er af familiebeskrivende art, og dels er en almen repetition af tidernes gunst og ugunst.

Jeg har bestræbt mig på at være tro imod teksten, selv om en del deraf er kraftigt omredigeret.

Søren Mulvad, Varming.

ERINDRINGER AF

ANDREAS PEDERSEN NØRGÅRD 1869-1952

Jeg er født den 24. maj 1869 oppe på Høm Nørgårde, som nu ejes af Sven Thomsen. Det var en gammel slægtsgård, som min far, Niels Hansen Pedersen, som ældste søn overtog efter sin mor, der havde drevet den ved sønnernes hjælp efter hendes mands tidlige død. Min mor Maren Poulsen var fra Vestergården i Varming, f. 1838 d. 1874, kun 36 år gammel. Min far var født 1823 og døde 1879. De havde bryllup 1857.

Min far ejede foruden gården en teglovn nede ved Hømvejle, hvor der gerne arbejdede nogle tyskere, men da der ofte var spektakel imellem dem, blev mine forældre kede deraf og ophævede teglovnsindustrien. Dengang var det vist nedsættende for danske at arbejde ved et teglværk. Min far havde en del at tage vare på, en tid var han lægdsmand i sognet. Farbror

Poul var med i det første hold elever på Rødding Højskole og var siden med i krigen 1864, hvorfor han fik medalje. Morbror Peder var en tid skoleholder i Varming.

Min kones forældre var Hans Simonsen og Kathrine Lassen Mikkelsen. Min svigerfar fik sin fødegård i Varming, men gik hjemmefra, da Treårskrigen brød ud i 1848, og gik frivilligt med. Ja, der var fædrelandskærlighed dengang. Han blev siden Dannebrogsmænd.

Da mine forældre døde, kom jeg til noget familie i Varming, hvor jeg henlevede mine barneår fra knap 5 til mit 16. år. Fra min tidligste barndom husker jeg, at min to år yngre broder, som døde, sad på mit knæ, mens min moder og jeg lavede de gammeldags svovlstikker, der kunne rives af på en væg eller på bukserne. Vi sad og dyppede dem ned i svovlet, - det var for resten brandfarligt.

Kort inden jeg kom hjemmefra, døde min tilkommende plejefar, men enken var en sjælden rar og kristelig kone, som var god mod mig og ville, at jeg skulle kalde hende mor. Hun lærte mig Fadervor og andre bønner. Også tjenestefolkene var gode mod mig, især udepigen, som ofrede sin middagsøvn på mig om sommeren, og skøjteture om vinteren.

Jeg længtes ikke, for havde folkene travlt, søgte jeg over til naboen, hvor der var børn at lege med, og jeg kunne også nok finde om gennem byen til mine bedsteforældre. Det første, jeg kan huske fra Varming, var et bryllup på Stavnagergård.

I 1875 blev banen fra Bramming til Ribe åbnet, vi var derude, og kong Christian den 9. var med til festlighederne.

I min barndom så Varming ikke ud som nu. Der er ikke blevet bygget så meget, kun Hans Voss' hus på brinkerne fra Østergård, ligesom aftægtshuset til Las Simonsens gård. Oppe i Skallebæk var møllen og møllergården de eneste bygninger, før kroen kom til. Den blev bygget af en møller Bernst fra Holsted, og der var toldsted tillige med kroeri og lidt landbrug. I 1862 blev matrikel no. 2 flyttet fra byen og opført lidt nord for kroen på agrene der, og ejes nu af Karl Hejn. I 1872

blev Seem-Varming skole bygget, efter at skolen oppe ved kirken var nedlagt, og Varming skole ligeledes. Det er blevet mig fortalt, at der var stor strid derom, da Varming by ikke ville af med sin skole. Omsider fik daværende sognerådsformand Thomas Thomsen sat forhandlingerne i gang, og Varmingerne gav efter. I 1943 blev den nye Seem-Varming skole bygget. Huset, hvor der nu er smedeforretning, byggedes af H. Schwark, som var bereden gendarm ved grænsegendarmen. I 1908 byggedes Seem-Varming brugsforening.

Da jeg kom hen imod 7 års alderen, skulle jeg i skole, selv om jeg var ked deraf. Det var jo tvang, selv om lærer Gram var god mod de små, og der var mange legekammerater.

Min plejemor, der var ung enke, giftede sig to år efter sin første mands død og holdt et stort bryllup.

Da jeg blev 8 år, måtte jeg hjælpe til med kreaturerne. Da jeg var 10 år gammel, havde vi det store uvejr natten mellem 1. og 2. august 1879, som jeg har skildret i min hjemstavns-historie. Vi måtte ud om natten og have dyrene af engene og drive dem om i Helmbjergene, og jeg blev sat til at passe 22 kreaturer i løsdrift. Jeg fik en pisk og en jæverkølle, som jeg skulle smide efter dem, når jeg ikke kunne nå dem med pisken. Det var en kæp med en stor knold på enden, så når jeg traf, kunne det nok give et stød. Jeg fik også mellemmad med, det var gerne det første, jeg så til, når jeg kom derud. Det var værst at drive dem forbi kornet og få dem over, hvor de skulle gå.

Jeg var på heden en måneds tid, og tiden kunne falde meget lang, for der kom næsten aldrig nogen derud, undtagen når pigen kom med min middagsmad, og hun skulle gerne skynde sig hjem igen. Også Mads Majmburg kunne træffes derude med sine to køer, men det var også kun et smut, så var han væk igen. Det var egentlig underligt, at jeg undgik hugormebid, når jeg gik i bare fødder i det lange lyng. Det var en lang måned, men endelig slog befrielsens time, og vi kunne leje en marskfenne henne i Sønderfarup. Senere brugte vi at leje en

hededreng til at passe dyrene. Han var gerne 10 år, når han kom ud at tjene og kunne blive fri for skolen, men det var trist for sådan en lille dreng, der engang var helt fra Esbjerg. Han længtes og sad oppe på de højeste høje og så ned efter Esbjerg. Jeg skulle i den tid passe køerne og fårene og hjælpe med at rive hø indtil kl. 5 eftermiddag, når bissevejret var ovre, og køerne kunne komme ud. Jeg skulle også hjælpe hededrengen med at få kreaturerne i folden derude både middag og aften. Det var værst, når drifterne kom fra Ribe marked, og man skulle passe på, at ingen af vore løb med.

Dyrskuerne var stor fest dengang. Jeg var ikke med, men om morgenen kunne man se og høre sønderjyderne blive hentet nede ved grænsen af vogne med musik i spidsen ved overgangen ved Gjelsbro og ligeledes ved Hvidding.

I min barndom havde vi ikke så meget malkekøer og svin, men mest ungkreaturer, hvoraf de største blev solgt til levering ved majdag til sønderjyske handelsfolk, som siden solgte dem på Tønder marked eller drev dem helt til Itzehoe. Der var også mange, der opkøbte til græsning i Kovsfennerne, og det kunne være et stolt syn, når der drev store flokke stude og græskreaturer fra markedet i Ribe. Jeg var gerne med til marked, og dengang gaves gerne hornpenge til de drenge, der havde trukket (»vonpæng«). Blev man tørstig, kunne man gå ned i kælderen på Skibbroen hos Knudsen og Hansen og købe en bajer til 10 øre, og bagefter om til den rare tobaksspinder Petersen i Grydergade og få en cigar til 2 øre, førend man gik hjem. Indtil 1894 kunne tyskerne nok bruge kvæget, men så forlangtes pludselig karantæne og indsprøjtning. Reagerede dyret, blev det øjeblikkelig slået ned, overhældt med petroleum og gravet ned. Oppe syd for Hvidding station ligger mange sådanne grave. I førstningen havde vi her på egnen den såkaldte Ballumrace, store helt røde køer, som gav meget mælk, men de fik tuberkulose. Alle Ballumkvier blev opkøbt og sendt til Mecklenborg i Tyskland, og dermed forsvandt racen. Nu er tuberkulosen nok udryddet, ligesom oksebrem-

sen. De kunne være slemme. Når man som dreng skulle passe kørne, var det ikke nemt at undgå at de bittede, og så kunne man løbe efter dem lige til aften, og det blev sent inden de kunne få noget at æde, blive malkede og vi kom i seng.

Jeg erindrer den rare gamle malermester Hansen fra Ribe, far til gærøpfinderen Emil Chr. Hansen. Han kom og malede hos os. Jeg var ved ham om at male mit piskeskåft, men han syntes vist det var for simpelt. »Nej, min dreng,« sagde han, »jeg skal nok komme med en til dig«. Og det gjorde han også. Han var kommet til Ribe fra Haderslev og var en gammel hvidskægget mand, som kunne fortælle om, at under Paris' belejring var det så småt med føden, at mus og rotter var delikatesser.

Han var også hårdfør, for om vinteren gik han ned til åen og badede, selv om han skulle slå isen i stykker først. Når han gik i modvind åbnede han knapperne helt ned for brystet, så vinden havde frit rum, lige meget om det frøs. En anden af tidens og egnens småoriginaler var en gammel mand, Mads Klinker fra Mejlby i Lintrup sogn, som kom og klinkede vore kopper, fæde og skåle sammen, når de var gået i stykker.

Han var invalid, men kunne desuagtet gå den lange vej herover til Varming. Jeg kan huske, at jeg som barn havde fået en meget fin sovseskål af min moster, men foden var i stykker på den. Den satte han en ny blikfod på, så den kunne stå og bruges.

Her kom også hver uge to koner fra Ribe med franskbrød, wienerbrød og småkager. De havde et åg over skulderen med en kurv på hver side. Den ene hed madam Ems og den anden Kristine Viborg. Den sidste var søster til en fordums skræder Viborg i Ribe. Der var også en gammel original, Nis, som var født nede på en af de små ejendomme på Snepsgårde mark. Han gik gerne rundt til folk og fik noget at spise og fik lov at ligge i høet om natten. Det var ikke rart at have ham i sengene, for det var så som så med renligheden. Når man satte et stort fad grød for ham, tømte han det altid, og gav sig gerne

Andreas Nørgård.

god tid. Tjente han endelig en skilling ved at slå lyng for folk, blev den straks omsat i brændevin. Dog var arbejde ikke hans mest eftertragtede beskæftigelse. En gang om året skulle han gerne til Ribe og have nye klæder og i bad på sygehuset. Når han kom hjem, og man spurgte, hvordan det var, sagde han altid: »Uha, det er som at komme i en helt anden verden!«

Oppe i Kirkeby i Roager sogn boede også en særpræget mand, som havde familie i Varming og tit kom hened. Når han kørte forbi en vis kro sang han altid:

»Nu kører vi frank og fri
Helvede forbi,
hjem til søde Estermor-
hjem til fredens bolig.«

Hvis så ikke Estermor var i døren og tog imod ham, når han kørte ind på stenbroen, så vendte han vognen og kørte en runde igen, indtil hun stod der.

Til højtiderne var der i min barndom altid store forberedelser. Juletræ fik vi først i skolen omkring min konfirmationsalder, og hjemme havde vi det slet ikke. Men der skulle altid både slagtes og bages og gøres rent både ude og inde. Der bagtes mange kager af rugmel, som skulle sigtes, og af hvedemel. Mandfolkene skulle gerne være færdige med pløjningen, og ploven måtte ikke stå ude, for så kom Jerusalems skomager og satte sig på den, og det skal ikke være godt. Ligeledes skulle alle vinduer i lo og stald fejes rene for spindelvæv og vaskes, og hakkelse skæres til hestene. Alle redskaber skulle samles i hus, der skulle ryddes op og fejes i gården. I juledagene og indtil Kongedag den 6. januar holdt man sig inde og hyggede sig og passede dyrene eller drog i byen til naboer, slægt og venner. Selve juleaften fik vi gerne fersk suppe, eller steg og risbudding, ligesom der blev båret kød og pølser til de mindre bemidlede i byen, som ikke selv havde slagtet. Når alle var færdige og iført sine søndagsklæder, fik konen og pigerne travlt med at få nadverbordet dækket, og vi samledes og spiste godt. Derefter skulle der vaskes op, og man samledes så igen, og manden eller konen læste i en gammel postille et meget langt juleevangelium. Derefter kom der pebernødder, som vi somme tider spillede kort om, og ved sen sengetid fik vi kaffe og nogle småkager med i seng. Somme tider havde vi folk, som gerne ville blive oppe til kl. 12, for så sagdes det, at alle kreaturerne rakte hovederne i vejret. Juleaften og 1. juledag måtte pigerne ikke sy, for så fik de bulne fingre. 1. juledag skulle alle, som kunne, i kirke, og 2. juledag skulle alle de, som ikke havde været der dagen før.

Til nytår var det gerne skik, at karlene og imellem manden også skulle i byen og skyde nytår ind, men kun på kortere visit hos naboerne. Siden gjorde disse gengæld. Dagen efter om formiddagen gik vi drenge og piger ud og skød nytår ind med

bøsse og knaldpiller, og man fik gerne kaffe og kager de steder, man kom. Det var også tit skik i min barndom, at pigerne nytårsnat i hemmelighed tog en salmebog og slog tilfældigt op i den, ramte de så en dødssalme, vidste de, at der ville indtræffe død, og var det en bryllupssalme, ville der blive bryllup. Hvis karlene opdagede det, drillede de.

Efter Kongedag begyndte så det daglige arbejde igen. I Sønderjylland var der mange, som spiste Kongeaftensnadver, der var ligesom jule- eller nytårsaftensnadver, men hernede var den gamle skik aflagt. Sønderjyderne holdt mere på de gamle skikke, især i præjsertiden.

Så gik tiden til fastelavn, når man som barn skulle slå katten af tønden. Det foregik på den måde, at en gammel potte blev sat op på en stage eller høj skammel, og man fik så bundet for øjnene og blev udstyret med en kæp, og så gjaldt det om at ramme potten eller katten, som det kaldtes, og der var da udsat lidt i præmie.

Det var også tilladt i fastelavnen at tage en bøsse eller andet med hjem fra naboerne, uden at de opdagede det. Men det blev altid bragt tilbage igen, og så havde børnene det at more sig over. For de unge mænd blev der gerne holdt skiveskydning, for hvem der havde en bøsse eller kunne låne en. Om aftenen blev så præmierne for skydningen uddelt, og bagefter var der fri dans, men drikkevarerne måtte enhver selv betale. Det var dengang oftest, hvad man kalder en bolle puns, som består af vand, vin og rom køgt sammen med sukker, og det smagte sødt og dejligt, men der måtte ikke drikkes for meget af det, for så steg det til hovedet, sagdes der. Man kunne også få en kaffepuns og fastelavnsboller. Der skulle gerne drives fastelavnsløjer med et eller andet, ligesom der kunne være ringridning.

På hverdagene var der ikke megen fornøjelse. Man sad om aftenen og snakkede, tit om spøgeri og varsler og nedmaning af døde, som ikke havde ført et ordentligt levned. Det kunne være uhyggeligt, men man sad alligevel og hørte spændt efter,

og det kunne vel føre til, at man blev lidt mørkerød om aftenerne, når man gik ene ude. Ligeledes kunne der fortælles om enkelte, som var kommen i en ligskare, og det skulle føles, som om en flok gæs trampede på en, om ikke man var kommen af vejen i tide. I mine senere år hører jeg kun sjældent om disse sager.

Om vinteren var det vor største fornøjelse at skøjte på Varming sø, eller skride, hvis man ingen skøjter havde. Fra Varming kunne vi skøjte til skole, og vi morede os også med at løbe helt ind til Ribe, ligesom også ældre folk skøjtede til Ribe, når de havde ærinde derind. Om søndagen kom ripenserne skjøjtende herop, og søen kunne være sort af mennesker. Man skulle bare passe på ålestagehullerne, for dem kunne der være mange af, eftersom mange herfra stangede ål. Der kunne også være vaghuller, eller åbne steder med kun tynd is.

Skolegangen var anderledes end nu. Om morgenen begyndte vi kl. 8 og havde 3 timer inden middag med kun et frikvarter. Derpå 2 timers middagspause, så man kunne komme hjem, hvem der kunne nå det, og så 3 timer om eftermiddagen. Om vinteren begyndte vi kl. 9 og havde kun 1 times middag, hvor vi så havde mellemmad med.

Om morgenen begyndte vi med at synge en salme, og derefter blev vi hørt i Balles lærebog, som vi skulle kunne udenad. Hvis vi ikke kunne, måtte vi blive efter skoletid ½ time og læse på vores lektie. Dernæst havde vi regning i en time, så frikvarter og sidst på formiddagen boglæsning, hvor hver enkelt skulle stå op og læse højt af en bog. Om eftermiddagen begyndte vi med skønskrivning, så danmarkshistorie eller geografi, så retskrivning eller genfortælling og til sidst sproglære (grammatik) eller også skriftlæsning. Ind imellem sang vi fædrelandsange eller havde hovedregning. Inden vi gik hjem, sang vi en aftensalme, og læreren bad Fadervor for os. Kom vi henad foråret, havde vi somme tider lidt gymnastik eller skydning med en salonriffel, hvad vi gerne ville.

November 1883 begyndte jeg at gå til præst hos pastor Vin-

Simine J. Simonsen i Fanø-dragt, fotograferet sammen med to halvkusiner fra Kalvs-lund Møllegård.

ding. Vi var 15 i alt, deraf 12 herfra sognet og Hans Jacobsen fra Brøns Mølle, som kom ridende hertil på en hingst op igennem Frifeld, Kirkeby, Roager og Høm. Desuden var der to fra Lustrupholm, hvor forstander Salling holdt højskole. Vi blev konfirmeret 20. april 1884.

Efter konfirmationen var jeg i Varming, til jeg blev 16, hvor jeg kom i plads i Roager hos en heste- og kreaturhandler, som havde en lille ejendom med 4 køer og 4 kalve, som jeg skulle passe. Desuden var jeg på mange ture med heste og kreaturer, som var opkøbt i Nørrejylland, og som skulle på markederne i Tønder, Løgumkloster og Flensborg. Man fik set sig om, og det var meget interessant. Jeg var der til november 1886, hvor

jeg kom som avlskarl på Vestergård i Varming. Det var en god plads med meget at bestille, men også med tid til festligheder. Vi brugte at betale en flaske vin i bøde for hvert redskab, vi fik i stykker i høbjergningstiden. Og når så høet var inde, holdt vi et gilde med vin, chokolade og kager, som madmor gav. Hertil indbød vi så venner og veninder. Når vi havde spist, ryddede vi køkkenet og dansede til harmonika til langt ud på aftenen. Det gik lystigt til. Jeg husker sommerkarlen engang ingen støvler havde at danse i, men han lånte et par klodser, og engang det gik hurtigt til, fløj den ene op i chokoladegryden. Ligeledes holdt vi et lille gilde, når vi havde fået kartoflerne op, og en opskør for folkene om efteråret. Vi fik da fersk suppe til middag og fik så lammesteg og til kaffen en lille sort. Lønnen var ellers ikke stor. Det første år fik jeg 125 kr. og et lam som jeg skulle have fodret og græsset, samt en Prøjer i Gudspenge. Vi levede ellers mest af saltede varer. Til midsommermarked var der gerne nogen fra Fanø, som solgte saltede torsk og hvilling, hvoraf der købtes et lispund, ellers fiskede vi en del af alle ferskvandsfisk. Vi medede, glivede og tattede ål, når de mørke nætter begyndte.

Efter at jeg havde været på Vestergården i 4 år og havde været på session, havde jeg uheld ved kanekørsel, hvorved mit ene fodled blev knust. Lægen kom fra Ribe og ville have mig på sygehuset og foden sat af. Men da vi hørte det, kørte vi til Kolsnap i Nustrup sogn til den dengang meget bekendte benbrudslæge dr. Poulsen. Han indlagde mig på Kolsnap Kro, hvor jeg blev behandlet hver dag af 4 mænd i 7 uger. Fodledet blev stift, men jeg beholdt min fod og takker Gud derfor.

I et års tid måtte jeg rekreere mig og gik i begyndelsen ved krykker og siden med stok. Jeg benyttede tiden til at tage 2 måneder på Ladelund landbrugsskole.

Næste sommer tog jeg plads hos en mand på Fanø, hvor jeg kunne bade i Vesterhavet. Manden var formand for mejeriet, og desuden passede vi en fuglekøje. Den sommer, jeg var der, blev badesæsonen åbnet, og de badende blev kørt ud i små

vogne med hest for. Ude i bjergene var mange vilde kaniner, som børnene kunne fange, ligesom de kunne samle æg fra gravænder og måger, som brugtes til pandekager, hvilket var meget fin middagsmad.

På gården, som vist nok var øens største, havde vi 10 køer, 2 heste, 16 får og 16 lam, som alle blev slagtet og solgt nede i »e øj«, som fannikkerne kalder Nordby. Når vi var i marken, havde vi altid kaffekedlen med, enten vi slog græs i engen, ruskede lyng i bjergene eller bjergede hjelme.

Fannikkerne var meget religiøse og besøgte kirken meget. Den var stor og rummelig med skibe hængende fra loftet. Ved kirken var en blind bælgtræder, som nok selv kunne finde vej dertil om søndagen. Der var heller ikke så meget færdsel på vejene. Kun postvognen kørte til Sønderho. De ældre på øen gik for det meste i deres nationaldragt, men de yngre var begyndt at gå i kjowl, som de sagde. De gamle dragter var tykke, og når de om sommeren havde masker for ansigtet, kunne de snart ikke ånde, men de måtte jo ikke blive solbrændte. Kvinderne derovre var dygtige til at bestille noget både hjemme, og når der skulle køres gødning eller ved indavlingen. Da jeg kørte gødning til rugen, stod en gammel bedstemor på 70 og læssede, og konen og pigerne spredte den ud, når jeg læssede af. Bedstemoderen havde i sine unge dage tjent på en gård, hvor hun tærskede alt kornet med plejl, for mændene foer jo til søs og kvinderne passede avlsbruget. Vi havde mest sommerrug, som de kalder væling, og ellers høstedes en mængde hø. I høbjergningstiden var der travlhed på engene, og når der skulle spises mellemmad, kunne man se, at der fyredes under kaffekedlerne alle vegne. Der blev drukket meget kaffe og spist mange hvedekagemellemmader, og det huede mig godt. Ellers spistes mange tørrede bakskuld, som blev klippet i strimler med en saks og ristet på en jernfod. Bedstefar på 72 passede køerne og samlede kasse til brændsel. Der var jo ikke meget træ på øen, førend staten begyndte at ekspropriere og plante til med græn og fyr. Det var beboerne

meget fortørnede over, da de så ikke kunne have fårene gående der længere, men måtte afskaffe dem, og de gav ellers en god indtægt. Bedstefar besørgede selv slagtingen og parterede dem og gik ned til Nordby og solgte kødet.

Hvert efterår blev der plantet marehalm i klitterne, og så måtte folkene fra Rindby på hovarbajde og plante ud. Denne plantning var nødvendig for sandflugtens skyld. Desuden blev marehalmen slået af og brugt til at reparere veje med. Vi havde også et stykke vej at gøre i stand. Så slog manden af og pigen og jeg lagde på, så stilkene lå på tværs af hjulsporene. Sådan var vejen helt til Sønderho. Der var kun gruset fra Nordby til Rindby.

Jeg var i pladsen til 1. november, så drog jeg sammen med min yngste bror på Tune landbrugsskole indtil 1. maj 1893 hvor jeg kom hjem og købte gården matr. 5a i Varming.

Det var en meget forsømt gård, både hvad angår bygninger og marker. Der kunne være helt gult i sommerkornet af kid-dike. Desuden lå en hel del af jorden hen i hede. Altså tog jeg fat og købte et par mergelgrave oppe på Munkemark syd for Skallebæk mølle. I 1911 kom mergelbanen fra Klåby igennem sognet og jeg fik 5 togfulde mergel, så alle markerne i nærheden af gården kunne blive merglede.

Eftersom min tilkommende hustru var i tjeneste helt nede i Holsten mellem Rendsborg og Frederiksstad, måtte jeg have en husbestyrerinde. Den første lejede jeg på folkemarkedet i Ribe. Det var en dygtig pige, som kunne hjælpe med i alting, og det var også nødvendigt, for alle køerne stod i tøjr. Næste vinter købte min nabo og jeg hver et egetræ i Gram skov, som vi fik skovløberen til at save i blokke på $2\frac{3}{4}$ alens længde, så vi kunne køre dem hjem og kløve dem i passende tykkelse til pæle. Og det var gode pæle, hvoraf en hel del står endnu efter 56 års forløb. Så fik vi bjergene og de lave agre indhegnet til løsgang.

Stuehuset var meget gammelt med kampestensgulv i forstue, køkken og bryggers, og i en del af soveværelset var der

lerguld og i den anden ende kampesten. Jeg støbte cementgulve og lagde brædder. I søveværelset stod forværket endnu om de gamle alkover, ligesom der hverken var pige- eller karlekammer med egne senge. Aftægtslejligheden blev inddraget, og hele den søndre mur blev ommuret og forhøjet med 2 sten. Stalden blev helt omlavet og gårdspladsen anlagt ligesom have og vej ned til gården, så der var nok at tage fat på.

Den 4. maj 1875 holdt vi så bryllup, som efter tidens skik var stort og varede i 2 dage. Det var vellykket med taler og dans helt til morgenstunden den første dag. Ligeså andendagen, hvor brudfolkene selv, som skik var, skulle hjælpe til at opvarte ved bordene. Festen sluttede langt ud på trediedags morgen, og endelig kunne min kone og jeg vandre hjem til vort eget, trætte.

I årenes løb fik vi 6 børn sammen, 5 piger og en dreng. Det er alle gode børn, som nu i min alderdom næppe ved, hvad godt de skal gøre for mig. Vi solgte ejendommen 1928 til sønnen Niels Nørgård og hans hustru Bine, og købte så 5 år efter huset heroppe på bakken.

I 1920 holdt vi stort sølvbryllup med 2 telte, og der blev danset til den lyse morgen. Der var flere grænsegendarmer med til festen, som næste morgen skulle op og tage den nye grænse i brug.

Forklaring på nogle af de anvendte ord.

- Opskør* Udtales åpskövr. Fest eller gilde den dag, kornet er skåret af, dvs. høstet, eller den aften det sidste læs, »æ kveilas«, er kommet i hus.
- glive* det af fiske med en art håndruse. Metoden er beskrevet i Fra Ribe Amt 1946, s. 403-409.
- tatte* det af fiske ål med orm på tråd.
- jæwerkølle* en slags kastekæp til at styre kreaturerne med. Den skulle gerne have en naturlig knold i den ene ende. Jæwer = vogterdreng.
- kasser* tørret kogødnings.

- væling* således kaldte man på Fanø vår-rugen. Den korrekte stavemåde er valing.
- bøste* skinke.
- vaghuller* våger i isen.
- Gudspenge* Egentlig betegnelse for en faddergave. Det kan ikke helt opklares, hvad meningen er med brugen i teksten, måske skal det betyde fæstepenge, håndpenge.
- Prøiser* 1 mønt, der svarede til 2,66 kr.

En landsbyslagter og hans værksted

Af K. Hildebrandt Hansen

Engang for et par år siden havde jeg brug for hjælp til at flå en kalv, og en eller anden foreslog »Meta Slagter«. Efter at jeg havde banket forsigtigt på hendes yderdør, trådte en lille ældre dame ud på trappen. Jeg fik fortalt om mit ærinde, men hun mente ikke, hun kunne hjælpe mig. - Dette mit første møde med Meta Clausen i Henne Stationsby blev indledningen til bekendtskabet med hende og slagterværkstedet. Jeg havde aldrig tidligere set et så gammeldags slagteri, og da jeg ledte efter beskrivelser af slagterens arbejde i gamle dage, inden maskinerne overtog det meste af håndarbejdet, viste det sig, at der ikke var skrevet meget.

Den vigtigste kilde til den følgende beskrivelse er dels slagter Johannes Clausens gamle regnskabsbøger, dels oplysninger fra mennesker på egnen.¹

Forhistorien

Da Varde-Nørre Nebel-banen anlagdes i 1902-03, byggedes Henne station flere kilometer fra Henne Kirkeby, og den lille stationsby voksede derfor op på næsten bar mark i årene efter banens åbning. Huset Strandvejen 86-88 blev bygget i den tids typiske stil af Karl Henriksen fra Rolfsøgård i Overfidde. Karl Henriksen var født i 1864 og overtog gården i 1901, men han var allerede 1877 begyndt at handle med grise og senere med kreaturer, og i 1903 valgte han altså handelen frem for landbruget. Til huset i Henne St. byggede han en stald til heste, grise og opstaldede handelsdyr (og med høsebur over den ene svinesti efter gammel vestjysk skik), og selve huset blev opdelt i 2 halvdele med butik til udlejning, - også for at have en biindtægt på sine gamle dage.

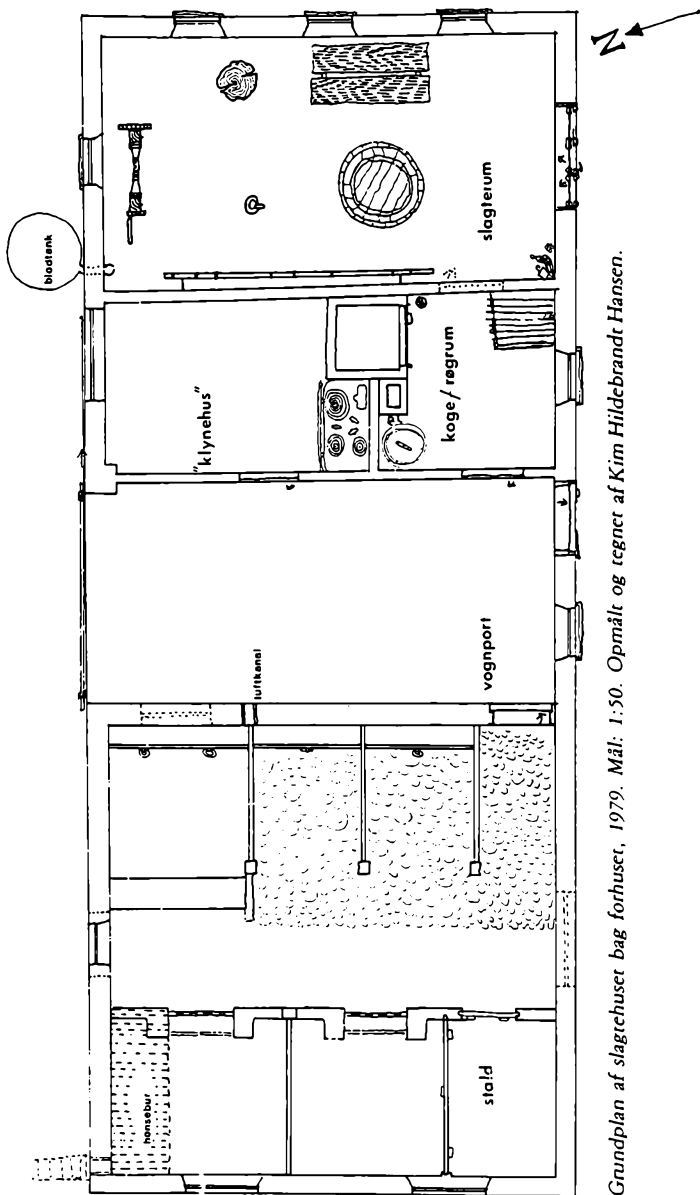
Karl Henriksen havde en datter, Meta, født 1901, som i 1920 blev forlovet med Johannes Clausen, f. 22.2.1898. Han

Huset Strandvejen 86-88 i Henne Stationsby, opført 1903 af Karl Henriksen. Facaden fotograferet, efter at der var indrettet butikker på begge sider af midterdøren. Fra venstre ses Ane, Meta, tre nabobørn og Karl Hentiksen. Foto 1914.

var i 1918 kommet til sognet fra Sølsted, Abild sogn, i Nord-slesvig efter at have været med som soldat i 1. verdenskrig. Johannes Clausen gik i slagterlære i Tistrup og blev udlært 1922 (men dengang fik slagtere på landet ikke svendebrev), hvorefter han og Meta Henriksen blev gift og købte huset på Strandvejen. Karl og Ane Henriksen lejede derefter den vestre del af huset, hvor Ane nu oprettede en manufakturforretning, mens Karl fortsatte med kreaturhandelen og senere med uldhandel. Karl døde 1930, Ane i 1942.

Ved ejendommen indrettedes nu slagteri. Stalden blev forlænget ca. 9 m og forhøjet med trempel til »slagterumshøjde« og desuden indrettet til vognport, kogerum, rum til klyne og slagterum længst mod øst. I kogerummet blev installeret to gruekedler på hhv. 50 og 80 liter. Slagterummet blev indrettet med udluftningsriste og et håndrevet hejse spil til ophængning af dyrene. Slagterummets gulv indrettedes med fald og afløb til en cementtank, og midt i gulvet støbtes en kraftig ring til opbinding af dyrene. Væggene kalkedes grå forneden og hvide foroven, i de øvrige rum hhv. rødt forneden og hvidt foroven,

Grundplan af slagterhuset bag forhuset, 1979. Mål: 1:50. Opmålt og tegnet af Kim Hildebrandt Hansen.

mens ydermurene blev gulkalkede med sorttjæret sokkel. Hele ombygningen kostede 4000 kr. Johannes Clausen havde medbragt en hest med vogn fra Tistrup, havde købt 3-4 tdr. land i stationsbyens udkant og kunne nu åbne sin slagterforretning den 1. marts 1922.

Slagter på landet

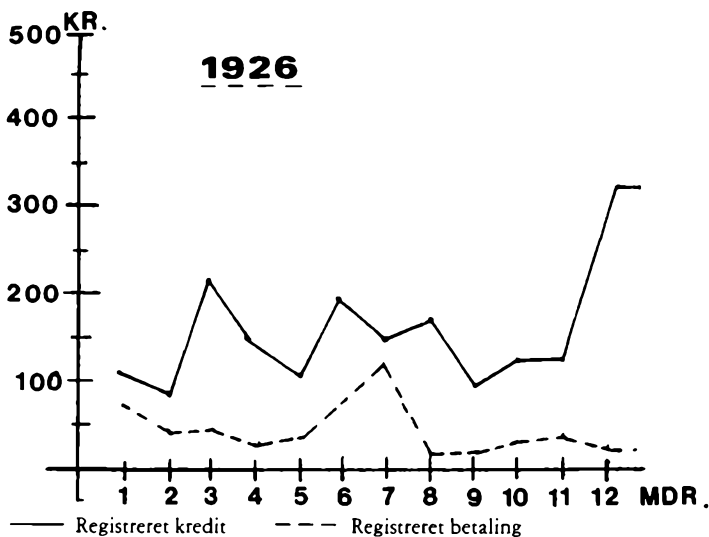
På denne tid var det relativt nyt med egentlige slagterforretninger på landet. Indtil omkring århundredskiftet var de fleste slagtninger blevet udført af bønderne selv, skønt der her, som på så mange områder, altid havde været nogen, der var specialister på området.

De nye slagtere på landet kom især til at beskæftige sig med juleslagtningerne og med de lidt vanskeligere kreaturslagtninger, men de kom også til at fungere som et nyt led i handelen med kreaturer og svin, der før var gået over købstæder og markeder. At være et nyt mellemlid mellem by og land var i det hele taget de nye stationsbyers vigtigste opgave, og Johannes Clausens slagteri fik hurtigt et større opland. Det omfattede bebyggelser som Dyreby, Over- og Nederfidde, Gammeltoft, Filsø-ø, Henneby og -kirkeby m. fl. st.

Gennem Johannes Clausens regnskabsbog kan vi følge årets rytme i slagterforretningen. Ud af en årsomsætning i f.eks. 1928 på 1490.50 kr. faldt 56% i »slagtemånederne«: oktober-november-december og kun 12% i de dårligste måneder: juni-juli-august. Juletravlheden kan f.eks. illustreres ved følgende uddrag fra 1926:

Onsdag 15. Dec.:	Flaaet en Stud. Opkrævet hos forskellige Kunder. Alt betalt 22.57 Kr.
Torsdag 16. Dec.:	Mig selv 1 Ko. Flaaet 1 Kalv. Opkrævet 13.45 Kr. Alt betalt.
Freitag 16. Dec.:	2 Steder à 1 Gris. Opkrævet 12.10 Kr. 2 Kr Ej betalt.
Lørdag 18. Dec.:	5 Steder à 1 Gris. Opkrævet 2.80 Kr. 2.25 Kr. Ej betalt.
Mandag 20. Dec.:	7 Steder à 1 Gris. Opkrævet 8.80 Kr. Alt betalt.
Tirsdag 21. Dec.:	4 Steder à 1 Gris. Mig selv 2. Opkrævet 41.12 Kr. Alt betalt.

Onsdag 22. Dec.: H. N. 1 Gris/C. S. 1 Gris.
 Torsdag 23. Dec.: (en mængde udregninger, der ender med, at der inden
 årets udgang er betalt gæld på i alt kr. 111.53 kr., og
 at der stadig skyldes kr. 46.83).

Salg ved juletid og betaling efter høst ses tydeligt.

En arbejdsdag med griseslagtning

Hverdage var naturligvis ikke præget af slet så mange slagtinger. Omkring 1925-39 kunne en arbejdsdag forløbe som følger:

Arbejdsdagen begyndte ca. kl. 7, og Johannes gjorde klar til dagens slagting. Hvis der skulle slagtes en gris tidligt på dagen i hans eget slagtehus, havde han været oppe mindst et par timer før for at tænde op i den store gruekedel. Vandet hentede man i vindebrønden på gårdspladsen (efter at vandværket i Henne Stationsby blev oprettet 1928, kom der dog vandhane i både slagte- og kogerum). - Skulle slagtingen derimod foregå på en af gårdene, blev et af Johannes' og Metas 3 børn sendt af sted med et skoldekar på en trækvogn.

Den yngste søn, Hardy, husker, at han engang blev sendt ca. 3 km til Hennebjerg med et skoldekar, som han oven i købet først skulle hente på en anden gård.

De grise, der skulle slagtes hos Johannes, blev enten afleveret af landmanden eller afhentet af slagteren og ofte opstaldet til dagen efter.

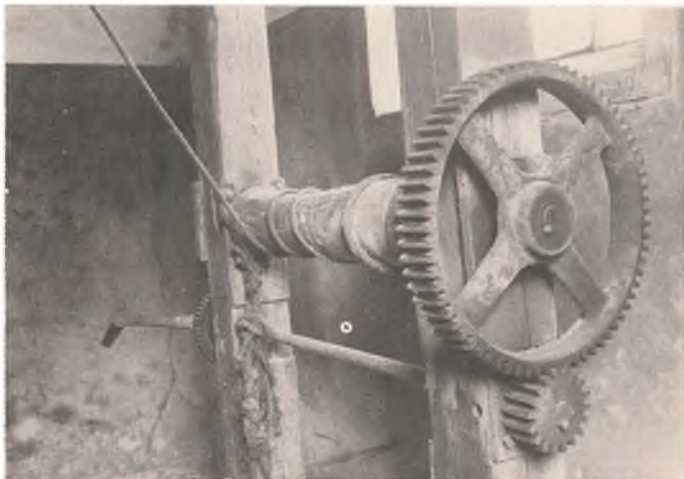
Ved slagtingen blev grisen under de obligatoriske hyl trukket fra den lille gårdsplads og det ene trin ned til slagterrummet. Her blev den nødtørftigt bundet til opbindingsringen i gulvet og hejseværket gjort klart. Normalt ville slagteren nu stikke grisen, mens den stod op, men af praktiske grunde brugte Johannes Clausen en anden metode, idet grisen blev hængt op i bagbenene i hejseværkets hammel i en passende højde og stukket der.

Grise blev altid stukket ihjel. Det krævede en dygtig mand, ellers blev det let en uhyggelig »landmandsfilen« i dyret. - Før ca. 1900 stak man mellem øverste halshvirvel og nakken, men efter at nakkestikning blev forbudt (i 1930-erne), gik man over til at stikke i brystet. Jeg har dog også set grise blive slået ned med nakken af en skovøkse. Ved stikning i brystet gælder det om ikke at ramme hjertet, da alt blodet skal pumpes væk. Hvis dette ikke sker, vil kødet miste noget af sin holdbarhed. Normalt kræver stikning i brystet, at en medhjælper holder ved halen (hvilket ikke altid var lige rart - det kunne kræve søstøveler), mens slagteren selv holdt ved øret. Men Johannes Clausen arbejdede alene og har vel derfor anvendt sin specielle aflivningsmetode.

Blodet blev opsamlet i en spand til blodpølse, hvilket krævede stadig omrøring, til blodet var koldt, da det ellers ville koagulere. Derefter blev grisen skoldet i det store skoldekar med vandet fra gruekedlen overhældt med en spand, og børsterne blev skåret af med et specielt »horn«. Det bestod af en blikkegle af 15-20 cm's længde med en krog i toppen til udrykning af klovene. Hornets åbne bund udgjorde en rund kniv, hvormed man skar i retning med børsterne. Når disse var

*Hejseværk med hammel
og udveksling
i slagterrummet.
Foto Mario Bertolucci,
1979.*

fjernet og evt. vanskelige steder afsvedet, blev grisen delt ved et snit fra halen over bugen til brystet. Denne »opbrækning« foregik på slagtebænken: en lav, ca. 150 cm lang bænk, hvis overside dannede en stump vinkel, hvori grisekroppene passede. De indvolde, der ikke kunne bruges, lagdes i trætønder, og sammen med andre indvolde blev de afhentet en gang om ugen af J. H. Jensen på Skovgaard ved Varde, der havde sæbekogeri. - Blæren blev tit gemt og oppustet til en legetøjs-»ballon«.

Grisen var nu færdigslagtet og skulle hænge til afkøling. Om sommeren kunne det være et problem at holde fluerne væk, og hertil brugtes forskellige metoder: Nedhængning i brønden, flueskab eller at udstyre familiens børn med fluesmækkere.

Skulle slagtingerne foregå ude på gårdene, medbragte Clausen, udover det skoldekar, der allerede var blevet bragt derud, et tov med taljer og hammel. Flere steder havde man opslået to kroge på en loftsbjælke i bryggerstet. Alt efter, hvilket dyr der skulle slagtes, medbragtes også økser og knive. I bæltet om livet havde Clausen hængende en ca. 40 cm lang oksehuds-knivskede, inddelt i flere rum til en krumkniv, tre stik- og kødknive samt et strygestål.

Resten af arbejdsdagen kunne gå med partering, der foregik på en stub af træ, klargøring af rullepølser m.v. Dagen skiftede mellem slagtinger og handel i butikken, og efter hver dag blev der holdt regnskab. Så skulle redskaberne også gøres rene. Den store flækkekniv og butiksøkserne skulle vaskes, og krumkniven skulle skærpes. Først fik den en omgang på en af de utallige håndstrygesten, der stadig ligger i rummet. Derefter fik kniven ofte en tur på strygestålet, for evt. til sidst at blive afpuddet på en blød sten. Også andre redskaber skulle skoldes, og til sidst skulle gulvet skylles.

Om fredagen kørte Clausen »landtur«, de første år med en jagtvogn, trukket af en hest (bl.a. »Mester Graa«). 1928 købte Clausen en Fordvogn for 625 kr. og kunne således nå hurtigere

På landtur til Sødersø ca. 1923. I midten står Johannes Clausen.

rundt til kunderne. På begge vogne var bagtil anbragt en løs kasse til opbevaring af kødet.

Slagtning af kreaturer og heste

Kreaturslagtning krævede helt andre metoder. I ældre tid, før ca. 1900, brugte man en hammer, der bestod af et langt skaft og et ca. 2 kg tungt hoved med to studser i hovedet til slag og en kraftig stump»pen« til afbankning af skindet. Den ene studs var ca. 6 cm lang og gav det dræbende slag, mens den anden var med til at give slaget større effekt.

Johannes Clausen brugte altid pistol med 9 mm patron. Skuddet blev udløst ved et let slag med en trækølle på slagstiftens hoved.

Dyret blev nu hejst op, flået og opbrækket. Ved flåning anvendtes flere metoder. Nogle, som f.eks. Clausen, skar et

hul først til at holde fast i, mens andre anbragte en jernkugle på kødsiden og bandt omkring den og skindet udefra. I vore dage bruger man et specielt træk/klemmejern. Huden blev trukket af og skåret de vanskeligste steder med en krumkniv (flænseknav). - Opbrækningen kunne foregå på et træstativ i lighed med den førnævnte slagtebænk. For at dyret efter endt opbrækning ikke skulle miste faconen, når det udstilledes i butikken, blev der anbragt specielt tilskårne pinde eller et spilejern mellem ribbenene i brystet for at pynte på udseendet. Skindet skulle sælges til garver Waseen i Varde og skulle evt. saltes for holdbarhedens skyld.

Johannes Clausen slagtede også en del heste, selv om den gamle modvilje mod at spise hestekød endnu levede. Hestene blev skudt med den samme pistol som kreaturerne, men før i tiden havde man brugt en økse med et lille hammerhoved som nakke. Hestene var ofte meget urolige og måtte have et klæde ned over øjnene. Ellers var det nogenlunde samme arbejdsgang som ved kreaturerne. Det meste kød blev udbenet og brugt til bøffer. Halen blev solgt til en børstenbinder.

Ændringer 1930-1940

I 1930-erne kom de første krav fra de centrale myndigheder til landslagternes forhold. Obligatorisk kødkontrol indførtes først i Københavns kommune 1888, og i de følgende år fulgte en række større provinsbyer efter. Kødkontrol i samtlige kommuner blev imidlertid først påbudt ved lov 1932 til gennemførelse 1938.

Henne-Lønne sogn besluttede på et sognerådsmøde 15.3.1933 at indføre veterinærkontrollen med Laust Brodersen, Nr. Nebel, som dyrlæge. Dyrlægerne skulle undersøge dyrene tidligst 12 timer før og senest 24 timer efter slagtningen, og kødet skulle inddeles i 2 klasser: »Ubetinget til menneskeføde« og »anvendeligt efter grundig kogning eller stegning«. Kunne kødet ikke blive godkendt, blev det sendt til destruktion eller ombearbejdelse hos J. H. Jensen, Varde, men

Slagterrummet: Redskaber på ophæng, disken fra butikken og bagest står et saltkar til 50 ltr. Foto Mario Bertolucci, 1979.

f.eks. i 1933 vedtog man i Henne-Lønne sogn også at uddele »mindre sundt kød til kriseramte personer«. Ved samme lejlighed stillede en række krav til selve slagtehusets indretning: renlighed, loftshøjder, kalkning m.v.

Kort før 1940 skete to nyindretninger i slagteriet:

Et ældre ringkomfur blev indsat i klynehuset til erstatning for den lille gruekedel, og på den store gruekedels plads i kogerummet installeredes en røgovn. Når Clausen ikke allerede havde installeret en røgovn ved opførelsen af huset, kan det både skyldes uerfarenhed på dette område og ændringer i behovet. Tidligere havde man selv ophængt kød til røgning og spegning i skorstenene over de åbne ildsteder. Med indførelsen af komfurer og kakkellovne på landet i årene mellem 1880 og 1920 holdt det lukkede skorstenssystem sit indtog. De første komfurer sattes på det åbne ildsteds plads, men efterhånden blev de store skorstene helt fjernede sammen med de gamle bageovne, til fordel for et ekstra rum, f.eks. et WC. I 1937-38 må behovet for at få røget være blevet stort nok, for

i disse år indrettede både Clausen i Henne og slagter Chr. Møller Johansen i Lunde røgovne. For øvrigt handlede Møller Johansen og Clausen en del sammen - den ene kunne altid hente, hvad han evt. manglede, hos den anden. Ved røgning skal de fedeste stykker kød øverst i ovnen (skinker, spæk, bugflæsk) og filet og inderlår nederst, da de magreste stykker tåler varmen bedst. Det er vigtigt at udvande de saltede stykker kød før røgning, da varmen ellers vil få saltet til at udkrystallisere sig på overfladen. Til røgning bruges harpiksfattig savsmuld fra bøg eller mahogny. Clausen brugte bøgesavsmuld.

Økonomi

Slagterens økonomi kan bl.a. læses ud af hans efterladte regnskabsbøger, og til alt held har Clausen ført regnskab med stor akkuratess: to bøger med kreditkunders køb og salg, 1 kontrabog og 4 lommebøger.

Clausen havde følgende kreditkunder: stationsmester, banemand, formand, postbud, skrædder, 2 kroer, børstenbinde, manufakturhandler, skolelærer/lærerinde, murer, 2 tømrere, elektriker, skomager, 2 smede, maler, møller, 6 arbejdsmænd, 41 landmænd og 3 parcellister. Man genkender både den lille stationsbys og det nærmeste oplands beboere.

Betalingen var ikke altid lige nem. Der skulle en særlig styrke til at gå rundt til de fattige bønder og kræve penge, og Clausen gik kun én gang i sit liv ud med regninger. - Siden fik kunderne regningen præsenteret, når lejlighed bød sig. At det ikke altid var tilfældet, kan man se af regnskaberne, hvor der bl.a. er eksempler på en gæld på 204.52 kr. fra 1930-36 og en anden gæld på 70.41 kr. fra 1930-37.

Kreditte svangede fra person til person. De fleste betalte hver 3. måned, andre hver måned og enkelte med lange intervaller. Meget ofte står der i kolonnerne: »rest på kød«, hvilket må stå for et kontant beløb, hvor de sidste 25-ører mangler. En enkelt gang, i 1930, er der også et eksempel på, at Clausen har lånt en mand 5 kr.

Til forretningen købte Clausen dyr eller dele deraf, som undertiden købtes kontant, men som regel modregnedes på kontoen. Følgende er eksempler fra hans regnskab:

»No. 113 1925 pr. 1 Tyr kontant	142.00 Kr.
No. 122 1927 pr. 1 Kalvehjerte	0.67 Kr.
No. 123 1931 pr. ½ Grisehoved	2.25 Kr.
No. 159 1931 pr. 1 Gris	35.00 Kr.
No. 165 1929 pr. 6 Pund Kvie	3.60 Kr.
No. 179 1931 pr. 1 Spædekalv	2.50 Kr.
No. 197 1930 pr. 1 ½ So	63.60 Kr.
No. 208 1932 ½ So	40.00 Kr.«

Clausen ønskede ikke at modtage varer for varer: »Banken vil ikke have varer, folk tror, de kan købe alt med indbo«, så følgende varer er nok ikke leveret efter Johannes Clausens ønske:

»No. 003 (en landmand) 1940:28.8. pr. Kaffe	1.11 Kr.
11.9. 1 Daase Honning	4.00 Kr.
28.9. ¼ Kaffe	0.56 Kr.
½ Kaffe	1.11 Kr.
27.11. Kaffe	2.03 Kr.
Honning	2.15 Kr.
28.11. Kaffe	2.70 Kr.
30.11. 1 Daase Honning	
½ Kaffe	3.50 Kr.«

Skulle Clausen sælge skindene til garver Waseen i Varde, gav det en pris, der dækkede betalingen og gav et overskud til dyrets ejer, f.eks.:

»Nr. 171 1929 3.11. pr. Rest Kalveskind flaaet	4.00 Kr.
slagtet og Rest fra Skind Faar	4.50 Kr.
flaaet et Faar og Rest fra Skind	3.50 Kr.
17.11. flaaet 1 Kalv Rest fra Skind	5.00 Kr.
4.12. pr. 1 Faareskind	2.00 Kr.
slagtet 1 Kalv og Betaling fra Skind	3.50 Kr.«

Andre skind kunne det knapt betale sig at få af dyret:

»27.3.1928 flaaet 1 Kalv og Betaling fra Skind, VRAG	2.00 Kr.
og: 1936 pr. 1 Kalveskind 8 Huller	0.75 Kr.«

Prisen på huder var, såfremt de var af nogenlunde kvalitet, ellers i årene o. 1927-32 5.75-11.75 kr. på kalveskind, 2.00-3.65 kr., på lammeskind og 13.50-17.25 kr. på kohuder.

Det er svært umiddelbart at beregne slagter Clausens samlede fortjeneste. Selve slagtingerne kostede kun ml. 2.00 kr. for grise og 5.00 kr. for kalve og køer. Den største del af fortjenesten har altså ligget i opkøb, slagting og salg af udsåret kød.

En tyr kostede f.eks. kontant 1925 142 kr. og blev o. 1930 udregnet til en samlet udsalgspris i forretningen på 242 kr., det vil sige en forskel på 100 kr. En gris o. 1930 gav en lignende forskelspris på 120 kr. og en so ca. 110 kr.

Udbringning af varerne kostede ingenting i selve stationsbyen. Der blev det leveret på slagtefadet. I enkelte tilfælde blev kødet imidlertid sendt med jernbanen:

1920	»to x 25 Øre Porto Kød m/Bane Outrup.
1929	50 Øre Porto m/Bane Lunde.
1929	9.30 Kr. Porto m/Bane Lunde« (hvilket sidste var en steg, der kostede 19.34 kr.)«

Jorden

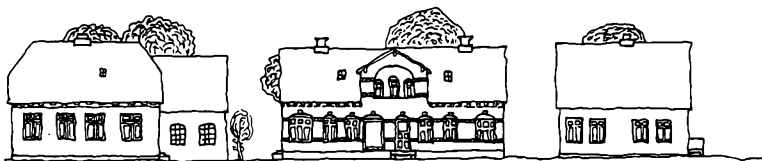
Udover forretningen havde Clausen som tidligere nævnt 5 tdr. land jord øst for byen. Jorden blev dels brugt til dyrkning af korn, kartofler og roer (ca. 3 ½ tdr.), mens resten (ca. 1 ½ tdr.) var udlagt med græs. I et enkelt tilfælde ser vi, at Clausen her udlejede græsning til et får i 4 måneder til »K. S. Forsamlingshuset« for 10 kr., og samme lejer fik også leveret 3 tdr. kartofler for 18 kr. Det meste af afgrøderne blev dog brugt til egne dyr, fedekalve, køreheste og en malkeko. I begyndelsen af 1930-erne blev det meste af jorden solgt fra, og 4 huse ligger nu på grunden.

Afslutning

Hermed er vi nået til slutningen på slagter Johannes Clausens historie. I midten af 1950-erne begyndte Clausen at blive træt af folks klager over priserne på kød, af de mere og mere indviklede veterinære bestemmelser og ved tanken om en større

GADEBILLED ca 1915

GADEBILLED ca.1930

GADEBILLED 1979

Tegning: Kim Hildebrandt Hansen, 1979.

modernisering af slagtehuset. Han gjorde kort proces og lukkede forretningen den 1. maj 1958, men han tog dog stadig rundt og slagtede på gårdene. Endnu 3 dage før sin død i marts 1976 havde Johannes Clausen parteret en gris. Ingen af børnene har ønsket at videreføre forretningen, men den ældste søn er dog i faget som pølsemaker i Næstved.

1. Jeg vil her gerne takke slagter M. Christensen, slagter N. M. Brun, slagter Linding Christensen, Nora Johansen, dyrlæge H. Nielsen, dyrlæge Jes Pirschert, men især Meta Clausen og hendes yngste søn Hardy Clausen, samt fotograf Mario Bertolucci. Artiklen er gennemgået og bearbejdet af museumsinspektør Peter Dragsbo, Esbjerg Museum, til hvem en særlig tak skal rettes.

Kim Hildebrandt Hansen. 19.9.1954. Arbejdsmand, Strandvejen 99, 6854 Henne. Debuterer med dette arbejde.

Nogle træk fra Skast Herred under Carl Gustav krigene

Af H. K. Kristensen

I Fra Ribe Amt 1972, s. 143, er der fortalt lidt om de trængselstider, som Skast herred måtte gennemgå under Carl Gustav-krigene. De mange skifter i tingbogen, der er tinglæst lige efter krigens ophør, da der igen kunne plejes lov og ret, viser, at der var dobbelt så mange insolvente dødsboer som solvente. Man havde søgt at skjule rørlige ejendele, navnlig var kirkelofter og kirketårne yndede, men dog ikke sikre, skjulesteder, når plyndringerne gik løs.

Hvor var der sikkert? - Da Hans Andersen i *Jyllerup, Orre sogn*, døde, skjulte man hans gangklæder i en tørveklod og troede dem velforvaret, men de blev alligevel fundet og taget af plyndrende ryttere.¹

Soldaterne ranede også hele gårde - enten for at bo i bygningerne, som polakkerne gjorde i Skudstrup, eller for at bruge deres tømmer og inventar til brændsel. Og det var jo ikke let for ejerne at skjule dem! Dog forsøgte man noget i den retning i *Gjellerup, Varde landsogn*. Der døde en velhavende selvejerbonde, Eske Christensen og hans hustru, Anne Hansdatter, antagelig af pesten 1659, som var særlig hård ved gamle mennesker. Der var 3 børn, en søn Christen Eskesen fik gården. Datteren Kirsten var gift med Tonnis Christensen i Toftnæs, og datteren Mette, der nylig var død, havde været gift med Las Hansen, borger i Varde. Skiftet efter Eskes viser, at man havde flyttet 3½ fag »opbygning«, »som i denne usikre tid ikke kunne haves her i gården« ind på et stykke kålgårdsjord, som boet ejede i Almishusgade 9 i Varde, antagelig ved siden af svigersønnens bolig.² Hertil flyttede man også andre gode sager: grubekedel, brændevinstøj, sengeklæder, seletøj, 12 alen hvid og 9 alen sort vadmél, 3 sølvskeer, en egekiste og skrin m.m. - Man har åbenbart følt, at man var mere sikret mod plyndring og overfald i købstadens tætte klynge end ude

på landet, ganske som det var tilfældet i Ribe, hvortil folk fra landet strømmede i massevis, så at de næppe kunne skaffe sig plads.³

I øvrigt ser det ud til, at gården i Gjellerup slet ikke blev plyndret. Besætning og indbo var intakt ved registreringen, der viste en formue på 348 sld. og en ubetydelig gæld.

Nogle gårde blev dog lagt øde, og enkelte blev måske først helt opgivet efter krigen. F.eks. opsgalde Jes Kimer i *Rovsthøje* den 26. juni 1660 »den bolig og væring, han påbor, til Sofie Staverskov (Øllufgård), formedelst de brandenborgske folk har nedbrudt hans huse og bygning, og ellers i andre måder i denne ufredstid er borttrøvet hans gods og formue, udi højeste måder udskattede - med mindre den gode frue ville unde og bevilge ham nogen frihed og forlindring på samme væring, at han det nogenledes kunne tåle og udstå«⁴

Vi ved ikke, hvad Sofie Staverskov svarede. Hun var fra en rig enke forvandlet til en fattig enke. Hun var datter af Øllufgårdens forrige ejer, Fasti Staverskov og Christence Krag. Efter moderens død lige før krigen udbrød, havde hun overtaget godset og dets drift. Hun havde været gift med Otto Kruse, død 1634, og med Laurids Ebbesen (Udsen), død 1645, og havde nu været enke i flere år.

I 2-3 år under krigen fik hun hverken landgilde eller andre afgifter af sit gods. Hun måtte gøre lån for at kunne eksistere, men hun har også givet bønder lån og henstand. Vi ser det hos Peder Christensen i *Hygum*, der dog efter krigen måtte give hende pantebrev på sine tilbageblevne ejendele. Han underskriver med egen hånd. Det var skyld og landgilden fra krigens tid samt »hvis andet hendes velbyrdighed har forstrakt (mig) med i denne onde og besværlige tid, i alt 50 sld.«⁵

Nogle fæstere var rejst uden videre, andre opsgalde fæstet. Var der så en ny fæster at få på en egn, hvor mange var døde af pesten 1659? - Hun måtte se at holde på sine fæstere. Derfor lagde hun sag an mod Mads Jensen i *Fuglsig* for at få ham til at blive ved sin fæstegård, som han var flyttet fra uden lovlig

opsigelse. Men herredsfogeden fandt, at fæsteren p.g.a. fattigdom og »fjenders overlast« måtte drage bort, »som ved alt for mange sker«, som det hedder i dommen, fogeden frifandt ham derfor, da det skete i en tid, hvor der hverken var lov eller øvrighed i landet, som han kunne opsigse fæstet til, og han desuden var for fattig til at holde gården ved magt.⁶

Efter krigens ophør lod fru Sofie tage syn over *Nebel sogn*. Det beskrives således i tingbogen for den 4.9.1660: *Lifstrup*: der findes 4 gårde, en af dem står ganske øde, en gård ganske forarmet og så godt som øde, og husene falder neder, de andre to gårde, den ene en hospitalsgård, begge meget forarmet, der ligger 2 ganske tægter efter som de skulle have med korn, men ligger i grøn jord, så de ikke har deres halve sæd ved magt. I *Nebel by* 3 gårde meget forarmet, og der ligger en hel hob efter af deres land i grøn jord, og kan ikke drive deres avl for deres armods skyld. *Hygum* 5 gårde, en halv gård er ganske forarmet og så godt som øde, de andre halvfemte gårde er meget forarmede, en hel hob af deres land i grøn jord, og kan ikke nær drive deres avl. Al den (!) sogn er velbyrdig frue Sofie Staverskov hendes velbyrdigheds ugedagstjenere,⁷ så nær som én gård«, nemlig den nævnte hospitalsgård, der tilhørte Ribe kapitel.

Et andet syn, Sofie Staverskov lod opkræve den 4.9.1660 viste, at det stod lige så dårligt til på hendes gods uden for sognet. Også disse bønder, der kaldtes ugedagstjenere, havde i fredstid gjort ugedagsarbejde til Øllufgård. Hendes fuldmægtig Niels Nielsen i *Lifstrup*, påviste gårdene for synet: i *Rovsthøje*: 1 gård, Christen Clausen påboede, frarømt, er ganske ruineret, meste parten nedbrudt af husene, tømmeret er borte, og ikke er sået eller pløjet, står ganske øde, 4 bol i *Rovsthøje*, den første Thor Sørensen påboer, den anden Christen Nissen, den tredie udlagt fra kronen, Jens Nielsen påboede, ganske forarmet og så godt som øde, nok 1 bol ibidem, Jep Adsersen påboede, står øde, 1 bol, kaldet *Blagmark*,⁸ Niels Olufsen og Hans Jensen påboer, så godt som øde og husene

mesten dels nedfalden. - *Orre*. 1 gård, Mads Jensen og Christen Hansen påboede og er frarømt, ikke sået og pløjet, husene falder ned og står øde, 1 gård ibidem, som Poul Madsen og Knud Andersen påboede og er fradød, ganske ruineret, nogen af husene er nederbrødt, og nogen falder neder af sig selv, ikke sået eller pløjet, ganske øde.⁹ - *Fåborg sogn, Agerbæk*: 1 gård, Morten Hansen og Christen Sørensen påboede og fradøde, husene falder neder, ganske øde, 1 gård ibidem er udlagt fra kronen, som Peder Christensen og Nis Enevoldsen påboede, husene mestenpart nedbrudt, tømmeret er hentaget, ikke sået eller pløjet, ganske øde. ½ gård i *Debel*, Mads Søfrensen påboede, som er fradød, er udlagt fra kronen, står ganske øde. Varsel på Porsborg for lensmandens folk.

Når så meget tømmer var fjernet, kan man formodentlig kun i de færreste tilfælde give røvende soldater skylden. Snarere er det bønderne i nærheden, som ulovligt har forsynet sig. Der er andetsteds eksempler på, at en tilbagevendende godsejer har fundet de skyldige og fået dem straffet. Men sørgeligt så det ud for Sofie Staverskov.

Også Margrethe von Ahlefeldt til *Visselbjerg* tog tilsvarende syn over sit gods¹⁰ I Alslev sogn stod 10½ gård øde, de 3 af dem var brændt. I Kravense, Hostrup sogn, var Hans Rytters gård forfalden.

Når man tog disse syn og gav varsel for lensmanden, som for øvrigt var feltherren Hans Schack, var grunden den, at synet skulle tjene som bilag til en ansøgning om skattefrihed eller skattelettelse. Lensmanden selv måtte tage syn af samme grund, idet han måtte vedlægge lensregnskabet disse bilag, når det afleveredes til Rentekammeret, så det kunne bevises, at han hverken kunne få landgilde eller skatter af de øde krongårde.

Fire mand fra *Autrup* og *Fåborg* var således synsmænd i *Orre* over øde og forarmet gods. De fandt i *Jyllerup* en halv gård og ¼ gård, som var kronens, ganske øde, i *Overby* 1 gård, tjenende til Øllufgård, Thomas Hansen påboede, øde,

1 gård, Knud Andersen og Poul Madsen påboede, øde, 1 gadehus, Jens Christensen iboede, øde, 1 gadehus, Peder Sørensen påboede, kronens, øde, 1 gadehus til Øllufgård, øde, 1 gård til Øllufgård, Mads Jensen og Chr. Hansen iboede, øde, 1 gadehus, Peder Sørensen påboede, tjener til velb. Peder Lange (Endrupholm), øde, $\frac{1}{2}$ gård, kronens, Hans Clausen påboede, ganske øde, $\frac{1}{2}$ gård, Niels Olufsen påboede, øde. *Gunderup by* $\frac{1}{2}$ gård, kronens, Søren Mikkelsen og Niels Nesbjerg påboede, øde. Peder Thomsen 1 gård, kronens, 1 bol, udlagt gods, som Jes Christensen påboede, $\frac{1}{4}$ gård, kronens, Mikkelt Smed påboede, øde, 1 gård i Tranberg ganske øde, og folkene uddøde. De andre overlevende sidder ganske forarmede og med megen ringe sæd og kretur efter denne hårde og besværlige krigstid.

I synet over *Fåborg sogn* hedder det, at de lovligt opkrævede synsmænd havde synet følgende bosteder: 1 gård i *Slebsager*, Erik Krags (til Bramming) udlagte gods, ganske øde. I *Fåborg by* $\frac{1}{2}$ gård, Claus Pedersen fradøde, kronens, øde, 1 bol, Oluf Lund påboede, udlagt til Henrik i Vejle,¹¹ ganske øde, 1 gadehus, kronens, øde, $\frac{1}{2}$ annekspræstegård i Fåborg, ganske øde, 1 bol, biskoppens, øde, 1 gård, Peder Knudsen fradøde, er sædløs. *Vrenderup* $\frac{1}{4}$ gård, Erik Krags, øde, 1 gård ibidem, Nis Pedersen, Thomas Pedersen og Morten Christensen påboede, øde, 1 halvgård, Hans Olufsen, *Sorø kloster*, ganske øde, nok $\frac{1}{4}$ i for^{ne} gård øde, Oluf Christensen 1 bol, kirketjener, ganske øde, nok 1 liden bol til Sorø kloster, øde, 1 gadehus, Erik Krags, øde. *Debel*, $\frac{1}{2}$ gård, kronens, Hans Sørensen og Peder Nielsen, øde. Udlagt gods til *Øllufgård* $\frac{1}{2}$ gård øde, Mads Sørensen påboende, øde 1 bol, Christen Sørensen påboede, kronens, øde, 1 bol, kronens, Mads Sørensen påboede, øde, 1 gadehus, kronens, Peder Nielsen påboede, øde, 3 bol, bispens tjenere, som Jøp Degn, Jens Andersen og Niels Christensen påboede er også øde. *Agerbæk*. 1 gård, som er tjener til Øllufgård, 1 gård, kirkens tjener, 1 gård, kronens, 1 gård, som er udlagt til Øllufgård, 1 gård, som er udlagt til mester Henrik i Vejle, 2 gadehuse, kronens. Dette for^{ne} gods

er ganske øde. *Rodichbech* (*Rodebæk*) Peder Thomsen og Laust Christensen 1 gård, som var Johan Størchs tjener,¹² er øde. ½ gård, grev Rantzows¹³ er også øde, ¼ gård, kronens, er øde. Beregnet til hobe 13 gårde, ¼ gård, 10 bol, 7 huse, som er ganske øde. De andre overblevne sidder ganske forarmet og med meget ringe sæd og kretur efter den hårde og besværlige krigstid.¹⁴

Det var strenge tider for ejerne af dette øde eller forarmede gods. Da gik størsteparten af vor egn gamle danske adel under. Fru Sofie Staverskov var ingen undtagelse. Hun havde, som nævnt, måtte låne penge under krigen, og lånene krævedes nu tilbagebetalt, samtidig med, at enevældens store skatter kom. Hvor skulle hun skaffe penge fra? Kun ved at sælge af jordegodset. Og det var sunket katastrofalt i pris. Der skulle meget til for at klare det. 1664 måtte hun da afstå Øllufgård for gæld.

Selv om hun sikkert gerne havde villet hjælpe sine bønder, stod det nok ikke i hendes magt at hjælpe ret meget. Jes Kimer fik næppe den hjælp, han havde bedt om.

Også *Skast* sogn blev synet. Der var seks synsmænd fra andre sogne i herredet. Der var givet varsel for lensmanden på Porsborg i Ribe, og i hans fraværelse talte varselsmændene med fuldmægtigen Hans Bennich. Synet den 11.9.1660 meldte følgende:

I *Andrup* stod 1 ½ gård og 2 bol ganske øde, 1 gård, kaldes *Hiede* ganske øde og nedbrudt, 1 gård kaldet *Lendinggård* og bruges under Krogsgård (altså ubeboet). I *Oksvang* 2 ½ gård ganske øde, i *Brixbøl* 1 gård ganske øde, i *Skast* by 2 gårde ganske øde, i *Solberg* 1 ½ gård ganske øde, i *Saderup* 3 gårde ganske øde, og mændene hendøde, så nær som den ene gård er sået noget lidet til [dvs. kun én havde ikke fået noget sået.] i *Smørpøt* 1 gård ganske øde, 2 bol ganske øde, så at de 2 Parter mesten del af *Skast* sogn er ganske øde, og nu findes der ikke igen uden 9 »smoell« (smule?) gårde og 4 bol, som nogenledes er ved magt.«⁵

Lunde, *Knude* og *Tude* nævnes ikke, men *Hede* og *Lendinggård*, de to bol uden stednavneangivelse hører antagelig til *Lunde*. Matriklen 1688 har 35 ejendomme med over 1 td. hartkorn (gårde) og 3 under 1 td. (småbol). - At 2/3 af sognet

var øde er vistnok let overdrevet, men alligevel var tilstanden forfærdelig at tænke sig.

Hvor hårdt krigstiden gik ud over en af de Skast bymænd, hvis gård ikke blev øde, lader vi ham selv fortælle om. Han har nemlig skrevet en beretning, som er bevaret og findes i Rigsarkivet. Selv om han nok var mere vant til at styre ploven end gåsefjeren, og hans skrivelse er meget præget af vestjysk dialekt og en overdådig brug af store bogstaver, er det imponerende, at han, der vel aldrig har gået i skole, dog kunne udtrykke sig så klart og tydeligt.

Hans besætning vidner om, at han har haft en god og vel-dreven gård. Han har dog nok sat adskillige priser vel højt. I alt fald er det sjældent på denne tid at finde en bondehest til en værdi af 30 sdl. Han skriver (her tillempet nutidsbrug)¹⁶:

»Hvis skade jeg Anders Lauffuersen, Schadtz, haver
 bekommen af svensken, der de var her i landet:
 Da haver jeg udgiven udi adskillige skatter, penge til
 hofstal-skat 30 rdl.
 Noch der de plyndret på Sct. Michels dag var to år,
 der de brændte mølleren (møllen?) af, der de lå i
 Fredericht Odde, da tog de mig 6 køer fra, en stud
 og en kvie, hver god af samme krettur 10 sld. er ... 80 sdl.
 Noch samme dag et par rødblissede heste, god for . 60 sdl.
 Noch en ny vogn med al tilbehør, god for 8 sdl.
 Noch udi rede pending 159 sdl.
 En brukedel (bryggerskedel), så god som 8 sdl.
 Noch to nye senge, så god som 40 sdl.
 Noch korn og fetalje for 15 sdl.
 Noch lå der en oberst hos mig af svenskens folk ved
 navn Petkam,¹⁷ gjorde mig mere skade end for 40 rdl.
 på mit korn, og krettur.
 Noch på adskillige plynderpartier, både af de kejser-
 lige og brandenborgere og polakkerne, har mig fra-
 plyndret 6 nød, hver god af dennem for 10 sdl.,
 er 60 sdl.

<p>Noch der ind kvarter (indkvartering) var udi Schadtz af de kejserlige, en oberst ved navn Concatis folk, da lå der regimentskvartermester og en præst hos mig i 3 ½ uge med 18 heste og 10 folk, kostede mig mere end en</p>	50 sdl.
<p>Noch plyndret polakkerne 2 køer fra mig, god for ..</p>	18 sdl.
<p>Noch 2 heste, god for</p>	40 sdl.
<p>Noch 40 får, god for</p>	30 sld.
<p>Noch 5 svin, god for</p>	10 sdl.
<p>Noch sengeklæder og andre klæder for</p>	30 sdl.
<p>Noch skattede jeg til den ritmester, der lå udi Varde af de brandenburgere</p>	15 sdl.

Anders Laffuersen
med egen hånd.«

Skrivelsen er udateret, men må antages at være fra 1660. Selv om denne før krigen velstående bonde stadig havde sine bygninger i behold, må krigstiden have gjort ham til en forarmet mand.

Som bekendt var der i vort amts østlige herreder og i visse dele af Sønderjylland sogne, der var så frygtelig medtaget af krig og pest, at de var omtrent øde. De foran gengivne syn over visse dele af Skast herred viser, at selv om herredet ikke var så ødelagt, var der steder, hvor over halvdelen af ejendommene lå øde.

Nogenlunde hurtigt må de være kommet på fode igen, og dog viser matriklen ca. 1688, 30 år senere, at der endnu dengang fandtes enkelte øde gårde i de omtalte sogne. I V. Nebel sogn lå dog kun 1 bol øde. I Orre stod halvdelen af Tranberggård øde (dvs. godt 4 tdr. hartkorn) samt 1 bol i Orre by. I Fåborg by var der 2 øde bol, i Vrenderup 2 øde gårde og i Agerbæk ½ ødegård. Desuden nævner matriklien Tump mølle som »afbrudt«, men det har den måske været før krigen. Møllegården var derimod i drift. Møllen er den samme som den middelalderlige Gist mølle.

I Skast sogn stod Smørpøtgård øde og uden bygninger, Lunde havde 1 gård øde, Oksvang, der lige før krigen i april 1657 havde 2½ gård øde, havde nu alle sine 4 gårde i drift.

Fremgangen var tydelig overalt. Derimod har det nok været noget længere, før sognene nåede deres tidligere velstand.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Skast Herreds tingbog, 1660, 5.6.
2. Almishusgade var den vestlige del af nuværende Vestergade med det middelalderlige hospital, et hjem for fattige, syge og »såre« mennesker. Se Fra Ribe Amt 1971, s. 642.
3. Skast Herreds tingbog, 1660, 26.6., 18.6. J. Kinch: Ribe Bys Historie II, 1884, s. 406.
4. Skast Herreds tingbog, 1660, 26.6.
5. Sst., 1660, 25.9.
6. Aksel Lassen: Skæbneåret 1659, 1958, s. 63f., Skast Herreds tingbog, 1660, dommen afsagt 9.10.
7. Ugedagstjenere var fæstere i det sogn, hvor hovedgården lå, og de gjorde mindst 1 hovdag om ugen. Fra engang i 1500-tallet og til enevælden var adelens ugedagstjenere skattefri. - Som det ses af det følgende, kaldes Staverskøvs hovbønder uden for Nebel sogn også ugedagstjenere. Måske har de også været skattefri.
8. Blagmark, 1688: Blaamarck, nu Blåholm. Ved den tid, der tages syn, lod den ene fæster, Niels Olufsen, sin gårdspart registrere: 15 fag sals, 4 fag lohus, af laden var noget tømmer nedfalden, på vesterhuset lå noget løst tømmer. Der fandtes 1 ko. Formuen var i alt på 54 dl. 1 mark, men gælden var 77 dl. 1 mark. Heri var 3 års ubetalt landgilde til Sofie Staverskov og 2 års tienderug til præsten.
9. Aksel Lassen oplyser, at i 1659 døde i Orre sogn 94 mennesker (ca. 39%), i Øse-Næsbjerg 186 (ca. 36%).
10. Se O. Nielsen: Skadst Herred, 1862, s. 190.
11. Det må være professor i hebraisk, sognepræst, magister Henrik Eriksen Pontoppidan, † 1659.
12. Johan Størch (Styrck), forpagter af Sneumgård, kaptajn under krigen, købte gården i Agerbæk 1652. Det er ikke rigtigt, hvad jeg tidligere har ment, at han var gift med biskop Hegelunds datter.
13. Antagelig rigsgreve Christian Rantzau.
14. Skast Herreds tingbog, 1660, 4.9.
15. Sst., 1660, 11.9.
16. Rk. D N 2 16²

En instrumentist i aktion

Af H. K. Kristensen

Vi synes nok, at i gamle dage var der nogle mærkelige embedsstillinger, således instrumentistens, der havde eksisteret her til lands i alt fald i købstæderne siden engang et godt stykke tilbage i middelalderen. Denne embedsmand kaldtes også *stadsmusikant* og skulle forlyste borgerne ved deres fester med musik, f.eks. ved bryllup og barnedåb. Han spillede nok fortrinsvis på blæse- og strygeinstrumenter. For at sikre ham anstændige levevilkår havde han fået eneret på virksomheden, havde et privilegium. Også på landet havde man sådanne privilegerede instrumentister, der måtte have et stort område for at kunne eksistere. Der kunne også ske en sammenlægning af by og land til ét distrikt.

1726 fik *Ribes* nye instrumentist *Johan Friderich Krospe* kgl. konfirmation på sin bestalling. Han afløste *Garløv Kinast*, som vist var gået bagud af dansen, i alt fald var den residens, Krospe skulle tiltræde, i så elendig stand, at den ikke kunne beboes. Han fik da foreløbig 10 sdl. i huslejegodtgørelse. Allerede 1727 fik den åbenbart driftige mand sit embedsområde udvidet, idet han fik bestalling som instrumentist i hele Ribe amt.

Hans børn bortkastede det lille e af navnet, antagelig havde det længe været ubrugt i daglig tale. Krospe må have skaffet sig anseelse i den gamle embedsmandsby, ellers ville datteren *Margrethe Elisabeth* vel næppe 1758 være blevet gift med *Johan Jacob Frausing*, der havde været sagfører i byen og tilknyttet Ribe toldforvaltning, men dette år blev byfoged i Varde og tillige herredsfoged. Krospe havde en tid haft *Bartholomæus Philip Schreiber* som medhjælper, men denne avancerede 1760 til at blive instrumentist i Roskilde. Muligvis har sønnen *Jacob Krospe* da hjulpet faderen, i alt fald efterfølger han 23. april 1768 faderen i begge embeder. Ved juleoffer kunne han få 14-16 rdl. og ved omgang i byen 10 à 12 rdl. På landet

kunne det være vanskeligere at sikre sig indtægterne og vide besked med bøndernes gilder og fester. Her kunne ulovlige bønhaser lettere gå ham i næringen.

2. juli 1762 anlagde han sag mod *Niels Hansen Starbæk* i *Ovtrup*, fordi han med sin »viol« (v = f) betjente enhver og opvartede til alle bønderbryllupper, barseler etc. i *Nebel, Lydum, Lunde, Ovtrup, Henne, Lønne* og *Kvong*.

Sagen endte med, at de indgik et slags kompagniskab, nedfældet i en kontrakt mellem de to. Den er utvivlsomt gået ud på, at Starbæk skulle fortsætte sin virksomhed som spillemand mod at betale en passende afgift til Krosp.

Det er formodentlig hans søn, der optræder som tegner under navnet *J. J. Krosp*. 1803 afkopierer han udskiftningskortet over Billum sogns marskenge, der året før var blevet udskiftet.

KILDER:

Fra Ribe Amt VII s. 308. V. Horne herreds tingbog 1762 3/7.

H. K. Kristensen-prisen

Der er næppe nogen kommune, der vil afvise forpligtelsen til at løse kulturelle opgaver, omend der naturligvis altid kan være diskussion om omfanget af og formen for, hvordan disse opgaver skal løses.

Der er derfor ingen grund til at rose Ølgod kommune, fordi den har sørget for tidssvarende rammer f. eks. for sit biblioteksvæsen, lige så lidt som der er grund til det, fordi der bygges en skole eller anlægges en parkeringsplads.

Det er måden, hvorpå opgaven er løst, der retter opmærksomheden mod kommunen i denne sag.

Ølgod by og sogn har en gammel tradition for lokalhistorisk interesse. Må jeg blot som eksempler på interesserede pionerer nævne landstings- og folketingsmand J. M. Bollerup Andersen, højskolelærer Poul Bjerge, sparekassedirektør Niels Hansen Uhd, førstelærer N. H. Bloch og overlærer Holger Øllgård. Disse navne repræsenterer et hundredår, hvor en stærk, folkelig interesse blev vakt for sognets liv både i nutid og fortid. Holger Øllgårds virke gav sig konkret udslag i oprettelsen af Ølgod museum, og senere er et Lokalhistorisk Arkiv vokset op i tilknytning til museet.

Med lov om kulturhistoriske museer har staten pålagt kommunerne visse pligter i forhold til disses indretning og drift. Derimod frister de lokalhistoriske arkiver en vanskeligere tilværelse, båret oppe af lyst og interesse hos dem, der arbejder med dem, ofte i private lokaler eller i et par rum der er blevet til overs i en offentlig institution.

Ved Kulturhusets indretning har man ved at kombinere bibliotek, dagcenter, mødelokaler, der repræsenterer almene kulturelle initiativer, med museum og arkiv, placeret det lokalhistoriske arbejde i en sammenhæng, der rummer store muligheder for et positivt samarbejde med de øvrige kulturfaktorer og for at blive et led i en hverdag, der kan nedbryde skranken mellem finkultur og folkekultur.

Foto: Jens Anker Tvedebrink, Varde.

Fordi man har søgt denne spændende kombination, fordi man har givet det lokalhistoriske arbejde disse rammer - og fordi man derved har vedligeholdt den stærke tradition for denne del af historien, har bestyrelsen for Historisk Samfund tildelt Ølgod kommune den lokalhistoriske pris: H. K. Kristensen-prisen.

Ved tildelingen af den lokalhistoriske pris til Ølgod kommune var bestyrelsen enig om, at den af principielle grunde ikke ville give kommunen det medfølgende pengebeløb, men i stedet overdrage dette til en person, der ved sin indsats havde bidraget til, at der var et indhold i de rammer, som var skabt med Kulturhuset.

Kristian Haahr har først og fremmest skabt Tistrup-Hodde arkivet, som er en administrativ del af Ølgod museum.

Men Haahrs arbejde har rakt langt videre: sognefilm, gårdhistorie, skribentvirksomhed og slægtshistorie. Mange har hos ham henter hjælp i slægtshistoriske problemer, men størst er hans indsats på dette område videreførelsen af bogen om slæg-

ten Haahr, der i 1979 blev nyudgivet i revideret og stærkt forøget udgave.

Kr. Haahrs flittige indsamlingsarbejde og hyppige besøg på Landsarkivet i Viborg har fået arkivets samlinger til at vokse i omfang, og det lokalhistoriske arkiv i Ølgod kan bl.a. takke ham for en stor del af det landsarkiv-materiale, der her findes i afskrift.

For denne betydelige indsats for arkivvæsenet i Ølgod kommune vil vi gerne yde vor anerkendelse ved at give æresprisens pengebeløb på 2.000 kr. til Kristian Haahr.

Mindeord

Snedkermester Niels Thomsen, Esbjerg

Det nye år var kun få dage gammelt, da snedkermester *Niels Thomsen* døde efter nogle ugers alvorlig sygdom. Med ham mistede det lokalhistoriske arbejde i Ribe amt og især museumsarbejdet en trofast støtte.

Niels Thomsen var født i 1906 i Elling sogn i Vendsyssel, men kom tidligt til Esbjerg. Her lærte han sit fag og overtog senere et gammelt Esbjergfirma, som han førte videre med de gode håndværkertraditioner i behold, samtidig med at han udvidede og udviklede det til en moderne virksomhed.

Historisk interesse havde han fra sin ungdom, og efterhånden blev arkæologien hans særlige område. Han var utrættelig i arbejdet for at få bekræftet, at Esbjergegnen var en rig arkæologisk arbejdsmark, og gennem et utal af gravninger leverede han selv beviset, godt hjulpet af den kreds af amatører der udklækkedes i hans studiekredse. De fredede bopladser i Sjeborg og Marbæk står som monumenter for denne indsats.

For Esbjerg og omegns museumsforening var han formand til sin død, og i de næsten 30 år der gik før Esbjerg museum fik en faguddannet leder var Niels Thomsen og museet næsten identiske.

For Esbjergs særpræg som by havde han tidligt blik, og forfatteren til disse linier har set Thomsen bogstaveligt talt slæbe rigsantikvar Glob rundt på Torvet og udpege bygnings-elementer for ham. Mange trak på smilebåndet, da Thomsen foreslog at oprette en Forening til Bevarelse af Gamle Huse i Esbjerg. I dag har publikationen »Historiske Huse« og institutionen Esbjerg byfond givet ham ret.

Også landbygninger var han stærkt interesseret i - Peder Holdensen-gårdene - og derfra videre til de jævne bøndergårde på egnen. Allerede nu er en række af Holdensen-gårdene fredet.

Til disse vidtspændende interesser kom en omfattende skribentvirksomhed i Kuml, Skalk og i vor årbog, hvor hans navn findes på forfatterlisten så sent som i fjor.

Foruden sin formandspost i museet sad Thomsen i Byhistorisk Arkivs bestyrelse (senere kontaktudvalg), i en årrække i bestyrelsen for Jysk Arkæologisk Selskab, og i en tiårs periode var han i bestyrelsen for Historisk Samfund.

Niels Thomsen var amatørarkæolog, men nævnt med respekt i fagfolks kreds, og han har bedre end nogen vist, hvordan fagmand og amatør kan forenes i frugtbart samarbejde.

Hans navn er først og fremmest knyttet til Esbjerg museum, men også i vor forening vil han blive mindet med taknemmelighed.

Verner Bruhn.

Anmeldelser

»OKSBØLLEJREN GENNEM 50 ÅR«

*Udgivet af kommandantskabet i Oksbøl. Grærup Havvej 2, 6840 Oksbøl.
1979, 104 s., ill. Pris 25,00.*

I en lille rigt illustreret bog, udgivet af Kommandantskabet i Oksbøllejren, fortæller en række tjenstgørende og hjemsendt personel og borgere fra Oksbøl om lejrens omskiftelige historie.

De mange forfattere har et personligt kendskab til den periode, de beskriver, og det gør bogen afvekslende og nærværende.

Fra den første periode fra 1929 til 1940, hvor opbygningen af lejren fandt sted, får man et indtryk af, hvordan den danske soldateruddannelse trods primitive ydre forhold og økonomisk beskedne rammer udnytter skydeter-rænets muligheder for en god feltmæssig uddannelse. De tekniske beskrivelser af datidens skydemetoder er begrænset til et nødvendigt minimum, så der er blevet plads til at berette om livet i lejren og lejrens forhold til områdets befolkning, som tog vel imod soldaterne.

Besættelsestiden fra 1940 til 1945 er kun kort beskrevet. Der gives en række oplysninger om lejrens udbygning til uddannelseslejr for 13.000 tyske soldater og om befæstningen af området med bunkers, pansergrave og kanonstillinger. Hvordan livet formede sig i den første del af besættelsestiden, hvor der var såvel dansk som tysk militær i lejren, og hvordan forholdet var mellem befolkningen og det tyske militær, da lejren blev uddannelses- og træningslejr, er der ikke fortalt om. Det havde været af lokalhistorisk værdi, hvis dette afsnit af lejrens historie havde været mere udførligt omtalt.

Til gengæld er der en meget fin beskrivelse af lejren som flygtningelejr for 36.000 tyske flygtninge, der gennem 3 år boede i lejren. I andre afsnit af bogen omtales Nordlejrens brug som militærnægterlejr og lejrens videre udbygning i tiden 1945 til 1979, hvor den voksende aktivitet i området også kom til at omfatte Hærens Kampscoles uddannelsesvirksomhed.

Man forbigår ikke, at de store ekspropriationer i 1966/67 skabte mange problemer, og den intensive brug af området slider hårdt på naturen, men det understreges, at man fra militærets side gør sig mange anstrengelser for, at brugen af området ikke sætter sig varige spor og sker under hensyntagen til, at naturområdet også skal være til rådighed som rekreativt område for mange mennesker.

Bogen er læseværdig og kan anbefales.

Palle Schmidt.

*Thade Petersen: (f) RØMØ. Historisk Samfund for Sønderjylland, 1979.
280 s. ill. indb. 120 kr.*

Thade Petersen, mangeårig præst ved frimenigheden i Haderslev og kendt for sin indsats i det nationale arbejde, skrev på sine ældre dage denne bog om sin fødeø Rømø. Han indleverede o. 1938 sit manuskript til Det kgl. geografiske Selskab, der stillede i udsigt at ville udgive bogen. Det løfte blev, vel også p.g.a. krigsårenes vanskeligheder, ikke indfriet, og endelig i 1977 måtte selskabet meddele, at manuskriptet med tilhørende billedmateriale ikke kunne findes. Heldigvis havde en datter af forfatteren en kopi af manuskriptet, som i 1975 indleveredes til landsarkivet i Åbenrå.

Bogen er ikke en Rømø-historie i egentlig forstand. Der gøres udførligt rede for øens naturforhold, økonomiske forhold og næringsveje. Befolkningens og dagliglivets vilkår fremstilles udførligt og er, byggede på forfatterens selvsyn, nok det bedste i bogen. Kirke- og skoleforhold omtales, og nationale forhold, »et ikke helt lyst punkt i Rømos historie« er tildelt tre sider sidst i bogen.

Thade Petersens Rømø er noget andet end øen i dag. Hans bog vidner om grundige studier, men selv om tiden og udviklingen er løbet fra et og andet i hans fremstilling, er bogen et vægtigt bidrag til Rømos historie og værd at læse.

Vald Andersen.

Asgert Nyholm:

SLESVIGSKE GEJSTLIGE OG SLESVIG-HOLSTEINISMEN INDTIL 1850.
Historisk Samfund for Sønderjylland 1980. 533 s. ill. indb.

Historieskrivningen om treårskrigen 1848-50 og den forudgående nationalpolitiske udvikling har kun i mindre grad omfattet kirkelige forhold. 1811 udsendte Frederik VI et reskript, hvorefter teologiske kandidater fra Københavns universitet fik samme adgang til embeder i hertugdømmerne som teologer fra Kiels universitet, ligesom disse havde tilsvarende mulighed for at få embeder i kongeriget. Dette reskript mødte modstand især blandt præsterne i Slesvig stift, hovedsagelig tysk uddannede, som mente at have en bedre teologisk uddannelse end de dansk uddannede, der hævdedes at savne kendskab til slesvigske forhold. Denne kritiske holdning hos præsterne førte til en slesvig-holstensk politisk stillingtagen. 1840 krævedes ligestillings-reskriptet ophævet, og 1844 sendte 42 præster i Tønder, Haderslev og Flensborg amter en adresse til stænderforsamlingen med krav om, at ansøgere til præsteembeder i disse amter skulle have eksamen fra Kiel. Lignende krav gjordes gældende ved læreransættelser. Gejstligheden havde eller tillagdes en betydelig politisk påvirkning af beboerne i deres sogne, og heraf fulgte efter krigsudbruddet 1848, at mange præster af slesvig-holstensk observans blev afskediget. Bogen bringer mange udførlige præstebiografier, alle karakteriseret ved en skarp, ofte stejl holdning til den politiske udvikling. Som eksempel kan nævnes striden om kirkebønnen. De slesvigske præster ville ikke bede for »kongen og hele hans hus«, men brugte i stedet »fyrsten . . .«, hvormed der var tænkt på hertugen. Denne form for kirkebøn var indført af den provisoriske regering, men blev forbudt 13. maj 1848. Striden om kirkebønnen førte til afskedigelse af otte præster, der ikke ville bede for kongen. Andre fik afsked for modstand mod sprogreskripterne, og ikke så få valgte at flygte sydpå. Ca. 100 slesvigske præster mistede deres embeder under og efter krigen. Kun enkelte fik pension. Adskillige kunne efter 1864 vende tilbage til landsdelen, da det blev de danske præsters tur til at fortrække.

Bogen lægger selvsagt stor vægt på at fremdrage personskildringen, ledsaget af en række sjældent sete præsteportrætter. Fremstillingen af det store materiale, er præget af grundighed og klarhed. En bog i videnskabelig klasse.

Vald Andersen.

JYSK ORDBOG. *Institut for jysk sprog- og kulturforskning, under ledelse af Peter Skautrup. Universitetsforlaget i Århus 1979.*

Dette hæfte 4 af bind 1 omfatter artiklerne *almindelig-ankel*, der med alle ord og deres sideordnede betydning drejer sig om ca. 400 forklaringer. I mange tilfælde placeres ordene lokalt ved citater i lydskrift, ledsaget af instruktive Jyllandskort. Det er naturligt at sammenligne Jysk Ordbog med H. F. Feilbergs: *Bidrag til en Ordbog over det jyske Almuesmål, 1886-1893*. I dette værk er der ca. 160 artikler mellem ordene *almindelig-ankel*.

En nærmere analyse og sammenligning mellem de to jyske ordbøger må være forbeholdt den filologiske sagskundskab. Kun bør der erindres om, at værkerne har et forskelligt udgangspunkt, henholdsvis en landsbypræsts studerekammer og et universitets-institut. Men intentionen er den samme, at bevare de jyske dialekter fra den udviskning, som ikke blot truer, men i stort omfang har fundet sted.

Vald. Andersen.

SØNDERJYLLAND. *Historisk Billedbog 1864-1920. Historisk Samfund for Sønderjylland 1979. 217 s. indb.*

Dette bind, dækkende 1864-1920, udfylder rækken af Sønderjyske Billedbøger I-III. Første bind udkom i 1964 og omhandlede landsdelens historie indtil 1864. Et tredje bind om Nordslesvig udsendtes 1970 i 50-året for genforeningen, omfattende tiden 1920-70.

I dette bind II har fhv. museumsdirektør Jørgen Paulsen stået for billedvalget, og fhv. rektor A. Feilberg Jørgensen har skrevet de ledsagende tekster. Bogen vil - som sine forgængere - for interesserede, der søger et overblik over den udviklede Sønderjyllands historie, være et let tilgængeligt hjælpemiddel. Tekst og billeder kunne næppe være bedre valgt og fortæller meget, ligesom bogens ydre står mål dermed.

Vald. Andersen.

P. Helt Haahr: SLÆGTEN HAAHR. 2. udgave, privattryk 1979.

»Slægten Haahr« udkom første gang i 1944, forfattet af P. H. Haahr, der fra 1903 til 1943 var førstelærer i Tistrup - i slægtens gamle »kerneområde«.

Bogen er en efterslægtstavle over efterkommere efter det 13. og 14. barn af provst Ude Haahr, sognepræst i Ølgod-Strellev 1728-1789.

I 1978, ved det seneste af de slægtsstævner, som bogen affødte, blev det besluttet at genudgive »Slægten Haahr« med den oprindelige tekst stort set uændret, og at føre efterslægten op til 1978, med så mange oplysninger som muligt (f.eks. uddannelse og erhverv) om de enkelte medlemmer - oplysninger som jo selvfølgelig gør bogen langt mere værdifuld end en ren opremsning af navne. P. H. Haahrs søn, lokalhistorikeren Kristian Haahr, Tistrup, der i en del år har udgivet en »slægtsavis«, påtog sig det store arbejde at ajourføre slægten - et arbejde som således allerede nu er fuldført. Omtrent halvdelen af bogen udgøres altså af førsteudgavens tekst, hvori er indflettet de nyere

oplysninger om slægtens medlemmer. En del af de ældre persondata er ajourført, men i øvrigt er der ikke ændret i den oprindelige tekst.

For den, der ikke kender førsteudgaven, kan det en del steder virke noget forvirrende, at det ikke umiddelbart fremgår af bogen, hvad der er den oprindelige tekst, og hvad der er senere tilføjelser - tekstens »nu« kan altså både være 1944 og 1979, ligesom »jeg« både kan være P. H. Haahr og Kr. Haahr.

Efterslægtstavler er vanskelige at opstille overskueligt, ikke mindst når man som her vælger det klassiske system at gøre ældste barns hele efterslægt færdig først, derefter næstældste barn i en søskendeflok osv. Det er da heller ikke lykkedes at undgå en del inkonsekvens i opstillingssystemet, men trods det uoverskuelige må man dog som slægtsmedlem først og fremmest glæde sig over det mylder af slægtninge, som det er lykkedes Kristian Haahr at få med.

Bogen henvender sig naturligvis netop især til slægtens medlemmer. Den havde dog i sin tid også det praktiske formål at redegøre for, hvem der havde ret til legatet »Helt og Pelts 11 senge i Vartov«. Men P. H. Haahr havde et videre historisk/pædagogisk sigte med bogen, som derfor ud over et afsnit om Vartov og legatet rummer en værdifuld biografi af provst Ude Haahr og et forsøg på en kulturhistorisk skildring af egnen i hans tid. Vigtigst er dog i mine øjne et afsnit med fyldige uddrag af en regnskabsbog ført 1832-1857 af P. Helt Haahr, der var gårdmand, musiker og som aftægtsmand også smed på Lille Bjerregård i Ølgod sogn. Her bringes regnskabet for hustruens jydepotteproduktion i et par år, oplysninger om gårdens drift, fortegnelse over bøger lånt i Ølgod sognebibliotek - en fortegnelse der ud over Dansk Folkekalender også rummer Ingemanns historiske romaner, Naturhistorisk læsebog, Ove Malling: Store og gode Handlinger . . . , med mere. Endelig bringes minsandten også fra P. H. Haahrs nodebøger en vals komponeret af ham selv. Her er tale om et righoldigt stof, der nok kunne fortjene en egentlig udgivelse.

Herudover kan bogen faktisk, helt i P. H. Haahrs ånd, læses som et eksempel i det små på den udvikling, der i det store prægede hele landet: gennem de mange navne følges slægten fra 1800-tallets første del som gårdmænd, husmænd og håndværkere på Ølgodeggen, gennem udvandringer dels til USA, dels ind til byerne og senere over i nutidens forskelligartede serviceerhverv.

Herved, men især i kraft af de kulturhistoriske afsnit, har bogen interesse også ud over slægten selv.

Dorte Haahr Carlsen.

H. K. Kristensen m. flere forfattere:

JANDERUP OG BILLUM SOGNE, *bind I,*

udgivet i 1979 af et udvalg. Ekspedition Janderup Lokalkarkiv.

Det er først og fremmest H. K. Kristensen, der præger denne store bog på 340 sider, som er første bind af det samlede værk på to bind. Man undres over, at denne mand stadig er i stand til at give sig i lag med et så stort arbejde. Han har skrevet hele hoveddelen af bogen - sognenes egentlige historie - mens afsnittet om foreninger og institutioner er skrevet af ret mange forskellige personer med tilknytning til området.

De to sogne, som bogen omhandler, har siden 1630 været ét pastorat med fælles præst, og de udgjorde én sognekommune indtil kommunesammenlægningen i 1970, da de begge blev lagt under Varde storkommune. Denne fælles administration - både gejstlig og verdslig - knyttede sognene tæt sammen. Men det var ikke blot i forvaltningen, at de to sogne delte kår. Også erhvervsgeografisk var forholdene nogenlunde ens i begge sogne. De ligger begge ved Varde å, og de bedste af engarealerne nord for dette vandløb ligger inden for grænserne af de to sogne. Besiddelsen af disse gode græsgange medførte en vis velstand, der gjorde de to sogne til de rigeste i Vester Horne herred. Åens nærhed gav yderligere mulighed for fiskeri, og gennem sejladsen på åen kom beboerne i forbindelse med fremmede mennesker og egne. Til trods for, at de to sogne således var knyttet stærkt til hinanden, var der alligevel forskel på beboernes livsstil. Billumfolkene havde ord for at være mere livlige og initiativrige end Janderupfolkene, der var træge og konservative. Dette forhold er måske beskrevet allerbedst i den folkelige remse: »Æ Ål bøvlere, æ Billum vrøvlere o æ Janderup snøvlere«!

Den, der beskæftiger sig med de to sognes historie, har på forhånd den fordel, at områdets kirkebog rækker usædvanlig langt tilbage i tiden, nemlig helt til 1638. Netop fra de første dele af kirkebogen har H. K. Kristensen henter materiale til sit afsnit om forholdene under svenskekrigene i 1600-tallet - dramatisk stof, som ikke kunne skaffes, hvis kirkebogen fra den tid manglede.

I afsnittet om hekseforfølgelse beretter H. K. Kristensen om heksen Kirsten Pallesdatter. Oplysningerne om hende har han fra 1600-tallets retsprotokoller, der endnu findes, og hvori sagen mod denne »heks« er indført i enkeltheder og beskrevet på en sådan måde, at den stakkels kvindes skæbne kan følges, som den udvikler sig, hen mod bålet, og således at man fornemmer datidens livsform og atmosfære meget nærværende. Men her er H. K. Kristensen også på hjemmebane. Hans artikler om hekseprocesserne fra Vardeegnen i disse årbøger 1929-32 hører nok til hans bedste arbejder.

Blandt H. K. Kristensens bidrag til bogen findes gengivet en vide (vedtægt) for Havremarsken til Strudvad, Bandsbjerg og Janderup præstegård. H. K. Kristensen har selv fundet dette dokument under sine studier til bogen. Viden giver gode oplysninger om detaljer ved landbruget på dette tidlige tidspunkt. Interessant er også H. K. Kristensens afsnit om soldatervæsen, der viser, at adskillige officerer - fra kaptajner til sergenter - af landhæren opholdt sig i sognene, vel især i Hyllerslev, i 1600- og 1700-tallet.

Af de øvrige forfattere er der grund til at fremhæve Svend Holms afsnit om den forhistoriske tid. Svend Holm er selv en habil arkæolog, og han ved, hvad han skriver om. Endvidere er der grund til at nævne Chr. Simonsens og Gerda Scherfig-Jensens bidrag.

Bogen er sat godt op og forsynet med mange billeder. Der er ikke meget at kritisere ved den, men dog vil jeg mene, at der er for mange almindelige og lidt monotone oplysninger i afsnittet om foreningerne, et afsnit, der fylder forholdsvis meget i bogen. Til gengæld vil jeg mene, at der er for få oplysninger om de ældre lærere og skoleholdere, f. eks. om Morten Eskesen og hans

samtidige, Knud Jakobsen, samt Thiel, der var fra Svansen i Sydslesvig og døde hos gårdmand Anders Johnsen i Hyllerslev kun 31 år gammel! Endvidere savner jeg - der selv var medlem af redaktionsudvalget - noter og henvisninger, især til de arkivalier, H. K. har hentet sin viden fra. Det er besluttet, at et sæt noter skal udarbejdes og anbringes i Janderup lokalarkiv.

Bind 2 skal indeholde oplysninger om sognenes gårdhistorie, sogneforvaltningen, fattigvæsenet, møllerne, stationsbyerne m.m. Bindet er planlagt til udgivelse i løbet af 1980.

Knud Jensen.

Valdemar Andersen: KONGEÅ-EGNEN. Kultur og miljø. 1600-1800.

Herning 1979. Udgivet med støtte fra Vejen, Brørup og Holsted kommuner, Sparekassen Sydjylland, Vejen, Banken for Vejen og omegn, samt A/S Phoenix, Vejen.

Kongeåen har gennem tiderne dannet skel mellem Kongeriget og Sønderjylland, og alene dens navn fremkalder talrige minder fra vort lands historie for enhver dansker.

Valdemar Andersen er gået tæt på dette ålandskabs naturgivne forhold, og i små glimt vises det, hvorledes vandløbet har medvirket til at forme befolkningens livsmønstre.

Vandet har givet kraft til møllerne, åens karakter af grænse har givet næring til toldere - og smuglere, og egnens beliggenhed nær ved det store Europas krigsskuepladser har mere end én gang givet dets beboere besøg af de fire ubudne gæster: krigen, sulten, pesten og døden. Men her som andetsteds har befolkningen levet det daglige liv i datidens stænderdelte samfund og haft sin del af dets problemer - stridigheder mellem bønder og godsejere, rømninger, voldshandlinger osv., men også af dets glæder - god høst, godt ægteskab, gode gilder.

Det er en smukt udstyret og stemningsfuld bog, Valdemar Andersen har skrevet om denne fascinerende egn i et par århundreder af dens urolige historie.

Kirsten Agerbæk.

Et udvalg af historisk litteratur om Ribe amt

For fremtiden vil Fra Ribe Amt hvert år bringe en liste over bøger og tidsskrift-artikler vedrørende Ribe amt. Listen vil afløse de tidligere anmeldelser, hvoraf de sidste bringes i år.

Oversigten er udarbejdet i samarbejde med Centralbiblioteket i Esbjerg. Avisartikler og årsskrifter fra skoler og andre institutioner er ikke medtaget.

Redaktionen vil være taknemmelig for henvisninger i årets løb, der kan bidrage til at gøre listen så fuldstændig som mulig.

02.91 Arkivvæsen

Helk, Vello: *Rigsarkivets nyere registreringer over privatarkiver*. Personalhistorisk Tidsskrift 1980, 1. halvbind, s. 111-15. Heri bl.a. arkiver for Oluf Nielsen, Nutzhorn, Rosenørn, J. P. Sundbo.

05.2 Tidsskrifter og årbøger

Fra Ribe Amt, bd. XXI, 2 1979. Udgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt. 230 s., ill.

Mark og Montre. Fra sydvestjyske museer, 15. årgang 1979. Redigeret af Aino Kann Rasmussen og Bodil Busk Laursen. 78 s., ill.

Ribe Stiftsbog 1980, udgivet af Ribe stift. Redaktion: Frede Bøss. 78 s., ill.

Vestjyder fortæller, bd. XV. Udgivet af Lions forlag Varde, 1979. 111 s., ill.

06.6 Museer

Faber, Ole: *Oplæg til kulturhistorisk egnsmuseum for Holsted-Brørup-Vejen-områder*. Udarbejdet sammen med P. la Cour Dragsbo. Vejen 1979, 38 s., ill.

Museer og kunst i Vestjylland. Udgivet af Amtsmuseumsrådene i Ribe og Ringkøbing amter samt Vestjysk Turistkreds. Herning 1978, 16 s., ill.

Museerne i Ribe amt. Udgivet af Ribe Amts Museumsråd. Esbjerg 1978, 45 s.

27.67 Kirkehistorie

Danmarks kirker. Ribe amt, 1. bind. Ribe domkirke. Ved Elna Møller. København 1979, 144 s., ill.

Møller, Elna: *Stenkisterne i domkirken (Ribe)*. Ribe Stiftsbog 1980, s. 32-37, ill.

Ribe Stiftsbog 1980, udgivet af Ribe stift. Redaktion: Frede Bøss, 78 s., ill.

33.11 Arbejdsmarkedsforhold

Ribe amtskommune: *Amtskommunale beskæftigelsesfremmende foranstaltninger 1978*. Ribe Amtsråd 1978, 24 s.

33.86 Toldvæsen

Kristensen, H. K.: *Fra konsumtionen i Varde*. Fra Ribe Amt 1979, s. 409-22, ill.

34.7 Retspleje

Schlanbusch, Henning: *Politifuldmægtig i Varde*. Fra Ribe Amt 1979, s. 235-51, ill.

35.52 Kaserner

Oksbøllejren gennem 50 år. Udarbejdet af et udvalg. Oksbøl 1979, 103 s., ill. + 4 kortbilag.

Koefoed, J. C. S.: *Varde garnison 1953-1978*. Varde 1978, 78 s., ill.

37.414 Højskoler

Bruhn, Verner: *Der ligger et hus*. Esahøj og Esabio gennem 25 år. Udgivet af Esbjerg Højskole 1978, 40 s., ill.

37.5 Skolehistorie

Skov, Friis Legardt: *Erindringer fra Vejen realskole. Fra Ribe Amt* 1979, s. 392-408, ill.

Valdemarskolen 1953-1978. Ribe 1978, 56 s., ill.

Grådybskolen 1954-1979, udgivet af Esbjerg skolevæsen 1979, 32 s., ill. Særnummer af Hjem og Skole, august 1979.

39.45 Fiskerliv

Sørensen, Claus: *Pioneren, erindringer 1950-76.* Esbjerg 1979, 139 s., ill. Bind 5 af Claus Sørensens erindringer.

46.4 Lokalhistorie Ribe amt eller dele heraf:

Andersen, Valdemar: *Kongeåegnen, kultur og miljø 1600-1800.* Herning 1979, 196 s., ill.

Bruhn, Verner: *Plint og talerstol.* Træk af gymnastik- og ungdomsforeningernes historie i Ribe amt. Udgivet af RAGU. Agerbæk 1979, 184 s., ill.

Faber, Ole: *Oplæg til kulturhistorisk egnsmuseum for Holsted-Brørup-Vejen-området.* Udarbejdet sammen med P. la Cour Dragsbo. Vejen 1979, 38 s., ill.

Friisberg, Claus: *Byer og byerhverv i Ribe amt 1864-1914.* Fra Ribe Amt 1979, s. 282-310, ill.

Jensen, Carl P.: *Som jeg husker det.* Beretning om modstandsbevægelsen i en vestjysk egn. Nymindegab 1978 (?), 80 s., ill.

Kristensen, H. K.: *Torstenssonskrigene 1643-45 og kongetienden af Seem, Vilslev, Hunderup og andre sogne i Riberhus len.* Fra Ribe Amt 1979, s. 423-28.

Museer og kunst i Vestjylland. Udgivet af Amtsmuseumsrådene i Ribe og Ringkøbing amter samt Vestjysk Turistkreds. Herning 1978, 16 s., ill.

Petersen, Aksel: *Mit livs foreteelser.* Hvidovre 1980. 2 hæfter, 125 s., ill. Side 14-35 omhandler forfatterens tid i Vestjylland.

Enkelte lokaliteter**Billum**

Janderup og Billum sogne I. Red. af et udvalg ved H. K. Kristensen. Janderup 1979, 342 s., ill.

Esbjerg

Bruhn, Verner: *Der ligger et hus.* Esahøj og Esabio gennem 25 år. Esbjerg højskole 1978, 40 s., ill.

Grådybskolen 1954-1979. Udgivet af Esbjerg skolevæsen 1979, 32 s., ill. Særnummer af Hjem og Skole, august 1979.

Historiske huse i Esbjerg. Udarbejdet af stadsarkitektens byplanafdeling i samarbejde med Nationalmuseets 2. afdeling. Esbjerg 1979, 222 s., ill.

Hjorth Rasmussen, Alan: *Søkort at forstå, skib at føre.* Esbjerg skipper-skole 1904-1979. Esbjerg 1979, 112 s., ill.

Holstein, Ulrich: *Esbjerg, et tyngdepunkt i det tyske vestkystforsvar 1940-45.* Nærum 1979. 95 blade, 99 tavler.

Håkonson, Chr.: *Erindringer* (Esbjerg i 1880'erne og 90'erne) ved Niels Thomsen. Fra Ribe amt 1979, s. 326-56, ill.

Sørensen, Claus: *Pioneren, erindringer 1950-76.* Esbjerg 1979, 139 s., ill. Bind 5 af Claus Sørensens erindringer.

Fanø

Berg-Jensen, O.: *Bedstefars billedbog, bd. 2.* Billeder og postkort fra Fanø, Udg. af Fanø Bogtrykkeri ApS 1979, 120 s., ill. Bind 1 udkommet i 1978.

Grindsted

Rasmussen, Lars: *Vandelgrisen. Vejle-Vandel-Grindsted jernbane*. Vejle 1978, 103 s., ill.

Grærup

Torp Pedersen, E.: *Grærup Langsø, en perle i den vestjyske naturpark*. Jelling 1978, 44 s., ill.

Guldager

Eriksen, Palle: *Nygårdhøjfeltet*. Mark og Montre 1979, s. 5-26, ill.

Hjerting

Kristensen H. K.: *En Hjerting-tolder og hans virksomhed i sidste del af 1700-tallet*. Zise 1979, 1, s. 3-24, ill.

Janderup

Janderup og Billum sogne I. Red. af et udvalg ved H. K. Kristensen. Janderup 1979, 342 s., ill.

Oksbøl

Nørgaard, Gert Ravn: *Stamtavle og efterslægtstavle for Peder Lundsgaard Damgaard og hustru Petrine Pedersen Gade*. Slagelse 1978, 82 s., ill.

Oksbøllejren gennem 50 år. Udarbejdet af et udvalg. Oksbøl 1979, 103 s., ill. og 4 kortbilag.

Ribe

Bencard, Mogens: *En middelalderlig pottemager fra Ribe*. Folk og Forskning nr. 2-3 1979, s. 38-50, ill.

Bencard, Mogens: *Ribe i tusind år*. Esbjerg 1978, 71 s., ill.

Bencard, Mogens: *Sønderport i Ribe*. Mark og Montre 1979, s. 40-51, ill.

Bencard, Mogens: *Wikingzeitliches Handwerk in Ribe*. Acta Archaeologica, vol. 49, 1978. København 1979, s. 113-38, ill.

Danmarks kirker. Ribe amt, 1. bd. Ribe domkirke. Ved Elna Møller. København 1979, 144 s., ill.

Lange, Johan: *Havebrug i Ribe indtil ca. 1800*. Meddelelser fra Havebrugs-historisk Selskab, nr. 9, 1979. 44 s., ill. Særtryk hos Bentzons boghandel i Ribe.

Møller, Elna: *Stenkisterne i domkirken*. Ribe Stiftsbog 1980, s. 32-37, ill.

Nørnberg, Per og Nielsen, Ingrid: *Paypyt i Ribe*. Mark og Montre 1979, s. 52-63, ill.

Portmann, Charlotte: *Et broderet billede fra Ribe*. Mark og Montre 1979, s. 74-75.

Ribe bys jordebog. Udgivet ved Ingrid Nielsen. Sydjysk Universitetsforlag Esbjerg 1979, 111 s., ill. + kort.

Ribe domkirke ca. 1130-1904. Festnummer af Ribe Stiftstidende nr. 182, 94. årg. i anledning af domkirkens genindvielse 7. august 1904. Genoptryk af Sparekassen Sydjylland 1979. 12 s., ill.

Riis, Jacob A.: *Min gamle by*. Oversat af Søren Mulvad. Esbjerg 1979, 80 s., ill.

Schiørring, Ole: *Tinstøbeforme fra 1600-årenes Ribe*. Mark og Montre 1979, s. 64-73, ill.

Valdemarskolen 1953-1978. Ribe 1978, 56 s., ill.

Skallingen

Hansen, Søren Manøe: *Om bjærgningsretten til Skallingen*. Fra Ribe Amt 1979, s. 311-25, ill.

Varde

Koefoed, J. C. S.: *Varde garnison 1953-1978*. Varde 1978, 78 s., ill.

Kristensen, H. K.: *Fra konsumtionen i Varde*. Fra Ribe Amt 1979, s. 409-22, ill.

Schlanbusch, Henning: *Politifuldmægtig i Varde*. Fra Ribe Amt 1979, s. 235-51, ill.

Vejen

Skov, Friis Legardt: *Erindringer fra Vejen realskole*. Fra Ribe Amt 1979, s. 392-408, ill.

Vejen Gymnastikforening 1929-1979. Vejen 1979, 26 s., ill.

Vorbasse

Hvass, Steen: *Fem års udgravninger i Vorbasse*. Mark og Montre 1979, s. 27-39, ill.

Hvass, Steen: *Jernalderlandsbyerne ved Vorbasse*. Fra Ribe Amt 1979, s. 357-91, ill.

55.9 Havundersøgelser

Kviksølvundersøgelser i Grindsted-Varde å-systemet. Arbejdsrapport fra Skallinglaboratoriet. Ribe amtsråd 1977-78, 5 bind.

56.15 Naturområder

Torp Pedersen, E.: *Grærup Langsø, en perle i den vestjyske naturpark*. Jelling 1978, 44 s., ill.

62.65 Militærvæsen

Holstein, Ulrich: *Esbjerg, et tyngdepunkt i det tyske vestkystforsvar 1940-45*. Nærum 1979, 95 blade, 99 tavler.

63.09 Landbrugshistorie

Carlsen, Dorthe Haahr: *Da andelsbevægelsen kom*. Fra Ribe Amt 1979, s. 252-81, ill.

Vestjysk landbrug, et indlæg i planlægningsdebatten. Ribe amts Husmandsforeninger og Landboforeninger 1978, 12 s., ill.

63.509 Havebrug

Lange, Johan: *Havebrug i Ribe indtil ca. 1800*. Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab nr. 9, 1979. 44 s., ill. Særtryk hos Bentzons boghandel Ribe.

63.9 Fiskeri

Hjorth Rasmussen, Alan: *Søkort at forstå, skib at føre*. Esbjerg Skipper-skole 1904-1979. Esbjerg 1979, 112 s., ill.

64.6 Håndarbejde

Ploug, Marianne: *Mere om nattrøjer*. Mark og Montre 1979, s. 76-78, ill.

Portmann, Charlotte: *Et broderet billede fra Ribe*. Mark og Montre 1979, s. 74-75.

65.8 Vejtrafik

Kollektivtrafikkens fremtid i Ribe amt. Rapport fra Sydjysk Universitetscenter, bd. 1-13, Esbjerg 1976-78.

Ribe amtskommune: *Oplæg til regionalt rutener*. Ribe amtsråd 1979, 83 s., ill. + 2 kort.

65.84 Jernbaner

Rasmussen, Lars: *Vandelgrisen. Vejle-Vandel-Grindsted jernbane*. Vejle 1978, 103 s., ill.

68.09 Håndværk

Schiørring, Ole: *Tinstøbeforme fra 1600-årenes Ribe*. Mark og Montre 1979, s. 64-73, ill.

65.98 Redningsvæsen

Hansen, Søren Manøe: *Om bjærgningsretten til Skallingen*. Fra Ribe Amt 1979, s. 311-25, ill.

71.10 Arkitektur

Bencard, Mogens: *Et middelalderligt bebyggelsesmønster*. Arkitekturstudier tilegnede Hans Henrik Engqvist. København 1979, s. 35-45, ill.

71.64 Gamle huse

Historiske huse i Esbjerg. Udarbejdet af Stadsarkitektens byplanafdeling i samarbejde med Nationalmuseets 2. afdeling. Esbjerg 1979, 222 s., 5 tavler, ill.

71.86 Kirkearkitektur

Ribe domkirke ca. 1130-1904. Festnummer af Ribe Stifts-Tidende nr. 182, 94. årg. i anledning af domkirkens genindvielse den 7. august 1904. Genoptrykt af Sparekassen Sydjylland 1979, 12 s., ill.

Danmarks kirker. Ribe amt, 1. bd. Ribe domkirke. Ved Elna Møller. København 1979, 144 s., ill.

76.06 Kunsthåndværk

Portmann, Charlotte: *Et broderet billede fra Ribe*. Mark og Montre 1979, s. 74-75.

Bencard, Mogens: *En middelalderlig pottemager fra Ribe*. Folk og Forskning nr. 2-3, 1979, s. 38-50, ill.

77.67 Biografer

Bruhn, Verner: *Der ligger et hus*. Esahøj og Esabio gennem 25 år. Esbjerg højskole 1978, 40 s., ill.

79.506 Gymnastikforeninger

Bruhn, Verner: *Plint og talerstol*. Træk af gymnastik- og ungdomsforeningernes historie i Ribe amt. Udgivet af RAGU, Agerbæk 1979, 184 s., ill.

Vejen Gymnastikforening 1929-1979. Vejen 1979, 26 s., ill.

91.15 Forhistorisk tid

Bencard, Mogens: *Wikingzeitliches Handwerk in Ribe*. Acta Archaeologica, vol. 49, 1978. København 1979, s. 113-138, ill.

Eriksen, Palle: *Nygårdshøjfelter*. Mark og Montre 1979, s. 5-26, ill. (Guldager søgn).

Hvass, Steen: *Fem års udgravninger i Vorbasse*. Mark og Montre 1979, s. 27-39, ill.

Hvass, Steen: *Jernalderlandsbyerne ved Vorbasse*. Fra Ribe Amt 1979, s. 357-91, ill.

Krogh, Søren N.: *Ribe-hesten og dens slægtninge*. Kuml 1978, s. 179-92.

96.2 Danmarks historie 1536-1660

Schiørring, Ole: *Tinstøbeforme fra 1600-årenes Ribe*. Mark og Montre 1979, s. 64-73, ill.

Kristensen, H. K.: *Torstenssonskrigene 1643-45 og Kongetienden af Seem, Vilslev, Hunderup og andre sogne i Riberhus len*. Fra Ribe Amt 1979, s. 423-28.

96.4 19. århundrede

Friisberg, Claus: *Byer og byerhverv i Ribe amt 1864-1914*. Fra Ribe Amt 1979, s. 282-310, ill.

Håkonson, Chr.: *Erindringer (Esbjerg i 1880'erne og 1890'erne)* ved Niels Thomsen. Fra Ribe Amt 1979, s. 326-356, ill.

96.71 Besættelsestiden

Holstein, Ulrich: *Esbjerg, et tyngdepunkt i det tyske vestkystforsvar 1940-45*. Nærum 1979, 95 blade, 99 tavler.

Jensen, Carl P.: *Som jeg husker det*. Beretning om modstandsbevægelsen i en vestjysk egn. Nymindegab 1978 (?), 80 s., ill.

99.2 Biografer

Balslev, L.: *Nogle navne fra Sorøer-biografierne 1584-1962*. Hist. Samfunds årbog for Sorø amt 1979, s. 43. (Medlemmer af den adelige slægt Skade).

99.4 Enkelte personer

Christensen, Henrik Dons: Et tilbageblik. Ribe Stifts årbog 1980, s. 9-25, ill.

Håkonson, Chr.: Erindringer (Esbjerg i 1880'erne og 90'erne) ved Niels Thomsen. Fra Ribe Amt 1979, s. 326-56, ill.

Müller, Michael: H. K. Kristensen: En Hjerding-tolder og hans virksomhed i sidste halvdel af 1700-tallet. Zise 1979, 1, s. 3-24, ill.

Petersen, Aksel: Mit livs foreteelser. Hvidovre 1980, 2 bind, 125 s., ill. Side 14-35 omhandler forfatterens tid i Vestjylland.

Riis, Jacob A.: Min gamle by. Oversat af Søren Mulvad. Esbjerg 1979, 80 s., ill.

Sørensen, Claus: Pioneren. Erindringer 1950-76. Esbjerg 1979, 139 s., ill. Bind 5 af Claus Sørensens erindringer.

99.9 Slægter

Damgaard, Peder Lundgaard. Nørsgaard, Gert Ravn: Stamtavle og ef-

terslægtstavle for Peder Lundgaard Damgaard og hustru Petrine Pedersen Gade. Bd. 1, 1978, 82 s., 1 tavle + ill.

Slægten Haahr. Peter Helt Haahr: Slægten Haahr. Tids- og personalhistorie især fra Vestjylland. Ved Kristian Haahr. 1979, 350 s., ill.

Foreningens virksomhed

I årets løb er der afholdt følgende *arrangementer*:

Årsmøder i Høm den 28. marts hvor lektor H. V. Gregersen, Haderslev, talte om studehandel.

Den 10. juni deltog ca. 100 mennesker i *sommerudflugten* til Landsarkivet i Viborg og Kongens hus mindeparken.

Den 16. september var der for anden gang *Historisk søndag* med besøg på Riber Kjærgård, i Hunderup kirke og landsbyvandring i Darum. Det småregnede og blæste en del, men alligevel var der god tilslutning.

Den 8. november var der *efterårsmøde* for første gang efter omlægningen af vore møder. Mødet holdtes i Billum, først i kirken og derefter i forsamlingshuset, hvor arkitekt Elan Møller talte om »Nyt om udforskningen af vore kirker«. Deltagelsen var på 150 og havde nær sprængt forsamlingshusets rammer.

På mange opfordringer afholdtes der *kursus* over 10 aftener i læsning af *gotisk skrift* - et kursus i Vejen og et i Esbjerg. Tilslutningen var meget stor: 20 deltagere i Vejen og 28 i Esbjerg.

I Esbjerg leledes kurset af arkivar Dorte Haahr Carlsen, i Vejen af fru Ingrid Bruun, Kolding.

I beretningsperioden er udsendt:

I maj 1979 udsendtes *Register til Fra Ribe Amt 1903-77*, redigeret af stud. mag. Ejnar Vilstrup og redaktionsudvalget - en udgivelse mange havde efterlyst.

I august *bind XXI, 2 af Fra Ribe Amt*, årbogen som er vor faste publikation. Den var på 230 sider og som sædvanlig vidtspændende i tid og rum i sit indhold.

I november udsendtes *Jacob A. Riis' erindringsbog, Min gamle by*, oversat af lærer Søren Mulvad, Seem. Det er et årelangt arbejde, der hermed fik sin afslutning, og vi har kunnet glæde os over en fin modtagelse af denne bog.

Februar 1980 er udsendt *Erindringer fra Grindsted-Grene* af pastor Otto Sommer. Sommers erindringer blev sendt gratis til vore medlemmer, bl.a. takket være et samarbejde med Grindsted Sparekasse.

Om bestyrelsens sammensætning se omslagets inderside.

Nye medlemmer 1979-80

Billum: Anna Jensen, Jens Chr. Jensen, Vagn Jensen, Niels R. Jørgensen. *Bramming:* Conny Ø. Baun, Arne Jakobsen. *Brønshøj:* Niels Tingsgård. *Brørup:* Ove Andersen, Gudrun Hansen, Lilly Madsen, Gunnar Poulsen. *Esbjerg:* Peter Bak, Niels Bloch, Karen Graversen, Ulla Grønne, Peder Hjuler, Helge Jensen, Skads, Svend Erik Jørgensen, Else Madsen, Bernhard Mortensen, Niels Bech-Sørensen. *Føvling:* Svend Kjær. *Gesten:* Kjeld Jensen. *Gredstedbro:* Klaus Bjerre, Kirsten Petersen. *Grindsted:* Åge Knudsen. *Gørding:* Hans Andersen, Arne Melballe. *Haderslev:* Verner Jørgensen. *Henne:* Freund Nielsen. *Hinnerup J:* Inga Christensen. *Janderup:* Benny Slaikjær. *Middelfart:* Esther Nørrelykke. *Nordenskov:* Vera Møller. *Nørre Nebel:* E. Nørgård Larsen. *Oksbøl:* H. P. Nielsen. *Oslo:* Universitetsbiblioteket. *Ribe:* J. Forchhammer, Ellen Ohrt, Th. Simested. *Slagelse:* Gert Ravn Nørgård. *Tarm:* Aksel Sørensen, Marianne Zenius. *Varde:* Else Lykke Andersen, Leif Nørby Andersen, Byhistorisk Arkiv, Karen Frandsen, Palle Frandsen, E. Schou Jørgensen, Helene Kjærgård, Frede K. Møller, Jytte og Åge Pedersen, Jørgen N. Røvang, Kaj O. Sørensen, Jens Tange, Karen Wrang. *Vejen:* Rigmor Frandsen, Ejner Nielsen. *Ølgod:* M. K. Alstrup, Hans Hein, Palle Kristiansen. *Århus:* Fr. Schjødth.

Driftsregnskab 1979

INDTÆGTER:

Beholdning 1. januar 1979		52.943,27
Kontingenter		70.900,50
Bogsalg		75.868,68
Indgået moms v/ bogsalget		14.959,10
Portogodtgørelse		9.623,85
Renter		7.730,28
Refunderet moms		16.690,00
Div. indtægter		283,26
<i>Tilskud:</i>		
Staten	5.800,00	
Ribe amt	6.000,00	
Kommuner	10.050,00	
Pengeinstitutter	3.100,00	
Tilskud til »Min gamle by«	5.000,00	29.950,00
		<u>278.948,94</u>

UDGIFTER:

Lønninger vedr. bogsalgsekspedition m.v.		12.285,39
Forsikringer, kontingent til S.L.F.		2.850,00
Forfatterkonorar		4.500,00
Årbogen »Fra Ribe Amt 1979«		44.431,00
Publikationer, tryksager m.v.		56.249,65
Porto v. udsendelser m.v.		16.591,95
Kontorartikler, telefon m.v.		9.830,98
Historisk Samfunds møder og udflugter m.v.		10.632,26
Historisk Samfunds kurser m.v.		3.507,90
Repræsentation, H. K. Kristensen-prisen m.v.		2.738,39
Bogkøb, bibliotek		5.054,70
Refusion vedr. »Badegæster«		7.324,91
Diverse udgifter, husleje m.v.		1.808,66
Udgået merværdiafgift		22.407,45
Indbetalt merværdiafgift		3.580,00
<i>Henlæggelser til udgivervirksomhed:</i>		
Årbog »Fra Ribe Amt 1980«	40.000,00	
Pastor Sommers erindringer	10.000,00	
Pastor Frost: »Hejnsvig«	12.000,00	62.000,00
Beholdning til disposition at overføre til 1980		<u>13.155,70</u>
		<u>278.948,94</u>

Status 31. december 1979.

AKTIVER:

Brørup Sparekasse konto nr. 05 29295	56.426,59
Brørup Sparekasse konto nr. 02 16661	2.424,91
Brørup Sparekasse konto nr. 00 10982	8.259,16
Brørup Sparekasse konto nr. 05 29287	1.219,14
Postgirokonto 6043194	6.825,90
Sparekasse- og girobeholdning	<u>75.155,70</u>
Legater: K. og T. Thomsens mindelegat (Mølhede)	12.700,00
Anslået værdi af boglager	<u>3.000,00</u>
Formue	<u>90.855,70</u>
Passiver	<u>0,00</u>

Brørup, den 31. december 1979.

Johs. Hansen.

Ovenstående regnskab er gennemgået og fundet i bedste orden. Beholdningernes tilstedeværelse er konstateret.

Ølgod, den 31. 1. 1980.

*Svend B. Troelsen**Jens Kusk*

Specifikation af tilskud.

Kommuner:

Billund kommune	400	
Blåbjerg kommune	500	
Blåvandshuk kommune	400	
Bramming kommune	300	
Brørup kommune	500	
Esbjerg kommune	1.500	
Fanø kommune	200	
Grindsted kommune	500	
Helle kommune	450	
Holsted kommune	700	
Ribe kommune	1.200	
Varde kommune	500	
Vejen kommune	1.500	
Ølgod kommune	<u>1.400</u>	<u>10.050</u>

Pengeinstitutter:

Den danske Provinsbank, Ribe afd.	200
Ølgod Sparekasse	1.000
Brørup Sparekasse	1.500

Beretninger fra amtets lokalhistoriske arkiver

Billund kommune

Lokalhistorisk arkiv for Billund kommune.

Arkivet har nu to afdelinger:

1. Billund afdeling. Billund Centret, 7190 Billund.
Leder: *Kristian Udbye*, 05-33 82 68.
2. Vorbasse afdeling. Vorbasse Museum, Kirkegade 3, 6623 Vorbasse.
Leder: *Jørgen Møller*, 05-33 35 54.

Billund afdeling:

Arkivet er nystartet, men har allerede arrangeret sin første udstilling sammen med Lokalhistorisk forening for Grene sogn. Indsamling og registrering er kommet godt i gang.

Arbejdsgruppen mødes hver tirsdag aften. Antal afleveringer: 25.

Vorbasse afdeling:

Arkivet er nu rykket ind i de nye lokaler i den nye museumsbygning. Det forløbne år har været præget af byggeri og indretning. Aktiviteterne har derfor indskrænket sig til modtagelse af afleveringer samt produktion af et enkelt interview.

Arbejdsgruppen samles nu hver anden tirsdag. Antal afleveringer: 19.

Blåbjerg kommune

Blåbjerg lokalhistoriske arkiv,

Bredgade 80, 6830 Nr. Nebel.

Leder: *H. Uhre Schmidt*, Brinksvej 1, Kvong, 6800 Varde. Tlf. 05-25 40 72.

Da Blåbjerg lokalhistoriske Arkiv startede, havde vi bunker af arkivalier, som skulle registreres, og først nu er vi nået gennem materialerne og kan sige, at det hele nu er registreret. I mellemtiden er arkivet flyttet fra Bredgade 70 til lokaler i Bredgade 80. Det tidligere lokale blev for trangt. I de nye lokaler er der mere plads og desuden er lokalerne bedre brandsikret, da de findes i kælderetagen. Da vi det sidste år har været fuldt optaget af registrering, har vi ikke haft særlige arrangementer. Af besøgende har der i årets løb været enkelte privatbesøg.

Blåvandshuk kommune

Blåvandshuk lokalhistoriske arkiv,

Kirkegade, 6840 Oksbøl.

Leder: *Frode Sørensen*, Borrevej 7, 6840 Oksbøl. Tlf. 05-27 11 22.

Medarbejdere: *Børge Sneum*, Gl. Møllevej, Oksbøl.

Gert Ravn Nørgaard, Granvænget, Oksbøl.

Arkivet omfatter de 3 vestlige sogne: Ho, Oksby og Aal. En speciel årsberetning for 1979 er ikke mulig, fordi det først er nu ved årsskiftet, at det er

begyndt at blive et »rigtigt« arkiv, men nogle ord om det, som skete og ikke skete før den tid, bør nok med i denne årbog, som også bliver historie engang.

Ved vort lille egnsmuseum, som skoleinspektør Borg ofrede en væsentlig del af sine sidste år på, var der et lille rum, hvori borgmester Egon W. Jensen, der var født og opvokset her i Aal sogn, samlede en del gamle forhandlingsprotokoller og deslige. Han savnede både tid og plads. Derfor fik mange af os det råd at bevare papirerne hjemme - indtil videre. Da Egon døde i 1975 var der hverken afløser eller egnede lokaler til at vokse i. Alt blev sat på venteliste, indtil kommunens egne pladsforhold til fulde var løst med det nye »rådhus« i 1979. I et ældre hus mellem det nye og det gamle, som er under omdannelse til egnsmuseum, fik arkivet overladt et loftsrum på ca. 35 m², som er et velegnet arbejdsrum. Her er god plads, også på vore hylder, men adgangen ad en stejl trappe er lidt ubekvem for ældre, som vil besøge arkivet.

Den nævnte arbejdsgruppe, som til dels har »meldt sig selv«, men dog er indstillet af kommunalbestyrelsen og (formentlig) godkendt af museumsledelsen, gik efter nytår i gang med at flytte og registrere det stof, som var. Vi har også eftersøgt og modtaget en del mere. Det er nyt og spændende og tidkrævende. Hvad vi får ud af det nu i 1980 hører hjemme i næste årbog.

Bramming kommune

Bramming byhistoriske arkiv,

Sportsvej 7, 6740 Bramming.

Leder: *Olaf Bak*, tlf. (05) 17 36 66.

I 1979 indgik gaver fra i alt 23 givere (mod 28 i 1978). Arkivet har opfyldt div. ønsker om oplysninger vedr. bl. a. slægtshistorie, industrivirksomheder, forsamlingshuse, lokal skolehistorie.

Darum sognearkiv,

Darum skole, 6740 Bramming.

Leder: *J. Hedegård Rasmussen*, Alsædtægten 12, Darum. Tlf. (05) 17 93 30.

Der er i årets løb indgået 58 afleveringer til arkivet fra 21 givere. En stor part af gaverne er billeder, i alt 97 stk. Derudover 1 protokol, en hel del avisudklip, bøger og skøder. Der er indgået arkivalier fra andre arkiver, bl.a. Ølgod, Bramming og Esbjerg.

Af udadgående aktiviteter kan nævnes arkivets medvirken ved udstillingen i anledning af skolens jubilæum. Medvirken ved »Historisk Søndag«, hvortil var lavet en udstilling i tilfælde af dårligt vejr. Denne sidste udstilling har senere været brugt i undervisningøjemed. Udlån af arkivalier til Erhvervsarkivet i Århus, til jubilæumsbogen »Plint og Talerstol« og til pjecen om Darum kirke. Årets to store projekter i Darum sogn: Kirkerestaureringen og Forstærkning af Havdiget, er fastholdt i såvel en billedserie som en diasserie. En lang række oplysninger af slægts- og gårdhistorisk art er givet til beboere i sognet og sendt til forskere i ind- og udland. Et foredrag om H. F. Feilberg er holdt ved en lokalhistorisk aften i Darum samt to andre steder i amtet.

Gørding sognearkiv,

Plejhjemmet Østergården, Nørremarken, 6690 Gørding.

Leder: *Nora Olesen*, Sdr. Lourupvej 17, 6690 Gørding. Tlf. (05) 17 82 50.

Arkivet har i 1979 modtaget ca. 35 afleveringer. Vi kan fremhæve en enkelt aflevering vedr. Gørding Mejeri, både billeder, skrifter, regnskabsbøger samt effekter.

Vi er i øjeblikket ved at flytte arkivet fra kælderens i De gamles Hjem til større lokaler i kælderen på Plejhjemmet Østergården.

Arkivet har i marts 1979 haft en »Lokalhistorisk Aften« med læge J. P. Karkov, Bramming, samt forevisning af »Gørding-filmen«. I september en aften med seminarielektor Verner Bruhn som fortalte om »De folkelige bevægelser, lever de stadig«. I november havde vi arrangeret »En hyggeaften« med sangkor og overlærer Marie Madsen, Esbjerg, som viste lysbilleder og fortalte om arkæologiske fund i Gørding og omegn.

I forbindelse med disse aftener har vi haft udstilling af billeder m.m. fra arkivet.

Vester Nykirke sognearkiv,

Hovedvej A1 23, Endrup, 6740 Bramming, tlf. (05) 19 10 37.

Leder: *Louise Hansen*.

Efter en beskeden start i efteråret 1978 har Vester Nykirke arkiv nu modtaget mange effekter, som kan belyse fortiden for efterslægten.

Arkivet har som gave modtaget ca. 50 fotografier, flere i rammer, derudover har arkivet modtaget 1 aftægtskontrakt, arealattest, skøde, obligationspapirer, skolemateriel, medlemsbog og regnskabsbøger, i alt 54 grupper med flere enheder fra i alt 14 givere.

24 grupper egentlige arkivalier.

25 grupper fotografier med ca. 50 fotografier og billeder.

5 grupper med tryksager og tegninger.

Angående besøgende på arkivet omfatter det de lokale beboere her i Vester Nykirke.

Brørup kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Brørup og omegn,

Paxvej 45, 6650 Brørup.

Leder: *Holger Nielsen*. Tlf. (05) 38 22 15.

Arkivet har i året 1979 modtaget 35 afleveringer, heriblandt nogle med et større materiale.

Den 1. februar afholdtes generalforsamling, hvor formanden for Historisk Samfund for Ribe Amt, seminarielektor Verner Bruhn, talte over emnet: Skytte-, gymnastik- og ungdomsforeninger i Ribe amt.

En planlagt sommerudflugt til Sild måtte aflyses på grund af forholdene. I stedet foretoges en udflugt til museet på Gram slot. Fem medlemmer har deltaget i det af Historisk Samfund arrangerede kursus i slægtsforskning og

læsning af gotisk skrift, og i forbindelse hermed besøg på landsarkiverne i Viborg og Åbenrå. I Dansk historisk Fællesforenings årsmøde i Viborg i dagene fra den 30/8 til 2/9 deltog en repræsentant.

Arkivet har til huse i et kælderlokale på Brørup skole og har derfor kun kunnet modtage enkelte besøgende, men når det under bygning værende rådhus bliver færdigt, har vi et bedre tilgængeligt lokale på biblioteket stillet i udsigt, og det glæder vi os til.

Esbjerg kommune

Esbjerg byhistoriske arkiv,

Teglværksgade 1 b, 6700 Esbjerg, tlf. (05) 13 12 23.

Leder: *Dorte Haahr Carlsen.*

1. Aktiviteter.

Arkivet har i 1979 modtaget i alt 166 afleveringer. I 1979 afsluttedes ordningen af negativ-arkivet fra fotograf Kromanns atelier, Fanø. Opgaven er løst takket være et ungdomsarbejdsløshedsprojekt, der har strakt sig over flere år. Der er taget kontaktkopier af alle plader af topografisk/kulturhistorisk interesse indtil ca. 1910.

Der har i årets løb været afholdt møder med Hjerting og Guldager borgerforeninger og i V. Nebel med henblik på oprettelse af sognearkiver. I V. Nebel har kulturudvalget nu (febr. 1980) bevilget lokaler til et arkiv. De øvrige steder forberedes sagen fortsat.

I arkivets lokaler vistes i anledning af børneåret udstillingen »Børn i Esbjerg 1880-1979« fra maj og året ud. I anledning af alderdomshjemmets 50-års jubilæum arrangerede arkivet en udstilling på hjemmet i juni.

Arkivlederen har holdt foredrag om historiske emner eller vist film fra Esbjerg i 7 foreninger, og holdt en byvandring for et lærerkursus med efterfølgende dias-foredrag i arkivet. I serien »Museernes engagement i samtiden« holdt arkivlederen foredrag om arkivets arbejde.

Arkivet er blevet præsenteret for en KFUK-klub, for nyt personale på hovedbiblioteket samt ved foreningen »Danmarks Folkeminder« årsmøde i Esbjerg.

Med delvis tilknytning til arkivet holdt arkivlederen i efteråret et kursus på 36 timer i »Gotisk Skrift«, arrangeret af Historisk Samfund for Ribe amt. Kurset havde 26 deltagere.

2. Ander.

Der har i 1979 været i alt ca. 700 besøgende i arkivet, heri medregnet besøg af 15 skoleklasser samt de ovenfor omtalte præsentationer for andre grupper.

I sidste halvdel af året, hvor der er ført en mere konsekvent statistik, er der besvaret i alt 96 forespørgsler.

Arkivlederen har deltaget i et udvalg, der har udarbejdet forslag til en ny Esbjerg-film. Udvalget var nedsat af byrådet, men der er ikke bevilget penge til filmen.

Grindsted kommune

Grindsted egnhistoriske arkiv,

Grindsted bibliotek, Morsbølvej 16, 7200 Grindsted, tlf. (05) 32 09 00.

Leder: *H. E. Eriksen.*

De meget trange pladsforhold, som arkivet har måttet virke under de senere år, er med ibrugtagningen (den 19. november 1979) af kommunens nye hovedbibliotek ændret til det næsten ideelle.

Med udsigt over Grindsted ådal har arkivet her fået en læsestue (studierum) på 25 m² i forbindelse med bibliotekets udlånsal samt et arkivrum ligeledes på 25 m². Desuden er der reserveret plads til magasin i kælderen.

Læsestuen, der har 8 siddepladser, rummer den trykte lokalhistoriske litteratur og fotokopierede materialer som kirkebøger, folketællingslister m.v. Desuden specialskabe til gamle kort, lysbilleder m.v. samt læseapparat til mikrofilm med fotokopieringsmulighed.

Dertil kommer, at arkivet naturligvis nyder godt af alle et moderne biblioteks forskellige faciliteter. Først og fremmest bogbestanden, men f.eks. også fotokopiering, optagelser på lyd- og videobånd, og på museet reprografering.

Der forestår et stort arbejde med nyordning af arkivets samlinger, så de kan udnyttes såvel af lokalhistorikere og slægtsforskere som af bibliotekets benyttede. En frivillig medarbejdergruppe er under dannelse. Fra 1. april vil arkivets leder kunne træffes 2x2 timer ugentlig eller efter aftale. Læsestuen vil være tilgængelig i hele bibliotekets åbningstid.

Arkivet har i 1979 modtaget en række gaver, som det har været nødvendigt at henlægge til senere ordning. Særlig må fremhæves overportør H. V. Kaalunds efterladte lokalhistoriske samlinger.

Selv om man under de givne forhold ikke kunne forvente større besøg, har mange alligevel fundet vej til det gamle biblioteks kælder for at studere især kirkebøger og folketællingslister. Derimod har bibliotekets udnyttelse af arkivet i den daglige information været stærkt stigende.

Arkivet har bidraget med materialer til en udstilling: »Hedens udnyttelse« på Grindsted museum, som der arbejdes snævert sammen med.

Nogle planlagte foredrag og et folkeuniversitetskursus i lokalhistorie måtte udsættes til 1980, hvor bibliotekets mødefaciliteter kan benyttes.

Helle kommune

Lokalhistorisk forening for Fåborg,

Fåborgvej 18, 6800 Varde.

Leder: *Ane Marie Nielsen.*

De første afleveringer til lokalhistorisk forening startede med billedindsamlingen i 1978. Af skøde og attester og andet blev det i alt 110 forskellige stk. og 5 protokoller og så billederne.

Lokalhistorisk forening for Fåborg blev startet i april 1979, og frem til 15. marts 1980 er der indsamlet 25 protokoller og i skøder og attester 48 stk., i alt er der 30 protokoller og i skøder og attester 158 stk. Billederne har vi ingen tal på endnu, men vi har fået lavet lysbilleder fra Fåborg og omegn, mest

billeder fotograferet af afdøde pastor Gunner Schmidt, Fåborg, som vises nu i marts 1980.

Så har vi fået, også som gave, gamle breve skrevet 1886-1918, et godt tidsbillede fra Fåborg-Vrenderup, og Jeppe A. Ravn, Fåborg, har skrevet om ældre tiders fester og skikke og skole og andet, også en gave.

I sommeren 1979 var vi medudstiller i Helle hallen, hvor vi viste, hvad vi havde i skrift og billeder om Fåborg.

Lokale har vi ikke endnu, enkelte protokoller har jeg lagt på biblioteket, resten opbevares privat på Fåborgvej 18.

V. Starup sogns lokalhistoriske arkiv.

Leder: *Jens Skov*, Vinkelvej 3, Starup, 7200 Grindsted. Tlf. (05) 33 70 55.

Forleden år havde vi en god udstilling på Tofterup Hotel. Efter denne udstilling kom der visse papirer til arkivet, hvorefter der kom en stilstand i indleveringen.

Sidst på året 1979 fik vi lejlighed til at fotokopiere gamle protokoller fra 1844 til 1868, da Aastrup og Starup hørte sammen kommunalt.

Det drejer sig om Fattigvæsens- og Sogneforstanderskabsprotokoller. Da de er skrevet med gotisk håndskrift, vil det tage sin tid at komme dem igennem.

Øse sognehistoriske arkiv,

Solsortevej 8, Nordenskov, 6800 Varde. Tlf. (05) 29 81 59.

Leder: *Johannes Madsen*.

I årets løb er indgået 526 numre, der fordeler sig således:

Arkivalier: 6 bind + 476 stk.

Billeder: 44 stk.

Det indkomne materiale hidrører dels fra slægtoplysninger og -papirer og dels fra gårdhistorie (bl.a. 2 fæstebreve). Endvidere en del materiale fra foreninger, skolevæsen m.fl.

Den årlige generalforsamling holdtes i Næsbjerg, ved hvilken lejlighed der vises en film om Næsbjerg by og sogn.

I august arrangeredes en vellykket bustur rundt i den vestlige del af Øse sogn: Karlsgårde sø, Nørholm hede, Den gamle mølle, Skamstrup, Oved og Nordenskov med arkivleder Jørgen Bruun som leder og dygtig fortæller.

Lokalhistorisk arkiv for Årre sogn.

Leder: skoleinspektør *Aksel Teglgård*.

Fyrrevænget 16, Årre, 6800 Varde. Tlf. (05) 19 22 36.

Oprettet i 1977. Er en selvejende institution, der drives af Lokalhistorisk forening, som modtager støtte fra Helle kommune på 500 kr. årlig.

Arkivet har lokalfællesskab med folkebiblioteket.

Arkivet har i 1979 modtaget 23 afleveringer, indeholdende ca. 100 arkivalier. Billedindsamlingen i 1979 har haft den eftervirkning, at folk stadig afleverer flest billeder, medens det er vanskeligere at få de gamle foreningsprotokoller o. lign. frem.

Vi har sammen med de øvrige arkiver i Helle kommune deltaget i et større udstillingsarrangement i Helle hallen. En sådan udstilling samler stor interesse om arkivarbejdet.

I november holdt Lokalthistorisk forening et offentligt møde, hvor Jens Kusk, Tjæreborg, fortalte om sognehistorien fra Sneum-Tjæreborg, ligesom der var en udstilling af et udvalg af de affotograferede billeder.

Arkivbestyrelsens største arbejdsopgave ligger i at bearbejde og fuldende et ret omfattende manuskript til en sognehistorie. Materialet er indsamlet af tre mænd fra Årre sogn: Andelskassebestyrer Georg Hansen, kioskejer Jepsen Pedersen og lærer Jac. Jensen. Der ligger mange timers arkivstudier bag udarbejdelsen af materialet, men der er endnu et godt stykke vej, før det kan foreligge som færdigt manuskript. På grund af dette arbejde bliver der ikke tid til at opsøge de arkivalier, som ligger i skuffer og på lofter i Årre sogn.

Holsted kommune

Lokalthistorisk arkiv for Holsted kommune,
Administrationsbygningen, Højmarksvej, 6670 Holsted.

Leder: Chr. Carstensen.

Åbningstid onsdag kl. 16.00-17.00. Tlf. 05-39 20 66, privat 05-39 22 59.

Arkivet har i 1979 registreret 169 afleveringer omfattende 773 akter, således at arkivet pr. 1. januar 1980 har indsamlet i alt 3.656 akter, der fordeler sig med

- 610 akter i den topografiske afdeling,
- 546 akter i den personalhistoriske afdeling,
- 2.311 akter i den saglige afdeling og
- 189 fotografier i billedarkivet.

Der har i årets løb været afholdt en udstilling i Andelskassen i Glejbjerg, alene omfattende arkivalier indsamlet i Aastrup sogn. Udstillingen gav bl.a. et billede af Aastrup sogns skolehistorie.

På opfordring fra Holsted husmoderforening var der i oktober et arrangement på Højmarksskolen, hvor der blev fortalt om arkivets arbejde samt tegnet et billede af en kendt Holsted-slægts historie, desuden blev der vist film og lysbilleder fra Holsted.

Arkivet har sidst på året indført en fast åbningstid, der er ikke ført statistik over besøgstallet eller antallet af henvendelser til arkivet, men man har konstateret, at der efter åbningstidens indførelse har været et stigende antal henvendelser til arkivet.

Der er i lighed med tidligere år givet skoleelever en orientering om egnens lokalhistorie, enten på skolerne eller ved elevernes besøg i arkivet.

For at inddrage arkivets bestyrelse, der er på 15 mand, mere i arbejdet, har man foretaget en ændret organisation, ved at overlade forskellige specielle opgaver til grupper af bestyrelsen. En gruppe foretager fortsat registreringen og arkiveringen, en anden gruppe skal forestå optagelse af interviews, en gruppe skal forestå udstillinger, både den permanente på kommunkontoret

og dem der afholdes periodevis ude omkring i kommunen, og endelig har en gruppe fået til opgave at redigere og udgive et årsskrift. I hver gruppe er der udpeget en formand, der har ansvaret for udførelsen af den enkelte gruppes opgaver.

Ribe kommune

Jernved sognearkiv,

Jernved Andelskasse, Jernvedlund. 6771 Gredstedbro.

Leder: *Knud Primdal*, Vestparken 10, Jernved, 6771 Gredstedbro, tlf. (05) 43 50 96.

22. maj afholdtes på initiativ af fhv. gdr. Henrik Sørensen et møde med det formål at få arkivet oprettet. I mødet deltog foruden lokale folk seminarielektor Verner Bruhn, Esbjerg, og skoleinspektør J. Hedegaard Rasmussen, Darum. Der nedsattes følgende udvalg: Henrik Sørensen (formand), Niels Lundgaard, Hans Otto Kristensen, Kirsten Bj. Jensen og Knud Primdal.

På et åbent hus arrangement den 17. november 1979 blev arkivet præsenteret for offentligheden. Den officielle indvielse blev foretaget af seminarielektor Verner Bruhn, og arkivet var genstand for stor opmærksomhed og modtog betydelige gaver - økonomiske og i form af arkivalier - fra private og mange foreninger.

Arkivet har foreløbig haft 54 afleveringer, hvoraf nogle er af betydeligt omfang. Der er afleveret ca. 175 billeder, og 24 personer har indtalt på bånd foruden talerne på indvielsesdagen. Båndoptagelserne er for størstedpartens vedkommende forestået af Ester Tonnesen, der tager sig af denne aktivitet.

Fredag den 25. og lørdag den 26. januar 1980 om eftermiddagen havde vi en udstilling i Gredstedbro, især med arkivalier fra Gredstedbro-området. Udstillingen var godt besøgt og gav »bonus« i form af forskellige afleveringer og gaver.

Lørdag den 16. februar var arkivet åbent for besøgende, og også denne gang var der tilfredsstillende besøg.

Ud over et beløb fra Ribe kulturudvalg på 300 kr. på indvielsesdagen er der ikke modtaget støtte fra det offentlige, men mange foreninger og private har givet pengegaver.

Ledelsen består af et udvalg på 5 medlemmer: 2 medlemmer udpeges af Gredstedbro Borgerforening, 2 medlemmer udpeges af Jernved Borgerforening, og disse fire vælger det femte medlem.

På de to foreningers generalforsamlinger i 1980 var der begge steder genvalg.

Ribe lokalhistoriske arkiv,

Ribe Folkebibliotek, Saltgade 18, 6760 Ribe. Tlf. (05) 42 17 00.

Leder: *Susanne Benthien*.

Arkivet har i 1979 modtaget 68 afleveringer, som alle er blevet registreret. Tilbage er en meget stor del materiale, som af personalemæssige, tidsmæssige og økonomiske årsager endnu ikke er registreret.

Arkivet har i 2 måneder haft hjælp af en revalident, som foretog avisudklip og sortering af fotografier.

Der har løbende været udstillinger i bibliotekets forhal bestående af fotografier af ukendte ripensere og ripensiske lokaliteter. 1/3 af billederne blev identificeret, hvilket må siges at være et godt resultat.

Antal besøg af lærere, skoleklasser og enkeltpersoner på arkivet er ikke optalt, men arkivets materiale er dagligt i brug sammen med bibliotekets bogbestand.

Historisk arkiv i Seem sogn,

Leder: *Søren Mulvad*, Varming, 6760 Ribe. Tlf. (05) 44 11 77.

Til arkivet har der i årets løb været ca. 15 afleveringer - der føres ikke accessionsprotokol - spændende fra enkelte fotografier til protokoller og slægtsregistre. De fleste fra sognet, men enkelte er kommet fra andre arkiver, og en aflevering er kommet fra USA. Arkivet har medvirket til afholdelse af en hjemstavnsaften i Høm forsamlingshus sammen med Seem sogneforening. Der blev talt af sognepræst Søren Krarup om den tidligere sognepræst Jakob Lindberg, af lærer Søren Mulvad om livsvilkår i sognet i det 18. årh. og efter kaffebordet af fhv. førstelærer Chr. Jespersen, som bl.a. efterlyste identifikation af mærknævnestof og endelig afspillede nogle eksempler på tidligere indsamlede viser. Til slut redegjorde programsekretær Thorkil Demuth kort for det indsamlingsarbejde, der foretages af »Seem gamle skole folkemusikhus«. Til aftenen var fremstillet nogle forstørrelser af gamle fotografier fra sognet, som endnu hænger i forsamlingshuset.

Der har været 3 henvendelser til arkivet udefra. En studerende fra Ribe statsseminarium har benyttet materiale til en opgave, en studerende fra Århus universitet har rettet henvendelse, og endelig har en slægtshistoriker fra USA haft kontakt med arkivet. Det lykkedes at identificere nogle enkelte fotografier, som en udvander medbragte for ca. 100 år siden.

Arkivet har været i forbindelse med Dansk Folkemindesamling og Nationalmuseets 3. afdeling, som begge ligger inde med optegnelser fra sognet, hvilke bør forefindes i kopi på arkivet.

Det forventes, at arkivet kan rejse midler til deltagelse i den kopieringskampagne, der forhåbentlig løber af stablen i Viborg i 1980.

Historisk arkiv i Seem sogn arbejder udelukkende for gaver fra private og et tilskud på hidtil kr. 200 fra Ribe kommune hvert år. Al arbejdskraft er frivillig.

Varde kommune

Varde byhistoriske arkiv,

Rådhuset, Torvet, 6800 Varde.

Leder: *Rita Christensen*, Pramstedvej 29, 6800 Varde. Tlf. 05-22 07 82.

Arkivet har i 1979 modtaget 141 afleveringer - heraf flere af betydeligt omfang.

Årets vigtigste aktivitet var en udstilling i 10 dage på Varde rådhus af fhv. førstelærer H. K. Kristensens litterære produktion, som var genstand for stor interesse. En del af udstillingen flyttedes senere til forhallen i Varde kommunes nye administrationsbygning. Anledningen til udstillingerne var Varde bys tildeling af Varde-prisen 1978 til H. K. Kristensen.

Derudover har arkivet leveret billeder til en miljøudstilling i Varde Centret og senere på året billeder til en udstilling samme sted om Varde før og nu.

Ud over mange enkeltbesøg i arkivet samt besvarelse af et betydeligt antal skriftlige henvendelser har arkivet i årets løb haft besøg af 5 skoleklasser fra henholdsvis folkeskolen og gymnasiet samt 7 gruppebesøg fra forskellige foreninger.

Alslev sognearkiv,

Leder: *Agnes Jensen*, Korshøjvej 9, Alslev, 6800 Varde. Tlf. (05) 26 90 97.

Arkivet har modtaget 35 afleveringer og har haft 50 besøg af enkeltpersoner.

Lokalhistorisk Arkiv Billum,

Leder: *Gunhild Jeppesen*, Kirkebyvej 17, 6852 Billum. Tlf. (05) 25 82 41.

Arkivets samlinger udbygges jævnt og støt, vort største problem i flere år har været manglen på et sted at være. Det skulle blive løst nu i det kommende år, da vi er lovet lokale i Billum skole, hvor et nybyggeri er i gang.

Højdepunktet for vort arkiv i 1979 var udgivelsen af Janderup og Billum sognes historie, bind I. Omkring dette har arkivets aktiviteter i høj grad været koncentreret, det er et arbejde, som arkivet har haft uvurderligt gavn af på alle områder, og det vil fremover give inspiration og viden til alle, der har og får med arkivet at gøre. For sognet som helhed giver en sådan bog og dens indhold identitet og er med til at styrke interessen for historie. Maj 1979 afholdt sogneforeningen på arkivets initiativ et velbesøgt møde, hvor bogens hovedkraft H. K. Kristensen var taler. Ved udgivelsen i efteråret holdtes en festaften med stor tilslutning fra begge sogne.

Endvidere kunne vi glæde os over, at Historisk Samfund for Ribe Amt havde lagt efterårsmødet til Billum.

Godt i gang med 2. bind af sognehistorien, udsigt til egne lokaler, en stigende interesse for lokalhistorie, det giver anledning til optimisme.

Horne sognearkiv,

Leder: *Hans Jensen*, Engkanten 10, Horne, 6800 Varde, tlf. (05) 26 01 69.

Arkivet her er jo af de nyere og førte de første år en ret »indeklemt« tilværelse i et lille kælderværelse. For et par år siden fik vi imidlertid af kommunen tilbudt skolens beskyttelsesrum, der var blevet kasseret til undervisningsbrug. Her fik vi et helt ideelt lokale til arkivet, da rummet er brandfrit.

Her er i årets løb afleveret arkivalier fra 25 nye bidragsdere, deriblandt mange værdifulde samlinger af skøder, fæstebreve, aftægtsbreve, pantebreve m.m. Ligeledes er der kommet mange billeder af gamle gårde, hvoraf vi har

fået en del kopieret og forstørret. Vi håber med tiden af få billeder af hver ejendom i sognet.

Vi har i årets løb arrangeret åbent hus i arkivet, når der har været gadefest med loppemarked, samt i forbindelse med skolens udstillingsdage.

Hvor mange besøgende der har været i årets løb, har vi ikke tal på. Vi holder åbent i arkivet den første fredag i hver måned og yderligere efter aftale. Derudover har samtlige skoleklasser samt forældre og lærere haft adgang 4 forældredage i en uge. Jeg vil gerne fremhæve betydningen af samarbejdet med skolens lærere ved udstillingen i skoleklasserne med »Skoleundervisning samt dragter og redskaber fra vore bedsteforældres tid«.

Det var en vældig reklame for arkivet, hvorfra vi havde udlånt noget materiale.

Vejen kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Vejen kommune,

Rådhuspassagen 8 (Biblioteket), 6600 Vejen. Tlf. 05-36 20 33.

Afdelinger i Andst, Askov-Malt, Gesten, Bække (skolerne).

NB.: Al post til Vejen-arkivet.

Leder: *J. W. Rasmussen.*

Vejen kommunes lokalhistoriske arbejde foregår med nogen forskellig ihærdighed rundt omkring i arkivets »filialer«.

I samarbejde med lokale foreninger er der arrangeret »hjemstavnsaftener«, til hvilke de lokale udvalg har indsamlet både billeder til kopiering og arkivalier til deponering eller kopiering.

Som efterdønninger efter billedstormen er der indkommet mange forskellige former for arkivmateriale, som det af tidnød endnu ikke har været muligt at gennemgå i enkeltheder.

I Vejen blev der i december åbnet en udstilling, der skulle vise nogle af de billeder o.a., der var indkommet siden billedindsamlingen. Den fik titlen: »Det gamle, forsvundne Vejen«. Den var berammet til at vare 14 dage, men blev gang på gang opfordret til at fortsætte, og det endte med, at den først blev taget endelig ned i februar. Den må betegnes som en meget stor succes, der endnu mærkes i form af henvendelser om at få de 19 plancher at se - som opbevares intakte - og i form af nye indleveringer af materialer især billeder. Derved er samlingen af egne negativer i Vejen-arkivet oppe på ca. 5.000, hvortil kommer de billeder, som blev givet til opbevaring, samt de 3½ m³ fra Askov-fotografernes arkiv, der endnu ikke er gennemgået eller ordnet, men i det forløbne år er den ekstra bevilling på 9.000 kr. blevet anvendt til skabe hertil.

I juni fik arkivet i Vejen, der jo kan betragtes som »hovedarkivet«, en medhjælp fra beskæftigelsesudvalget med 40 ugentlige timer. 1. september fik denne medhjælp »rigtigt« arbejde, og der kom en ny medhjælper, som vi stadig har og kan beholde endnu nogle måneder. Hun udfører renskrift af forskellige håndskrevne erindringer o. lign., transkriberer gotisk skrift til maskinskrift, dels gamle dokumenter, som folk kommer med for at få »oversat«, dels folketællinger, så de kan bruges f.eks. i skolerne.

Den ugentlige to-timers faste åbningstid skal nok snart udvides, idet der ofte er 10-15 mennesker på én gang på de 27 m², arkivet omfatter: Dels almindelige gæster, der ønsker at se billeder, dels nogle, der ønsker at aflevere, dels slægtshistorikere, der ønsker at benytte kirkebøger eller folketællingerne, som foreløbig kun findes her for samtlige 7 sogne i kommunen. Endelig har en del studenter benyttet sig af arkivets materiale på stedet, men arkivet har jævnligt udlånt arkivalier, tilsendt kopier eller på anden vis haft forbindelse udad, der så igen har givet resultater i form af slægtshistorikeres eller de studerendes slægtstavler eller rapporter o. lign.

Endelig er arkivet deltager i »kampen« for at få Hansens hotel fredet, og her har arkivlederen virket som fotograf.

Alt i alt må der kunne siges, at arkiverne - også takket være pressens opbakning - er ved at placere sig i befolkningens bevidsthed.

Ølgod kommune

Tistrup-Hodde sognearkiv,

Storegade 54, 6862 Tistrup.

Leder: *Kristian Haahr.* Tlf. (05) 29 90 60.

Af arkivalier m.m. har vi i årets løb modtaget ca. 50 stk. af forskellig art. Derudover har vi fået en del fotokopier fra landsarkivet i Viborg bl.a. skifter og skøder.

Angående besøg kan jeg oplyse, at vi har haft besøg af Bodil Grue Sørensen fra København, men udsendt fra Esbjerg museum, hun skulle foretage en undersøgelse om stationsbyernes udvikling i Ribe amt.

Desuden har vi haft besøg af et lærerkursus.

Jeg har også i årets løb på bestilling lavet nogle anetavler.

Ølgod-Strellev sognearkiv,

Kulturhuset, Vestergade 5, 6870 Ølgod, tlf. (05) 24 50 11.

Leder: *N. H. Mikkelsen.*

Der er indleveret i det år, der er gået, 15 større afleveringer fra forretninger, foreninger foruden ejendomshistorie og et væld af gamle billeder. Sammen med museet har arkivet deltaget i en foredragsrække i vinterens løb. Endvidere har der været mange besøgende, i det hele taget er der vist stor interesse for arkivet.

Registre 1978-80

Ved Verner Bruhn

Personregister

- Abel, hertug 196
Adersen, Jep gdr. 616
- Per Lønne 30
Aertjens, skp. 554
Ahlefeld, Margrete v.
 Visselbjerg 425, 617
Ahlmann, V. tegner 519
Albrecht, Frants general 564
Alexandersen, Verner
 tandlæ. 376
Alkjærsg, Jenny forf. 264
Amberg, H. C. prof. 20
Amerinus, Hans L. forf. 68
Anckersen, hist. 533
Andersdatter, Ane Tjæreborg 542
- Else Bonderup 564
Andersen, lok. fører 333
- A. konsul 323
- H. C. forf. 407
- Hans Jyllerup 614
- Hans Snepsgård 424
- J. Bollerup folketingsmdl. 625
- Jens gdr. 618
- Jes Seem 424
- Knud gdr. 617
- Kristen stud. 90
- Mathias S. B. skibsfører 13
- Mathis M. 14
- Peder strandfgd. 317
- Søren Gredsted 37
- Søren præst 91
- Søren P. 406
- Thomas Chr. reder 13
- Thomas N. gdr. 543 f.
- Troels Seem 424
- Vald. lok. hist. 31, 183, 192, 199
Andreasen, kancelliråd 161
- C. lok. hist. 522
- Mads Varde 128
Andresen, fuldmgt. 4, 131 f.
Ankersen, Ane 13
- Søren 13
Anna, prinsesse 94 ff., 102
Appel, Anna Askov 392
- Margrete Askov 395, 401
Aristoteles 86
Arnum, Poul 49, 75
Aslaksen, Kurt prof. 88
Asmussen, postmst. 150
Astrup, Haagen v. byfgd. 120
Bach, Hans prokurator 413
Bagge, D. C. dommer 182
Bagger, J. A. F. byfgd. 131 f.,
 152, 317
- Marie J. Varde 131, 152
Baggesen, forf. 397
Bang, adelsslægt 505 f., 509
- Anne 503, 505, 507 f.
- Hans O. teol. 534
- Herman forf. 399, 505
- Niels rådmand 56
- Palle lensmand 502, 505, 508
Banke, Jørgen bibl. kons. 482,
 493
Bartholin, Kaspar læge 70
Bastrup, C. J. 37
Bayer, J. T. forf. 300 ff.
Bech, Kaj O. læge 237, 242
Beck, Jens provst 132, 152
- Vilhelm præst 468

- Behling, ty.ing. 239
 Bemer, Carl O. skp. 555
 Benedixen, Aage M. 113
 Bennich, Hans fuldmgt. 619
 Berg, N. Chr. degn 520
 - O. ark. 20 f.
 Bernst, møller 585
 Bertelsen, Jeppe 419
 - Maren Vrenderup 165 ff.
 - Peder no. skp. 566 f.
 Bertolucci, Mario fotogr. 605,
 609, 613
 Bi, Ane J. Assendrup 330
 Bing, Anders K. lensmand 96
 Birgitta, Vadstena 516
 Birk, Påby 113
 Birkedal, Vilhelm forf. 407
 Bjelke, Hjalmer kbm. 135 f., 152
 - Regnar maler 136
 Bjerger, Poul læ. 212, 625
 Bjørnsen, Jac. tolder 416
 Bjørnson, forf. 117, 401
 Blicher, St. St. forf. 39, 397, 407
 - Jenny C. forf. 407
 Blinkenberg, Chr. isenkr. 136,
 153
 - H. drejer 153
 Bloch, justitsråd 419
 - prokurator 134
 - J. C. biskop 199
 - N. H. førstelæ. 625
 - Olga Varde 147
 - Tønne biskop 527, 534
 Bluhme, Emil kommandør 349 f.
 Bonde, Mads Gamst 110
 Borch, arkitekt 21
 Bostrom, Nils fotogr. 510
 Bovbjerg, Jacob skp. 554
 Brahe, Beate Å. 102
 - Niels 501
 - Tyge astronom 56, 69, 117
 Bramming, Maren J. 207
 - Peder J. præst 528
 Brandt, Caspar C. borgm. 572
 Bredsdorff, Th. præst 36
 Breinholt, fam. Esbjerg 339
 - Poul exportør 292, 354
 Brockenhuus, Otto J. degn 93
 Brodersen, Laust dyrlæge 608
 Brorson, Christian C. præst 132
 - Hans A. biskop 132, 403, 531
 Brorson-Christensen mus.
 insp. 389
 Bruhn, Verner lektor 431, 435,
 438, 442 f., 480, 629
 Brun, N. M. slagter 613
 Bruun, O. J. L. læge 340
 - A. pastor 574
 - Chr. præst 468, 471, 481, 483
 ff.
 - Georg rektor 487
 - Jørgen førstelæ. 417, 419
 - Jørgen gdr. 276
 - Kr. rektor 276, 290
 Bryhl, Peter smed 244
 Brylle, Hans P. præst 530
 Bryske, adelsslægt 502 ff.
 - Christence 508 f.
 Brødsgård, kammerråd 185
 Brøns, Villads N. lektor 69, 89, 91
 Buch, Hans K. stud. 56, 58 f.
 - Johannes 59
 - Knud M. præst 56, 58
 - Peder S. præst 92
 Bulotti 120
 Bundesen, Jens
 amtsrådm. 185 f.
 Buntmager, Kristen S. Ribe 65
 - Søren K. stud. 65
 Bülow, direktør 239
 - Ane M. Mandø 575
 Byrgesen, Peder ridefoged 425

- Bølling, Peder Ribe 60
 Bønnelycke-Andersen læ. 406
- Carl Gustav sv. konge 410, 416,
 508, 570, 614
 Carlé, L. ing. 340
 Carlsen, læ. 120
 - Dorte H. cand. mag. 252, 281
 Carstensen, Gregers P. skp. 178 f.,
 181
 Castesen, Marturin provst 531
 Castonier, v. toldforv. 134
 Cervantes, forf. 406
 Christensdatter, Anne
 Lundtarp 566
 - Karen Lundtarp 570
 - Kirstine 528
 Christensen, C. H. skp. 317
 - Chr. Hjerting 37
 - Chr. Lønne 30
 - Christen Lundtarp 572
 - Elin N. forf. 429
 - Eske gdr. 614
 - H. Lykkegård 540
 - Hans Adserbøl 32, 426
 - J. Sædding 185
 - J. Chr. gdr. 147
 - J. Lund arkitekt 21 f.
 - J. Å. konsulent 442
 - Jens gdr. 618
 - Jes gdr. 618
 - Jørgen Kvie 38
 - Jørgen S. Omme 38
 - Knud kbm. 130
 - Knud vicekonsul 317
 - L. Emil læ. 130
 - Laust gdr. 619
 - Linding slagter 613
 - Morten gdr. 618
 - N. Hillerup 37
 - Niels gdr. 618
 - Oluf gdr. 618
 - Peder Autrup 38
 - Peder gdr. 615, 617
 - Peder postm. 150, 154
 - Poul Høm 424
 - S. Kvie 38
 - Tonnis Toftnæs 614
 Christian I 121
 - II 121
 - III 53
 - IV 194, 540, 561 f.
 - VI 531
 - VII 534
 - VIII 131
 - IX 344, 354, 585
 Christiansen, A. degn 520
 - C. P. O. forstander 395
 - J. Esbjerg 295
 Christrup, C. M. Varde 152
 Cicero, 77, 86
 Clausen, C. H. arkitekt 20, 22
 - Christen gdr. 616
 - Ebbe J. boghandler 135
 - Hans gdr. 618
 - Hardy Henne 604, 613
 - Johannes slagter 599 ff.
 - L. gdr. 134, 152
 - Meta Henne 599 f., 603, 613
 - Thomas kbm. 134, 152
 Clemmesen, Hans gdr. 155
 - Morten Tjæreborg 542
 Cohn, dep.chef 214
 - Isak kbm. 132, 152
 Concatis, oberst 621
 Corneilisee, Johan
 Amsterdam 566
 Cortsen, politim. 3
 Curtz, Hans præst 208
- Dagmar, dronning 121, 397,
 404, 518, 579

- Dahl, Anders B. biskop 84
 - Th. Esbjerg 301
 Dalgas, C 38, 265
 Damgård, bestyrer 157
 Damgaard, Jacob gdr. 111
 Danelund, Niels
 pol.fuldmægtig 249
 Darum, Jens Ribe 89
 - Laurids stud. 89
 Debel, Julie Varde 147
 Degn, Hans Chr. krigsråd 534
 - Jep gdr. 618
 - Wilhelmine H. Kbh. 534
 Dickens, C. forf. 407
 Drachmann, H. forf. 118, 397,
 407
 Dragsbo, Peter la Cour
 mus.insp. 11, 26, 613
 Dresselberg, Anders N.
 landsdommer 93
 Dueborg, skp. 555
 Duus, overpostbud 150
 Duye, Hans D. skibsf. 13
 Døstrup, Jens K. præst 92
 - Knud J. præst 92
 - Peder K. stud. 92
- Ebbesen, Laurids Øllufgård 615
 Eckehart, teolog 516
 Edelberg, M. stiftamtmand 438
 Elling, kbm. 186
 Elmdal, fuldmægtig 7
 Elswing, N. fotogr. 386
 Endorph, Christiane M.
 Varde 531
 Enevoldsen, Nis gdr. 617
 Erik Glipping, konge 120
 Eriksen, Georg Gamst 111 f.
 Eskesdatter, Kirsten
 Gjellerup 614
 - Mette Gjellerup 614
- Eskesen, Christen gdr. 614
 Estrup, J. B. S. minister 285
 Etlar, Carit forf. 120
 Eweler Varde 152
 Eyssen, Hans herredsfoged 539
- Falkenskjold, oberst 42
 Farsen, Jens præst 84
 Fasti, Thomas Vennergård 508
 - Thomas 508
 Feddersen, Johs. 136 f., 152
 - Marie Varde 147
 Feilberg, H. F. pastor 575
 Filskov, Agnes læge 214
 Find, Niels stud. 99
 Fogs, Gregers rektor 530
 Fogtmann, byfgd. 132
 Forum, H. P. kbm. 130
 Frandsen, H. prof. 67 f.
 Fransen, Ingvard Alderop 206
 Frausing, Johan J. byfgd. 623
 Frans af Assisi 516
 Frederik I 502
 - II 34, 48, 53, 58, 65, 70, 75,
 78 f., 90, 97
 - VI 121, 133, 578
 - VII 121, 399
 - VIII 396
 Freigius, Joannes Th. 86
 Friedel, Chr. H. handelsbtj. 129,
 133, 152
 Frifeldt, Sal. forf. 31, 36
 Friis, Gabriel herredsskr. 189
 - Kirsten Ribe 46
 - Mogens Varde 441
 - Peder redaktør 441 f.
 - Peder N. Varde 441
 Friisberg, Claus studielektor 252,
 282, 310
 Fölsch, kommissionær 554

- Gabel, geheimeråd 209
 Gahner, L. Hjerting 189
 Galt, Niels P. adelsmand 93
 Gammeltoft, Peder gdr. 162
 Georg, græsk konge 120
 Gersdorf, Christopher F. v. godsejer 205
 Gert, grev 196
 Gift, Hans P. præst 527
 Giørtz, fabrikant 17
 Glambek, Claus 503
 Glambek, Mette 501, 503
 - Niels P. 501 ff., 511
 - Peder C. Stubberup 502 f., 505
 Glarvind, L. Esbjerg 342
 Glob, P. V. rigsantikvar 362, 628
 Godtfredsen, pastor 120
 Godfredsen, Christen kobbersmedm. 129, 152
 Gotlænder, Oluf rektor 90
 Gram, læ. 586
 - Morten H. stud. 92
 - Niels M. møller 188 f.
 Gran, Rigmor kont.chef 214
 Grand, Gunnar 406
 Greel, Jonathan skp. 556
 Gregersen, Christen herredsfgd. 565 f.
 - Gregers P. landstingsmand 278
 Grisbæk, Kirsten K. Ribe 60
 - Niels H. rådmand 46 f., 72, 91
 Grove-Stephensen, F. S. cand. jur. 178, 182
 Grubbe, Eiler E. 102
 - Eiler, S. rigsråd 102
 - Else, E. 102
 - Jørgen, E. 102, 104
 - Kristen, E. 102, 104
 - Mette, E. 93
 - Sigvard, E. dipl. 104
 Grundtvig, præst 117, 121, 393 f., 398, 402 f., 407, 505
 Grønborg, H. C. Ho 314, 318, 323
 Grønholt, Peder J. præst 528
 Graabæk, Albert Esbjerg 331 f.
 Guldsmed, Anders L. Ribe 47
 - Hans Th. prof. 71, 86, 90
 - Jens A. borgmst. 47
 - Lydik A. Ribe 64
 Gundersen, Tobias M. Oksvang 189
 Gundesen, Morten 406
 Gyldenstjerne, Niels K. 103
 Gødesen, Jens biskop 69
 Hammer, Klaus prof. 71
 Hansdatter, Abel Ribe 98
 - Anne Gjellerup 614
 Hansen cand. theol. 394, 406
 - malermst. 588
 - Skibbroen 587
 - Aksel »Rimus« journalist 244
 - Christen, gdr. 617 f.
 - Christen Sønderside 210
 - Claudi Mandø 576
 - Ebbe Krarup 38
 - Eline Tjæreborg 540, 542
 - Else K. 406
 - Emil Chr. Ribe 588
 - H. rektor 535
 - H. Tjæreborg 542
 - H. F. tømmermst. 21
 - H. P. gdr. 214
 - H. P. provst 471
 - Hans Ho 314
 - Hans kromand 191
 - Hans Mandø 426
 - Hans Vilslev 38
 - J. Tjæreborg 542

- Jens Bøel 426
- Jens Måde 425
- Jep Tjæreborg 540
- Jes T. B. Darum 208
- Jørgen maler 501
- K. Hildebrandt forf. 599, 601, 613
- Karen læ. 114 f., 116
- Knud Måde 212
- Las bager 614
- M. skrædder 153
- Malte Måde 212 f.
- Morten gdr. 617
- Niels Surhave 32
- Niels gartner 130
- Orbon herredsf. 540
- Peder Darum 426
- Peder K. karetmager 560
- Peter gdr. 357
- Peter kbm. 134
- Simen Mandø 426
- Sv. Aage prof. 283
- Søren M. mus.leder 311, 325
- Thomas gdr. 617
- Hansen-Jacobsen, Niels billedhugger 393
- Harbo, Just J. Viborg 92
- Kristen J. præst 92
- Harborg, Morten førstelæ. 507, 512, 515
- Harby-Nielsen, Peder skibsfører 13
- Harck, A. bankdir. 142
- Hartmann, komp. 394
- Hatt, Gudm. prof. 27
- Hattensen, Annette Varde 147
- Hauge, fru 406 f.
- P. bestyrer 392, 396, 399 ff., 406 f.
- Hedemann, ark. 22
- Heegaard, kancelliråd 419
- Hegelund, Jacob J. præst 56, 72
- Morten P. Ribe 56, 85, 91
- Peder biskop 31 ff., 48, 50 f., 59, 64, 68 f., 73, 85
- Peder M. borgmst. 56
- Søren P. borgmst. 56
- Heiberg, forf. 394, 398
- Heick, Erik gdr. 357
- Hein, Varde 138
- Hejn, Karl Varming 585
- Heinen, C. 410
- Hejbøl, Jeppe læ. 41
- Helgesen, Poul munk 99
- Helms, redaktør 129
- Jacob forf. 519 f.
- Helweg, Aksel pastor 395
- Hemmet, Iver I. biskop 56, 69
- Hemmingsen, Niels teo. 68, 70, 82
- Hendriksen, Simon matros 180
- Henriksen, Ane Henne 600
- Karl Rolfsøgård 599
- Hermansen, Benned betjent 420
- Hess, Peter snedker 330
- Hillerup, Th. præst 199
- Hirn, Yrjö forf. 517 f.
- Hjelmstjerne, Henrik 534
- Hjortkær, provst 113
- Hjuler, Johan Gerndrup 32
- Hoffmann, August Varde 129
- Eduard kbm. 129
- Holberg, Ludvig forf. 112, 397
- Holdesen, Peder bygmester 12, 16 f., 393, 402, 628
- Holgensen, Anne Mette 533
- Holm, Niels hører 60
- Peder teol. 534
- R. forf. 394
- Horrebøw, astronom 534

- Hunnam, Georg kapt. 555
- Huulegård, Holger stud. 533
- Laurids prokurator 533
 - Th. præst 527, 531
- Hvas, Kristoffer Hennegård 508
- Hvass, Steen mus.insp. 357, 391
- Hvid, Niels biskop 78 f.
- Hvidtfeldt, Johan rigsark. 443
- Hyldtoft, læ. 215
- Höfdding, H. forf. 402
- Høier, Helga E. 132
- Høj. P. O. J. strandf. 320
- Høyer, Hans W. præst 530
- Haagensen, Jørgen
Jernvedlund 38
- Haahr, Kristian 626 f.
- U. P. 410
- Håkonsen, M. Chr.
snedkersv. 326 ff.
- Mathias møllebygger 326
- Ibsen, H. forf. 407
- Ingemann, B. S. forf. 118
- Isachsen, Israel oberst 423
- Israelsen, N. J. 16
- Iversen, Hans P. murer 13
- I. N. manufakth. 132, 152
- Jacob I, skotsk konge 94
- Jacobs, Broer skp. 555
- Jacobsdatter, Mette 45
- Jacobsen, Hans Brøns 593
- Holger D. 406 f.
 - J. P. forf. 9, 118
 - Mads borgmester 247 f.
- Jensdatter, Maren 128
- Jensen, sadelmager Varde 149
- sognefgd. Malt 190
 - Abildgaard konservator 512
 - Chr. Lustrup 37
 - Chr. Stadil 38
- Chr. Ål 38
 - Eschild Lustrup 424
 - Gregers præst 64, 67
 - H. C. tømremst. 22
 - Hans gdr. 616
 - Hans smed 344
 - J. Chr. kbm. 21
 - J. H. Skovgaard 606, 608
 - Jacob herredsf. 197, 424, 426
 - Jens Gamst 113
 - Jens Peter entreprenør 190
 - Kaja læ. 393 f.
 - Knud fotogr. 503, 506, 509, 511
 - Kr. murerst. 22
 - L. N. førstelæ. 114 f., 117, 120
 - M. Th. murerst. 20, 22
 - Mads gdr. 615, 617 f.
 - Michell kirkevæрге 424
 - Niels borgm. 147, 150
 - Niels B. avlsbruger 150
 - Oluf Eskelund 426
 - Ove politim. 235
 - Peder Hesselmed 37
 - Poul Husum 37
 - Sophie F. Heager 326
 - Thyra forf. 407
- Jepsen, Anders Høm 424
- Hans gdr. 540
 - Marin gdr. 540
 - Morten gdr. 540, 542
 - Morten (den ny) gdr. 542
 - Niels Høm 424
 - Peder Kammesgård 570
 - Peter gdr. 540, 542
- Jeremiassen, Laurids stud. 92
- Jesdatter, Kiersten Darum 208
- Jespersen, herredsf. 350
- Jessen, Kristian Gamst 122
- Peter Gamst 122
 - Th. Kyvling 37

- Johansen, Chr. M. slagter 610
 - Nora 613
 Jonge, Bernt H. de skp. 556
 Jonsson, Arngrimur Island 88
 Juel, Sophie N. Agerkrog 504
 Justi, J. H. V. ty. mineralog 205
 Jyde, Mads Kongsted 103
 Jørgensdatter, Kirsten Lønne 30
 Jørgensen, A. D. hist. 393
 - Chr. faged 33
 - Chr. Lønne 30
 - M. kbm. 21
 - Mads brøndgraver 147
 - Palle præst 92
- Kall, orientalist 533
 Kallesen, Christen gdr. 540
 - Niels herredsf. 540
 Kampmann, arkitekt 21
 - Sneumgård 542
 - Hack Varde 127
 Karkov, Hans L. gdr. 432 f.
 Keith, George jarl 94
 Keyser, Anders J. kapellan 49
 Kietz, Varde 138
 Kimer, Jes Rovsthøje 615, 619
 Kinast, Garløv instrumentist 623
 Kingo, Th. digter 403
 Kirkebye, Jens præst 535
 - Karen S. Brøndum 535
 - Niels J. Hornstrup 535
 Kirkemann, Niels Varde 413
 Kiørboe, Chr. byfgd. 235
 Klagenberg, Albert C. præst 499,
 501, 530
 - H. C. kvarterm. 530
 - Holger præst 531
 Klasen, Barthelh Ribe 206
 Klemmensen, Jens stud. 89
 Klinker, Mads Mejlbj 588
 Kneus, Poul H. præst 92
- Knud d. Hellige, konge 518
 Knudsen, Skibbroen 587
 - Erik forf. 398
 - Frederik læ. 396 ff., 406
 - Jacob forf. 113
 - K. proprietær 155
 - Mogens Slagelse 398
 - Peder gdr. 618
 - Sv. Erik forpagter 357
 Knutzen, Carl P. slagter 137
 Kolding, Anker P. Ribe 60
 - Anne »heks« 102
 - Jon J. præst 67
 - Kristen stud. 64, 92
 Krabbe, Gregers befalingsm. 424
 Krag, Anders læge 85 f., 91,
 93 ff.
 - Anders P. prof. 68
 - Christence Øllufgård 500 ff.,
 615
 - Elline Kbh. 97
 - Erik gdr. 618
 - Mogens Agerkrog 504
 - Niels Agerkrog 508
 - Niels P. histogram 68, 83
 - Otto rigsråd 508
 Krarup, pastor 575
 Kratzenstein, prof. 534
 Kristensdatter, Karen Ribe 46 f.
 - Kirsten Ribe 46
 - Voldborg Ribe 46 f., 91
 Kristensen, Anders prof. 68, 84,
 87 f., 90
 - H. K. lok. hist. 27, 43, 198,
 210, 215, 409, 423, 428,
 435 ff., 499, 553, 561, 614,
 623, 625 f.
 - Klemens stud. Ribe 60, 92
 - Lange rektor 60
 - Niels Fakse 103
 - Niels P. kapellan 58 f., 92

- Peder mag. 44 ff.
- Kristoffersen, Ane 165 ff.
- Hans Vrenderup 165
- Krixmand, Daniel sv. officer 570
- Krogh, Elisabeth v.
hofdame 130 f.
- Knud mus.insp. 515, 522
- Krosp, J. J. tegner 624
- Jacob instrumentist 623 f.
- Margrethe E. Ribe 623
- Krospe, Johan F.
instrumentist 623
- Krummes, Karl gdr. 155, 164
- Krupp, Fried. Kiel 330
- Kruse, Otto Øllufgård 615
- Krøyer, P. S. maler 581
- Kusk, Hans N. J. gdr. 544
- Jens gdr. 429, 539, 544
- Kvist, Christa Egtved 440
- John førstelæ. 35, 440
- Kaae, Bue fhv. lektor 45, 109,
512, 527
- Kaalund, H. forf. 119
- Kaas, A. snedker 20
- Jørgen Grubbe amtmand 500
- Mogens Frøstrup 565
- Ulrich admiral 499 ff.
- Kås, Niels kansler 62

- Lambertsen, Bonde Mandø 426
- Landt, Jørgen Chr. byskriver 137,
152
- Lang, Knud præst 199
- Langballe, J. Thyholm 38
- Lange, Hans G. lensmand 66
- Jac. Visselbjerg 37
- Peder Endrupholm 425, 618
- Th. forf. 113
- Langvad, N. K. læ. 339, 480
- Larsen trikotagehdl. 21
- A. H. skoleinsp. 470, 487 ff.
- Bonde Varde 153
- Evald fhv. overl. 126, 154
- Kaj forf. 178
- N. A. skolekons. 471, 484
- Lassen, Riig Per forf. 117
- Lasson, Cecilie Varde 147
- J. F. Varde 147
- Lauffuersen, Anders Skast 620 f.
- Laugesen, Hans biskop 59, 67, 85
- Lauge stud. 85
- Lauridsen, Anders Mandø 426
- Anders prof. 83, 87 f.
- Bertel Vrenderup 167 f., 173,
176
- Berteline M. Vrenderup 167,
169, 170 f., 174
- Chr. Resen 38
- Ejnar M. Vrenderup 167,
170 f., 175 f.
- Gøde rektor 70
- Hans Vrenderup 165, 167
- Jens J. Vrenderup 165
- Jensine K. Vrenderup 167,
171, 175
- Kristine Vrenderup 167, 173
- Laurids J. Vrenderup 165 ff.
- Niels prof. 68
- Lauritsen, Niels tingholder 425
- Chr. pol.fuldm. 249
- Ditlev skjbsr. 20. 270, 293 ff.,
305 f., 347, 349, 403
- Lorenz B. 406
- Lausen, P. Hygum 37
- godsejer 17, 185. 187 f.
- Lavindsfar, Jacob stud. 90
- Leem, Kristen stud. 64, 103
- Legardt, Dorthe 393
- Lemvig, Anders J. prof. 67
- Lendrop, byfgd. 132
- Letters, Th. kaptajn 555

- Lichtenberg, Gerhard H.
statsråd 500
- Lidemark, L. P. R. forf. 118
- Lindberg, Christine Varde 147
- Jacob Chr. oversætter 393
- Lindberg-Nielsen, C.
landsark. 127, 129, 196
- Lindhahl, Fritze mus.insp. 512
- Linde, kapt. 186 ff.
- Lindenov, Anders Bonderup 564
- Lindet, Th. P. præst 59, 86, 91
- Lodberg, biskop 530
- Lohse, O. Varde 147
- Lowdon, William kapt. 556
- Lucassen, murerst. 22
- Lund, Anders H. 47
- Georg 406
- J. dommer 182
- Oluf gdr. 618
- P. W. 583
- Voldborg K. 60
- Lundt, guldsmed 130
- Lunøe, Anton M. sagfører 131 f.
- Luther, Martin reformator 82, 333
- Lybecker, N. M. 13
- Lykke, Jørgen P. rigsråd 102
- Kirstine J. 102, 104
- Lyngbo, Chr. maler 441
- Lyngbye, Chr. kbm. 135, 152
- Jørgen borgmst. 329
- Peder T. præst 207
- Lyschander, Klaus K. hist. 67
- Madsen, dir. 141
- A. kbm. 135 f., 153
- Alexander Holstebro 37
- Christen herredsf. 561, 563, 565 ff.
- Jon præst 528
- Kristen Ribe 45
- Mads foged 565
- Palle forf. 120
- Poul biskop 79, 83, 87
- Poul gdr. 617
- Terman forpagter 37
- Majmburg, Mads Varming 586
- Mannestei, A. C. holl. konsul 317
- Marie Magdalene 499 f.
- Marie Niels Peter Gamst 111
- Marke læ. Varde 138
- Markussen, fuldm. 7
- Mathiasen, Ester M.
Vrenderup 165, 167
- Mads Kr. Fåborg 165
- Petra Fåborg 165
- Mathiesen, Chr. gdr. 253, 257, 262, 265
- Medelby, Søren L. stud. 90
- Mejnertz, skomager 21
- Melancton, Philip reformator 50, 57, 77, 82, 86 f., 333
- Mengel, forvalter 147
- Menghin, Osvald arkæolog 27
- Meyer, Johs. kartograf 311 f.
- Michaelsen, S. amtsfuldm. 129
- Michelsen, J. gdr. 542
- Jes Seem 424
- Mikkelsen, Gerner
fuldmægtig 246, 249
- Hans Kjelst 29
- Kathrine L. Varming 585
- Kristen prof. 87
- Søren gdr. 618
- Mochay, kapt. 557
- Mondrup, gen.postdir. 150
- Monrad, Varde 152
- Morgan, Charles oberst 563
- Mortensdatter, Elline Kbh. 97
- Mortensen, Eske herredsf. 539 f.
- Jens delef. 35
- Jens Ribe 572

- Sonnich skp. 556
- Muff, Jørgen N. 412
- Mule, Kristen Oslo 96
- Laurids H. sekr. 45
- Mulvad, Hans skriver 425 f.
- Jes forvalter 416 f.
- Søren lærer 574, 584
- Mund, Pros admiral 564
- Munk, Anna Selsø 562
- Peder L. admiral 95
- Munthe, prof. 534
- Murtfeldt, krigsråd 133
- Ludvig litterat 126 ff., 130, 413, 419 f., 441
- Rudolpf L. kirurg 132 f., 136, 152
- Musmann, kammerherre 186
- Müller, Frederik 235
- Gerda Varde 441
- Mathias 553 f., 556
- Michael 416, 553
- Møller, Andreas forf. 323 f.
- Elna redaktør 524
- Emma R. 406
- Frantz smed 292, 354
- M. komm. 315
- Møller-Nielsen, Anton
- Gammelby 395
- Mørck, Hans kbm. 210 f.

- Nedergård, N. exportør 293
- Neidhardt toldbetj. 129
- Clara Varde 152
- Nesbjerg, Niels 618
- Nicolaisen, B. Th. Ballum 186
- Nielsen, murerms. 22
- proprietær 185, 188
- Anders foged 424, 426
- Andr. Ribe 37
- Carl N. arkivar 147
- Chr. gdr. 572
- Christen J. skibsf. 320
- E. vejass. 147
- H. dyrlæge 613
- H. C. stiftamt. 314 f., 320
- Hans avlsbruger 412
- Hans bygmst. 13
- Hans Mandø 426
- Harald 558
- Jacob præst 78 f.
- Jacob stud. 90
- Jens gdr. 616
- Jens Varde 206
- Jens Vrenderup 165
- Jens M. snedker 329 f.
- K. strandf. 321 f.
- Knud rådmænd 49
- Laurids biskop 68
- Laurids Mandø 426
- Laurids rådmænd 415
- Mette M. Varde 441
- N. Chr. arkitekt 22, 332, 342
- N. O. M. boghandler 134 f., 152
- Niels (den ældre) gdr. 542
- Niels (den yngre) gdr. 542
- Niels Lifstrup 616
- Niels Oksby 211
- Niels K. 406
- Nikolaj forf. 118
- O. lok. hist. 197, 199, 501 f.
- Oluf gdr. 542
- Peder gdr. 618
- Peder Hennegård 531
- Peder Maltbæk 426
- Peder Vestervig 37
- Peter gdr. 542
- Rasmus Sønderside 210 f.
- Stefan borgm. 508, 572
- Søren bygmst. 14
- Søren Måde 212 f.
- Th. gdr. 542

- Vilhelm boghandler 134
- Villads stud. 73
- Zakarias forf. 119
- Nis, Snepsgårde 588
- Nissen, Brørup 113
 - Christen gdr. 616
- Nonbo, sagfører 162
- Nordentoft, Knud læge 249
- Nordrup, Knud præst 103
- Norn, Otto prof. 150, 516
- Novrup, H. P. H. lærer 431
- Nyrop, M. arkitekt 21 f.
- Næsbjerg, Jens stud. 73
- Nørgård, Bine 597
 - Niels gdr. 431, 584, 597
 - Poul P. 584 f.
- Nørgaard, Ellen dr. pæd. 467

- Obelitz, provst 138
- Odsberg, Frode 406
- Oehlenschläger, forf. 119, 397
- Olesen, Niels gdr. 542
 - O. P. trikotagehandler 21
- Olivarius, pastor 575
- Olsen, Varde 138
 - Arendt Norge 210
- Olufsen, Hans gdr. 618
 - Morten herredsf. 540
 - Niels gdr. 616, 618
- Orbonsen, Hans herredsf. 540, 542
- Oxenstjärna, A. sv. rigsk. 423

- Palladius, Niels biskop 67
 - Peder biskop 67
- Pallesen, C. P. skotøjshdl. 153
 - H. læderhdl. 132, 153
 - Kirsten Varde 153
- Palludan, J. W. kbm. 138, 140
- Paludan-Müller, forf. 125, 397
- Paustowski, K. russ. forf. 113

- Pedersdatter, Anne Hornstrup 535
 - Kirsten Lundtarp 565
 - Maren 188
 - Mette 56
- Pedersen, Andr. N. 584, 589
 - Arne fuldm. 7
 - C. Autrup 38
 - C. gdr. 540
 - Claus gdr. 618
 - H. læ. 270 f.
 - Hans Seem 424
 - Hans Vesttrup 38
 - J. læ. 187
 - Jens Hebo 572
 - Jep Tuesbøl 426
 - John Vreenderup 165, 175
 - Jørgen gdr. 542
 - Jørgen præst 527 f.
 - Jørgen skriver 424, 426
 - Karen Mandø 576
 - Knud Måde 213
 - Laurids Lundtarp 571 f.
 - Laurits Rovst 425
 - Mads Ribe 571
 - Mads stud. 60
 - N. Knivsig 37
 - Niels forst. 274
 - Niels H. gdr. 584
 - Nis gdr. 618
 - Poul Ål 38
 - Sefren Seem 424
 - Søren Kvie 38
 - Th. gdr. 618
- Perssen, Jep Sønderside 210
- Petersen, sognef. 123
 - tobakssp. 587
 - Karen Gamst 123
 - Osvald politim. 235
 - Rasmus Gamst 123
 - Aage N. 406
- Petkam, sv. oberst 620

- Philipsen, Chr. Tarp 29
 - Hans Esbjerg 342
 Pietters, Jørgen skp. 557
 Pirchert, Jes dyrlæge 613
 Pontoppidan, A. præst 191
 - H. forf. 118, 120
 - Henrik E. prof. 618
 Poulsen, fotogr. 392, 395, 400
 - læge 594
 - Bertha Varde 147
 - G. Ho 318
 - Jens stud. 89
 - Maren Varming 584
 - N. J. fabrikant 339, 354
 - Niels borgm. 60
 Prior, W. N. general 242
 Prytz, Marie Mandø 576
- Quistgaard, Theodor
 byfgd. 131, 152
 Qvist, H. J. arkitekt 21
- Rabitz, Anne H. Guldager 191
 Ramsing, V. J. A. præst 520
 Randers, Søren 90
 Rantzov, Chr. 209
 - Johan general 209
 Rantzow, greve 619
 Rasch, Søren skp. 323, 563
 Rasmussen, A. murerstm. 22
 - Hans politm. 249
 - J. H. skoleinsp. 439
 - Rud. 247 f.
- Rathien, C. V. Varde 147
 Rein-Jensen, pol.komm. 248
 Resen, Hans P. biskop 69
 Richter, J. præst 113, 193, 195,
 401, 403 f.
- Riber, Jens J. 59
 - Jørgen L. præst 68
 - Kirsten H. biskop 69 f.
- Peder H. kannik 85
 Robert, N. insp. 63
 Rohlfs, Andr. N. postm. 149 f.
 Rosenberg, P. A. 113
 Rosenkrantz, Jørgen O.
 rigsråd 63
 - Mette O. 93
 Rosenørn, Fru Nørholm 520
 - Axel herredsf. 5, 8, 137, 152,
 154
 - C. P. T. kammerjunker 137,
 148
 - Carl G. stud. mag. 137 f.
 Rosenørn-Lehn, F. M. baron 147,
 153 f.
 Rosenørn-Teilman,
 kammerherre 5
 - Ingeborg, K. 138 f., 141 ff., 154
 Rostrup, Edel Marie Varde 134
 - Peter postm. 133 f., 136, 149,
 152
 Rubring, Sofie, Øllufgård 500
 Rudebede, Ole P. skp. 554
 Ruht, Elisabeth 530
 Rygård, kbm. Holstebro 323
 Rygaard, Peder Hesselmed 37
 - Søren Hennegård 555
 - Søren C. Hesselmed 500
 Rytter, Anders adelsmand 63
 Rødgaard, kbm. Varde 138
 Rørdam, Vald. forf. 403
- Sabroe, P. folketingsmand 408
 Salling, forst. 593
 Sandholm, Jens svinedriver 40
 Saxo, forf. 407
 Schack, amtmand 183, 343
 - Hans feltherre 617
 - Jocum oberst 542
 Schaltz, postfuldmægtig 134

- Schattenborg, skp. 179, 181 f.
 Scheel, Holger geheimeråd 531
 Schlanbusch, Henning cand.
 jur. 3, 10, 212, 235, 238, 251
 Schlüsen, danselæ. 114
 Schmidt, Hugo fuldmægtig 236
 - Søren smed 433
 Schnabel, Chr. rektor 533
 Schousboe, provst 111, 124
 Schreiber, B. P.
 instrumentist 623
 Schultz, løjtnant 422
 - Andrea Varde 128 f.
 Schwark, H. gendarm 586
 Seerup, Anders N. præst 528 f.
 - Christen præst 530
 - Jørgen læge 530
 - Niels J. mag. 530
 Sefrensen, Anders Seem 424
 - Peder Seem 424
 Sehested, murerms. 20
 Sevel, Christen S. præst 207
 - Christiane B. C. Darum 208
 - Dorthe M. C. Darum 207
 - Søren Darum 208
 Simonsdatter, Karen
 V. Nebel 499
 Simonsen, Hans B. gdr. 431,
 433 f., 585
 - Las gdr. 585
 - Simini Varming 584, 593
 - Simon Lejrskov 111
 Simony, Jørgen B.
 pol.komm. 235 ff., 246,
 248 f.
 Siøberg, Bengt sv. skp. 553
 Skade, Ane M. 214
 - H. N. cand. pol. 214 f.
 Skaft-Christiansen, byfgd. 235
 Skeel, Jørgen K. rigsmarsk. 59
 - Otto K. rigsråd 59
 Skjern, Mogens G. stud. 64,
 66 f.
 Skomager, Hans R. mag. 73 f.,
 76, 86
 Skousen, Niels husmand 187
 Skov, Dorthea Gamst 401
 - Friis L. overlæ. 110, 125, 392,
 406, 408
 - Johanne Gamst 401
 - Jørgen Gesten 112
 - Kristen Gamst 110 f.
 Skovgård, Niels billedhugger 393
 Skovlund, H. Våer 38
 - Jørgen Omme 38
 Skriver, Jacob S. borgm. 95
 - Jens gdr. 260
 - Margrethe 95
 Skåning, Mads præst 90
 Slagter, Niels P. Ribe 60
 Slangerup, Hans O. prof. 90
 Slebsager, M. folketingsm. 392,
 396
 Smed, Mikkel gdr. 618
 - Søren 73
 Smith, Anton borgmester 534
 - T. kancelliråd 131 f.
 Sneedorf, H. H. rektor 531
 Sophie, dronning 96
 Spandet, Peder P. kæmner
 Ribe 49
 - Søren Arnum 49
 Spangsberg, S. C. Måde 213
 Stael, 500
 Stage, Søren J. borgm. 98
 Stammose, bestyrer 163
 Staphen, præst 32
 Starbæk, Niels H. Ovtrup 624
 Stauning, Th. statsminister 239
 Stavbo, Klaus L. prof. 88
 Staverskov, Fasti 501 ff., 615
 - Hartvig adelsmand 503 f., 508

- Marine 502 f.
- Oluf B. adelsmand 502 f., 507
- Sofie Øllufgård 615 ff., 619
- Splid Donneruplund 503
- Steensdatter, Anne Darum 208
- Steffensen, Poul tegner 111, 119
- Steincke, K. K. minister 241
- Stephensen, Olaf S. byfgd. 131, 152
- Sterm, Søren Viungård 37
- Stilling-Andersen, J. mejerist 267
- Stjerne-Juel, adelsslægt 502, 504, 507
- Storck, H. tegner 505 f.
- William 96
- Stygge, Th. Frøstrup 505
- Storch, Johan forpagter 619
- Sundboe, Arne borgm. 215
- Sundbo, J. P. redaktør 331, 349 ff., 469 f., 479, 483, 485 ff., 490, 495
- Svanning, Frederik H. kannik 65
- Hans kgl. historiograf 59, 65, 98
- Jacob H. mag. 65, 91 f.
- Niels H. mag. 59, 88
- Svarres, Hans drejer 420
- Svensden, A. skomager 153
- Knud Gredsted 38
- Søegaard, Thyge oberstløjtnant 212
- Søfrensen, Eske Grisbæk 425
- Mads gdr. 617
- Søgård, H. P. tolder 317
- Morten 406
- Sørensen, Bakken strandf. 322
- C. konditor 134
- Christen gdr. 617 f.
- Hans gdr. 618
- Hans Lønne 30
- Jep Lydumgård 37
- Jes Måde 212 f.
- Karl Darum 426
- Kristen præst 90 f.
- Kristine Vejen 392
- Mads gdr. 618
- Mikkel Lønne 30
- Morten gdr. 212 f.
- Otilie kontorass. 147
- Peder gdr. 618
- Peder læge 67 f.
- S. gdr. 542
- S. T. gdr. 165 ff.
- Søren stud. 90
- Thor gdr. 616
- Tambsen, Ingvar Darum 426
- Tarp, P. sadelmager 134 ff., 152
- Taul, Tage fuldmægtig 246
- Teglgård, Aksel skoleinsp. 165
- Teilman, Thøger proprietær 8
- Terents, komediedigter 51, 73, 76, 82, 86, 96
- Tetens, provst 147
- Tetterow, Chr. skp. 557
- Theofilus 510
- Theophilus, Klaus prof. 50
- Thierreborg, Hans N. væрге 208
- Thomasdatter, Anne Fasti 508
- Karen Tjæreborg 542
- Thomesen, Hans rektor 68
- Poul mag. 69
- Thomsen, Jes fgd. 425
- Jørgen stud. 90
- Niels snedkerm. 332, 356, 539, 628 f.
- Niels gdr. 542
- Peder gdr. 618 f.
- Reck kbm. 133, 152
- Sven gdr. 584
- Søren kbm. 136, 152
- Th. sognerådsf. 586

- Thorbøll, Th. materialist 137,
 153
 Thorsen, Laurids borgm. 415
 Thorlacius, Børge toldbetjent 412
 Thornbjerg, Egå gdr. 356
 Thorsen, N. kbm. 422
 - P. G. 199, 520
 Thott, ritmester 531
 - Anders T. adelsmand 93
 Thrane, Andr. skp. 554
 Thyge, kantor 512, 514, 516 f.
 Thøstesen, Niels gdr. 163 f.
 - Niels Chr. skibstømrer 13
 Tilly, ty. feltherre 563
 Ting, M. T. skibsfører 14
 Tiset, A. arkivar 193 ff., 504
 Tordenskjold 211, 500
 Torstensen, Lennart sv.
 hærfører 423
 Tranberg, A. godsejer 155
 - Andrea Varde 128
 - Andreas P. kbm. 128, 152
 - Frederik Varde 128
 - Jørgen kbm. 42, 128, 130, 152,
 422
 Trapmand, Johs. 64
 Trogelsen, Søren Bøel 426

 Uhd, Niels H. dir. 269, 625
 Uldall, F. forf. 523
 Ulfeld, Chr. Tvis 563 f.
 - Corfitz viceadmiral 561 ff.
 Ulfeldt, Frederik P. sekretær 93
 - Mogens admiral 562
 Ulfstand, Holger J.
 adelsmand 93 f.
 Urne, Knud A. adelsmand 93

 Valkendorf, Kristoffer rentemst.
 52 f., 74, 83, 94, 98 ff.
 Vandel, Iver Ribe 60
 - Jens I. præst 60
 Vassard, pastor 519
 Vedel, Anders S. 56, 68
 - Else S. Ribe 530
 Vejle, Hans K. biskop 89
 - Jacob M. biskop 45
 Venstermand, Johan J.
 adelsmand 93
 - Karen J. 93
 Viborg, skrædder 588
 - Kristine Ribe 588
 Vig, læ. Vejen 392
 Vilandt, 576
 Villumsen, Mads mag. 47 ff.
 - Niels rektor 46, 48 f., 51, 69
 Vind, Anne Endrupholm 425
 - Birgitte Hennegård 503, 508
 Vindfeld, Jens forpagter 500
 - T. C. kbm. 135 f., 152
 Vinding, pastor 592 f.
 Vinstrup, Peder biskop 102
 Vollesen, Jon Lønne 30
 Voss, Hans gdr. 585
 Vaaben, Anders K. 40

 Wagn, Oscar C. T. D. 406
 Wallenstein, feltherre 562 f.
 Warming, Eugen prof. 574 f.,
 581, 583
 - Jens præst 574, 578
 Warrer, Jens Jacob bygmst. 13
 Waseen, garver 608, 611
 Wedel-Heinen, byfgd. 130 f.,
 152
 Welda, Martin C. skp. 556
 Westesen, Frederik kbm. 128, 152
 - Knud Varde 128
 Weywadt, Torben pol.
 fuldm. 236, 238
 Willenberg, generalmajor 423
 Winge, Herluf 27

Winther, Chr. forf. 397
 - P. boghandler 134, 152 f.
 Wolters, toldass. 317
 Worm, Marie 406
 - Ole oldforsker 519 f.
 Wormskiold, sekretær 209

Zahle, C. Th. minister 5

Øllgaard, Hans W. kbm. 126 f.,
 149
 Øllgård, Holger overlæ. 625
 Øllgaard, Rasmus byskriver 127,
 209, 553, 555, 557
 Ørberg, Paul G. akivar 563
 Østergaard, Niels Chr. delef. 29

Ågesen, Peder prof. 77, 86 ff.
 Århus, Jacob M. prof. 77

Stedregister

Abild sogn 600
 Adserbøl 32, 426
 Agerbæk 617 f., 621
 Agerkrog 504, 508
 Albo herred 509
 - Sct. Olufs kirke 509 f.
 Allerup 200, 544
 Als 33, 40, 531
 Alslev 431, 425, 431, 617
 - kirke 519 f.
 Altona 42
 Amerika 241, 258, 262, 293,
 556 f.
 Amsterdam 555 f., 566
 Andrup 619
 Andst 392, 401
 - herred 56, 67, 195, 261
 - bro 184
 - kirke 110, 124
 - mølle 110
 - præstegård 124
 Andst-Gjesten 67, 111, 124
 Anholt 535
 Ansager 28, 38, 41, 259
 - kirke 520 f.
 Archangelsk 556
 Arendal 95
 Arnum 49
 Asarum (Blekinge) 326
 Askov 113, 392, 395
 - højskole 274, 395, 403
 Assendrup 330
 Augustenborg 330
 Australien 293
 Autrup 38

Balle 48 f
 Ballum 186, 502
 Balstrum 179 f

- Basel 562
- universitet 86
Bavn 358, 363, 365
Belgien 375
Bern 330
Bernstoff slot 241
Billum 12, 14, 16, 29, 624
- andelsmejeri 268
- kirke 522 ff
Billund 524
Bjørnsholm 103
Blagmark 616
Blaksmark kro 41
Blåbjerg 157
Blåvand 311, 314 f, 317, 320,
323, 554, 556
- redningsstation 313
Blåvandshuk 311
- fyr 313
Bonderup 564
Bordeaux 554
Borkum 180
Boston 556
Bramming 199 f, 207, 284 f, 289,
408, 439, 585, 618
- kirke 209
Branderup 59
Brasilien 583
Bredmose 561
Bredsten syssel 48 f
- kirke 49
Brejninge 531
Bremen 17
Brinke 502
Brixbøl 619
Brosbøl kro 41
Brusk herred 32, 84, 92
Brøndum 191, 278, 425, 527 ff
- kirke 500, 522, 527 f, 530
Brøns 69, 73, 89
- mølle 593
Brørup 113, 184, 190, 407, 425 f
- højskole 274
Bække 116, 395, 440
Bøer 426
Bølling herred 66
Børsrose 157, 557
Daler syssel 49
Damgaard 407
Danmark 27, 129, 252, 254, 258,
262, 268, 273, 282 f, 284, 292
f, 294, 308, 361, 365, 373, 375,
381, 390 f, 423, 441, 467, 470,
561
Darum 56, 199 f, 205, 207 f,
426, 439
- Lille 200, 202 f
- Store 200 ff
- kirke 200, 202, 206 ff, 517
- Kjærgaard 200, 205, 208
- præstegård 207 f
- skole 205
Debel 617 f
Donslund 503
Donneruplund 502 f, 508
Dunkerque 554
Dyreby 160, 163, 602
Døstrup 92, 185
Edinburgh 95
Egense præstegård 535
Egeris mølle 326 f
Eggård 533
Egknud 269
Egtved 440
Elben 361, 378, 563 f
Elfsborg 210 f
Elling sogn 628
Eltang 84
Endrupholm 185, 188, 212,
425, 618

- mølle 184, 187 ff, 191
- England 183, 185, 254 f, 262, 268, 282, 285, 293, 347, 375, 564
- Esbjerg 5, 11 ff, 192, 194, 196, 235, 258, 270 ff, 276, 284 ff, 288, 313, 326 ff, 346, 386, 403, 442, 467 ff, 501, 512, 576, 587, 628
- andelsmejeri 276
- andelsslagteri 268, 304 f, 337, 347
- arbejderhøjskolen 468
- Bavnehøj 333, 339 f
- biblioteket 403
- Centralhotellet 346
- gårde 467 f
- havn 18, 263, 286 f, 293 ff, 298, 345, 353, 467, 493
- Hotel Esbjerg 345 f, 353
- Hotel Spangsberg 20, 23, 341 f, 345 f, 353
- Højskolehjemmet 344, 468
- Landbohjem 344
- Museum 332
- »Rundetårn« 342
- Rådhus 350
- skole, Danmarksgade 472, 477
- - Norgesgade 472
- - private 473, 491
- - statsskole 290
- - Stormgade 470, 472, 480
- - Vestre 472
- - Østergade 472
- station 18, 345 f, 348
- Vandtårnet 333, 351
- Zions kirke 493
- Eskelund 426
- Estrup 184
- herregård 17, 185
- skov 33, 187, 190
- Estvadgård 95
- Europa 255, 293, 361, 517
- Fakse 103
- herred 102
- Fanø 12 ff, 131, 200, 273, 311, 315 f, 319 f, 593
- birk 319, 350
- Farris 33
- Farup kirke 520
- Fidde 155
- Filsø 9, 155 ff
- ø 158, 162, 602
- Langodde 158
- æ Mønsterssted 163
- Storeholm 161
- Stammoseholm 158
- Søvigssund 163
- Tranholm 158
- Finderup Lade 121
- Flensborg 242, 244, 593
- Flækkerø 95 f
- Folding 425 f
- Frankrig 373, 553
- Fredericia 183, 467, 472 ff, 491, 535
- Frederiksberg 19
- Have 121
- Frederiksborg Højskole 395
- Slot 17, 92
- Frederikshald 554
- Frederiksstad 596
- Frifeld 593
- Frøs herred 514
- Frølev mose 518
- Frøstrup 505, 565 f
- Fuglsig 615
- Fyn 256, 294, 535
- Fæsted 33
- Før 40, 557
- Føynæring 561

- Fåborg 38, 165, 272, 425, 523,
559, 617 f, 621
- Gl. Sjælør 95
- Gl. Trøjborg 155
- Gammelby 298, 395
- Gammeltoft 160, 602
- Gamst 110 ff, 392, 396, 401,
403, 405
- Benjamins hus 123
 - forsamlingshus 113 f, 116
 - præstegård 111, 124
 - Rugholm-gård 110, 401
 - skole 111, 115 ff
 - sø 124
- Gerndrup 32 f
- Gisselfeld 93
- Gist mølle 621
- Give 502
- højskole 174
- Gjellerup 614 f
- Gjellerupholm 131
- Gjelsbro 587
- Gjesing 276, 278, 290, 508
- Sejlstedlund 278
 - Sparekasse 346
 - Søndervang 278
- Gjesten 110 ff, 122, 395
- skov 123
- Glibstrup 511
- skov 122
- Glomstrup 504
- Glückstadt 563, 566
- Gram 60, 92, 592
- Gredsted 37 ff
- Gredstedbro 38, 41, 215
- Greenwood 557
- Grene 197
- Grimstrup 28, 184
- Grindsted 259, 284, 286, 358
- tinghus 197
- Grenå 535
- Grisbæk 425
- Grækenland 120
- Grærup strand 557
- Grådyb 311, 318
- Gråsten 393
- Guldager 187, 191, 290, 504
- kro 191
- Gunderup 618
- Gørding 28, 187, 439
- herred 31, 56, 194 f, 197,
199 f, 207, 424, 426
 - kirke 209
- Göteborg 211
- Gaarde 12
- Haderslev 249, 511, 564, 588
- Hald 31
- Hamburg 17, 42, 183, 210 f, 283,
320, 330, 396, 530, 553 ff, 566
- Hammerum herred 259, 508
- Harlingen 554
- Harte-N. Bramdrup 92
- Haverballegård 34
- Heager 326 f
- Hebo 572
- Hedeby 387
- Hejnsvig 272
- Helgoland 179 f, 182, 347
- Helsingborg 96
- Helsingør 94, 96, 472 ff, 476 f,
491
- Henne 157, 602, 610, 624
- Kirkeby 599, 602
 - Stationsby 599 f, 603
 - bjerg 604
 - gård 155, 313, 502 f, 508,
531, 555
 - kirke 160
 - vandmølle 155, 157, 162 f
- Henne-Lønne sogn 608 f

- Herborn 562
 Herning 286
 Hesselmed 37, 500
 Hessen 132
 Hikkebjerg 93
 Hillerup 37
 Himmerland 198
 Hjarup 32
 Hjeddning 263
 - andelsmejeri 267 ff
 Hjerting 12, 16, 42, 183 ff, 315,
 317, 339, 412, 416, 421, 554,
 556, 564
 - Red 129
 - Sdr. jylland 37
 Ho 211, 314 f, 317 ff, 561, 563
 - bugt 311, 314
 - dyb 314
 - kirke 503
 Hobodyb 311, 314 ff
 - gabet 317
 Hodde 147, 363, 626
 Holland 17, 365, 564, 566
 Holmsland klit 313
 Holstebro 37, 131, 263 f, 285, 323
 Holsted 184, 188, 194, 200, 284,
 400, 407, 585
 - kro 191
 Holsten 283, 596
 Horne 198, 271, 299
 Horns Rev 198, 293, 311, 320,
 553
 Hornstrup 535
 Hornum herred 198
 Horsens 60, 150
 - andelsslagteri 268
 Houstrup 320
 Hunderup 199, 214 f, 423 ff, 439
 - kirke 200
 - skole 215
 Husum 37, 39 f, 41 f
 Hven 56, 69
 Hvidbjerg 554 f
 Hviding 49, 587
 - herred 197
 - station 587
 Hygum 37, 508, 615 f
 Højen 502
 Højer 49
 - herred 92
 Høm 424, 432 f, 593
 Høm-vejle 584
 Høm Nørgårde 584
 - Vestergård 432 f
 Hørby præstegård 207
 Hørsholm 36
 Ingelsted 93
 Island 88
 Italien 404
 Itzehoe 587
 Janderup 29, 91
 - højskole 274
 Jelling syssel 48
 - seminarium 470
 Jerne 28, 212, 276, 467, 471, 531
 - kirke 338
 - mølle 337
 Jerne-Skast 92
 Jernved 38, 199
 Jordrup 185
 Jylland 30, 255 f, 262, 283, 292,
 294 f, 365, 380, 425, 561 ff
 Jyllerup 614, 617
 Kalundborg 93
 Kalvslund 197
 - herred 514
 - kirke 523
 - Møllegård 593
 Kammsgård 570

- Karlsgård 572
 Katrinelund 190
 Kiel 330
 Kiev 113
 Kikkenborg kro 41
 Kirkeby 156, 158, 160 f, 589, 593
 - kro 161
 - Odde 160
 Kjelst 12, 16, 29
 Klinthørn 566
 Klåby 596
 Knude 619
 Kolberger Heide 564
 Kolding 32, 73, 84, 183 f, 191,
 245, 339, 358
 Koldinghus len 48
 Kolsnap 594
 - kro 594
 Kongeåen 393, 524
 Kongsted 102 f
 Korskroen 184
 Korsør 572
 Kragelund 28
 Krarup 28, 38
 Krempe 563
 Kristiania 330
 Kristianssand 95, 330
 Krogsdal 564
 Krogsgård 37, 208, 619
 Kronborg 94 f
 Kvie 38
 Kvong 624
 Kærgård 425
 - birk 30, 34 f, 210 f, 561, 565,
 567 f
 - strand 555
 København 4, 17, 19, 22 f,
 45 ff, 121, 130 f, 162, 178, 193,
 262, 264, 272, 285, 294, 298,
 320, 362, 394 f, 403, 420, 476,
 497, 515, 531, 534, 608
 - Bispegården 53
 - Frue kirke 53, 534
 - havn 95
 - Helligåndskirken 53
 - Kgl. Teater 403
 - Ladegård 52
 - Latiner-kvarteret 63, 101 f
 - Nationalmuseet 197, 378, 389
 - Nikolaj kirke 53
 - Pederskirken 52
 - Regensen 534
 - Rådhus 19, 79
 - Slot 53, 79, 94
 - Studiegården 80
 - Universitet 50, 65, 67 f, 71, 132,
 199, 377, 535
 - Vajsenhus 534
 Køln 514, 516 f

 Ladelund landbrugsskole 274,
 594
 Landsø 565
 Langli 311
 Leipzig 69
 Lejrskov 32, 111
 Lemvig 40, 315
 Lendinggård 619
 Lifstrup 500, 616
 Lillebælt 429
 Lindbjerg 28
 Lindknud 190, 425 f
 Lintrup 588
 Listerdyb 318
 Liverpool 556
 Lolland 564
 London 555
 Lund 67, 78
 - Domkirke 65
 Lunde 28 f, 36, 271, 435, 568,
 610, 612, 619, 622, 624
 - kirke 523

- mejeri 270 f
- Lundenæs len 568
- slot 66
- Lunderskov 263, 285, 333
- Lundtarp 561, 565, 568 f, 572 f
- Lustrup 37, 424
- birk 424, 426
- Lustrupholm højskole 593
- Lutter am Barenberg 561
- Lübeck 196, 563
- Lydum 29, 568, 624
- gård 37
- kirke 524
- Lyne 28
- kro 41, 128
- Lykkegård 540
- Lüneburg 77
- Lystrup herregård 100, 102 f
- Læborg 395, 401
- kirke 404
- Lø 49
- herred 92
- Løgstør 131
- Løgumkloster 37, 42, 593
- Lønborg 37
- gård 155, 157
- præstegård 28
- Lønne 30, 564 f., 624
- sogn 425, 567 f.
- klint 320
- Løvlund 197

- Magstrup-Jegerup 60
- Malmø 90, 94
- Malo 555
- Malt 113, 190
- herred 92, 187, 190, 194 ff., 425
- kirke 515, 522
- Maltbæk 426
- Mandø 16, 426, 514, 574 ff.

- Gl. 578 f., 581
- Ny 578 f.
- Andel 578, 580 f.
- kirke 16 f.
- præsteboligen 575 ff., 580
- Marburg 562
- Marbæk 628
- Mecklenburg 587
- Mejlby 588
- Mejls 28
- Menton 553
- Merløse 564
- Middelfart 131, 470
- Middelhavet 375
- Mjøl 566
- Mors 39, 504
- Mosevrå 561
- Moss 554
- Münchenstein 330
- Mølby 502
- Måde 212, 298, 425

- Nagbøl præstegård 58
- Nederfidde 602
- Nerild krat 28
- Newcastle 345, 555, 557
- Nicæa 518
- Nielsbygård 37
- Nordby 12 f., 16, 273, 315, 595 f.
- Præstegård 16 f.
- Sparekasse 346
- Norden 179 f., 361, 378
- Nordenskov 28, 244 f.
- Nordstrand 210 f., 563
- Norge 96, 210, 242, 330, 387, 564, 566
- Nustrup sogn 594
- Nygaard 340
- Nykirke 425
- Nykøbing F. 236

- Nyløse 210 f.
 Nyminddegab 313
 - lejren 250
 Næs herregård 93
 Næsbjerg 174
 Næstved 613
 Nørholm 5, 9, 28, 137 ff., 265,
 520
 Nørre herred 133
 Nr. Farup 579
 Nørre Horne herred 133, 197 f.
 Nr. Nebel 29, 92, 270, 286, 290,
 568, 599, 608
 - syssel 66
 Nr. Rangstrup herred 59
 Nr. Snede 408
 Nr. Vium sogn 326 f.
 Nørvangs herred 45
- Oddum kirke 511
 Odense 89, 235, 518
 Ohteride 556
 Oksby 211, 314 ff., 320, 557, 561
 Oksbøl 290
 Oksvang 189 f., 619, 622
 - gård 184, 187
 Ollerup 36
 Orre 617, 621
 - sogn 614
 Oslo 84, 96, 211
 Ostfriesland 179
 Outrup 29, 253, 414, 425, 612,
 617, 624
 - kirke 519
 Overby 617
 Overfidde 599, 602
 Ovnbøl 28, 433
- Padua 562
 Pappenburg 556
 Paris 588
- Parkeston 345
 Pillau 556
 Polen 241
 Porsborg 617, 619
 Portsmouth 554
 Preussen 283
 Påby 113
- Qvistrup 156
- Randers 235
 Ravnholt 111
 Ravnsbjerg 184, 187
 Ravsted herred 92
 Refsing 122
 Rendsborg 431, 530, 596
 Resen 38
 Rhinen 387
 Ribe 12, 16 f., 35 ff., 41, 45 ff.,
 117, 121, 131, 178 f., 182 ff.,
 193, 197, 199 f., 206 f., 209,
 214, 284 f., 289, 294 f., 300 ff.,
 314, 318, 339, 347, 415, 423,
 431, 508, 512, 514, 516, 528 f.,
 531, 566, 571 f., 578 f., 585,
 587 ff., 592, 594, 596, 615 f.,
 619, 623
 - herred 31, 199
 - domkapitel 56
 - domkirke 68, 194, 514, 516
 - Sct. Catharinæ 516
 - højskole 274
 - Katedralskole 46 ff., 56, 60,
 64 f., 67, 69, 76, 84, 89
 - Liljebjerget 56
 - Puggård 64
 Ribe Kærgård 28
 Riberhus 34 f., 423 ff., 568
 - len 423 ff., 568
 Riga 555
 Rindby 596

- Ringkøbing 9, 38, 41, 186, 198,
 285, 326, 412
 Ringsted 518
 Rio de Janeiro 320
 Roager 589, 593
 Rodebæk 619
 Rolfsøgård 599
 Rom 514
 Rosenborg 121
 Roskilde 70, 85, 88, 93, 97, 118,
 214, 623
 - Domkirke 90, 97, 120
 - Sct. Laurentius 53
 Rostock 425
 Roust 425
 - høje 615 f.
 Rusland 262
 Rødding 32 f.
 - højskole 274, 585
 Rørkjær mark 298
 Råhede 574
- Sachsen-Lauenburg 564
 Saderup 619
 Salling 39
 Sandvik 95
 Schillings Wanda 555
 Schlesien 340
 Schweiz 330, 489
 Seem 28, 424, 433
 - sogn 423 ff., 432 f., 584
 - kirke 424
 Seem-Varming
 brugsforening 586
 - skole 586
 Sejstrup 36, 214 f.
 Selsø herregård 562
 Sig 28
 Sild 330
 Silkeborg 286, 299
 Sirekøbing herregård 93
- Sjelborg 628
 Sjælland 93, 256, 285, 380, 531,
 533, 562
 Skads 137, 235, 619 ff.
 - herred 5, 31, 133, 143, 145.
 195 f., 350, 425, 471, 530, 614,
 621
 Skagen 239
 Skallebæk 431, 585
 - mølle 585, 596
 - kro 585
 Skallingen 311 ff., 553 ff.
 - Benknolde 316, 321 f.
 - Højknolde 317 f., 321 f.
 - Svenskeknolde 317 f., 320 ff.
 - Sand 311 f., 321, 555
 Skanderup 56, 60
 Skavbo 88
 Skibelund 393
 - krat 393
 Skjern 64, 66 f., 249, 264, 286
 Skotland 94 f.
 Skovgaard 606
 Skovlund 28
 Skovsende 175
 Skovsgård 564
 Skudstrup 614
 Skåne 71, 78, 93, 509 f.
 Slagelse 235, 398, 534
 Slangerup 90
 Slavs herred 195, 197
 Slesbager 618
 Slesvig 186, 558, 563, 574, 578,
 600
 Slesvig-Holsten 256, 330
 Smidstrup 32
 Smørpøt 619, 622
 Snepsgårde 424, 588
 Sneum 200, 215, 275
 - gård 186, 542
 - å 200, 202, 204

- Snorup 28
 Solberg 619
 Sorø akademi 530
 - kloster 618
 Spitsbergen 564
 Stadager 93
 Stade 387
 Stadil 38
 Starup 559
 Stettin 556
 Stockholm 553
 Stormholm 311 f.
 Strandby 285, 564
 - kro 346
 Strassbourg 59
 Struer 156, 264
 Stubberup 502, 505
 Sund 554
 Surhave 32
 Svalbard 564
 Sverige 30, 210, 409
 Sydamerika 293
 Sædding 386
 - storgård 185
 Sækbæk kro 41
 Sølsted 600
 Sønder Farup 586
 Sdr. Omme 38, 260
 Sdr. Lyngvig 313
 Sønderborg 3
 Sønderho 12, 178 ff., 316, 556,
 595 f.
 Sønderris 504
 Sønderside 210 ff., 561, 563 ff.,
 572
 Søndersø 607
 Søndertrup 572

 Tangen 567
 Tapdrup 564
 Tarm 41

 Tarp 29
 - gård 184, 191
 Tastrup 28
 Thisted 68
 Thy 9, 39, 524
 Thyholm 38
 Tipper 566
 - halvøen 567
 Tistrup 12, 16, 299, 504, 600,
 602, 626
 Tjekkoslavakiet 241
 Tjæreborg 28, 200, 275, 429, 478,
 508, 539 ff., 543
 - brugsforening 272
 Tobøl 187
 Toftnæs 614
 Torstedlund 424
 Tostrup herregård 102
 Tranberg 425, 618
 Tranborggård 621
 Tripolis 404
 Trudsholm 508
 Tude 619
 Tuesbøl 426
 Tump mølle 621
 Tune landbrugsskole 596
 Tuse herred 93
 Tvis kloster 563 f.
 Tübingen 65
 Tyskland 91, 262 f., 267 f.,
 282 f., 292, 361, 365, 373, 375,
 378, 587
 Tømmerby 197, 424, 426
 Tønder 41 f., 330, 587, 593
 - herred 49, 92

 Uglvig 28
 Ulfborg 59
 - herred 564
 Ulfeldts Bay 564
 Ulsted 134

- Vadstena 516
 Vamdrup 285
 Varberg 96
 Varde 3 ff., 7, 9, 12, 16, 28 ff.,
 41 f., 126 ff., 141, 156, 162,
 167, 183 f., 194, 196, 199 f.,
 206, 209, 235 ff., 263, 269 f.,
 284 ff., 299, 317, 319 f., 347,
 350, 409 ff., 435, 441, 508,
 523, 527, 531, 553, 557, 563 f.,
 566, 571 f., 599, 606, 608, 611,
 614, 621, 623
 - syssel 196
 - Arnbjerg 130 f., 148, 154, 410
 - Asylgården 132, 137 ff., 152,
 154
 - Byfogedgården 130, 152
 - Galgebakken 4
 - Jacobi kirke 410, 523
 - Kampmannske Gård 126, 133,
 135, 149 f., 243
 - Købmandsgården 135 ff., 152
 - Museum 130, 415, 433, 441
 - Nicolaj kirke 410
 - Nørreport 410 ff.
 - Postgården 133 ff., 149, 152
 - Rådhus 243
 - Schultzke gård 128, 130
 - Skovbogade 126 ff., 410, 412 f.
 - Sparekassen 4, 142, 149
 - station 156
 - Sønderport 410 ff.
 - Tranbergs brænderigård 126 f.,
 152
 - Bank 136, 288, 291, 346
 - hus 412
 - Vesterport 410 ff.
 - Walters Toft 139
 - Østerport 410 ff.
 Varde-Hjerting
 tolddistrikt 553 ff.
- Varming 584 ff., 588, 592 f., 596
 Veerst 440
 Vejen 17, 113 f., 122, 184, 392,
 399 ff., 404 f.
 - kirke 401, 403 f., 523
 - kro 191
 - mejeri 399
 - præstegård 401 f.
 - Realskole 114, 392 ff.
 Vejen-Læborg 92
 Vejers 313, 554
 Vejle 32, 44 f., 49, 84, 89, 251.
 330, 467, 535, 618
 Vejrup 188, 199, 439
 - kirke 187 f.
 Velling 508
 Vendsyssel 628
 Venjergård 508
 Vester herred 29, 31, 34, 131,
 133, 319, 410, 555
 Vester Horne herred 60, 91, 195,
 197, 425, 565
 V. Nebel 32, 134, 185 f., 527 ff.,
 616, 621, 624
 - kirke 499 ff.; 530
 V. Starup 559
 V. Vallø 93
 V. Vedsted 522, 576
 Vestkjær højskole 274
 Vestterp 38
 Vestervig 37
 Viborg 3, 48, 69, 92, 104, 240,
 443, 472 ff., 476 f., 491, 560,
 572, 627
 Vilslev 38, 56, 199 f., 215, 423 ff.
 Vilstrup 84
 Visselbjerg 37, 425, 617
 Vittarp 253
 Viumgård 37
 Vognserup 93
 Vorbasse 38, 357 ff.

- kirke 390 f.
- Vrenderup 165 ff., 618, 621
- Værn 566

- Westerland 330
- Wismar 555
- Wittenberg 48, 65, 69, 81

- Yderik 28

- Ødis Bramdrup 330
- Øerne 253, 256, 262
- Ølgod 274, 284, 625 ff.
- sparekasse 269
- Øllufgård 499 ff., 615 ff.

- Ølufvad kro 41
- Øse sogn 425
- Østbæk højskole 274
- Øster Horne herred 29, 31, 131,
133, 195 ff.
- Ø. Starup 92
- Østrig 283

- Åbenrå 443, 554
- Ål 38
- Ålborg 68, 70, 242
- Århus 69, 77, 85, 183, 235, 271
- Årre 263
- Årsmarke 93
- Åstrup 199

Indhold

<i>Ellen Nørgaard</i> : Esbjerg Skolevæsen 1905-1914	467
<i>H. K. Kristensen</i> : Fra Vester Nebel Kirke	499
<i>Bue Kaae</i> : Nogle præstebioграфier fra Brøndum-Vester Nebel sogne i det 18. århundrede m.m.	527
<i>Jens Kusk</i> : »Æ Buendgoer« i Tjæreborg - en opmåling af en gammel gård	539
<i>H. K. Kristensen</i> : Strandinger 1763-1785 på kysten af Varde-Hjerting tolddistrikt	553
<i>Harald Nielsen</i> : Kirkestævne	558
<i>H. K. Kristensen</i> : Et angreb på Sønder side under Kejserkrigen og angrebets ledere	561
<i>Søren Mulvad</i> : Warmingfamilien og Mandø 1841-1844	574
<i>Andreas Nørgård</i> : »Livserindringer«	584
<i>K. Hildebrandt Hansen</i> : En landsbyslagter og hans værksted ...	599
<i>H. K. Kristensen</i> : Nogle træk fra Skast Herred under Carl Gustav krigene	614
<i>H. K. Kristensen</i> : En instrumentist i aktion	623
<i>H. K. Kristensen</i> -prisen	625
Mindeord	628
Anmeldelser	630
Et udvalg af historisk litteratur om Ribe amt	636
Beretning 1979	642
Nye medlemmer 1979-1980	643
Regnskab 1979	644
Beretninger fra amtets lokalhistoriske arkiver	646
Register	658